

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№2, 2022

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşec Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya) (Osvalt fon

Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər
Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Musayeva Afət**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Ludmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany) (Osvalt von

*Volkenstein, Azerbaijan University of Languages,
D.Sc., professor)*

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Абдиева Адалет *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Алиев Азим *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Баширов Видади *к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков*

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Куннина Ирина *к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Сабитова Айнур *д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков*

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф. Яски Университет,
Румыния*

Хартманн Зигленде *проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков*

Нестеров Александр *проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия*

Серткая Осман *проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция*

Бондарев Александр *проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия*

Ковашеч Золтан *проф., Будапештский
Университет, Венгрия*

Тарасевич Лариса *проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия*

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Sevinc Fətəliyeva (BSU)</i>	
“NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” VƏ “İQOR POLKU HAQQINDA DASTAN” DA ZAMANIN İMPLİSİT İFADƏ FORMASININ VERBALLAŞMASI YOLLARI.....	14
<i>Sahibə Mustafayeva (ADU)</i>	
AMERİKAN VƏ AVROPA DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS.....	19
<i>Aygün Qədimli (ADU)</i>	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN STRUKTUR VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	25
<i>Aysən Şirinova (ADU)</i>	
İNKARLIQ SAHƏSİNİN STRUKTURUNDA NÜVƏ VƏ PERİFERİK ELEMENTLƏR.....	30
<i>Aytən Məmmədova (ADU)</i>	
NORVEÇİN SOSİAL DİALEKTLƏRİ.....	35
<i>Günel Yunusova (ADU)</i>	
ETNONİM DİL NOMİNASİYASININ BİR NÖVÜ KİMİ.....	39
<i>İlahə Bayramova (ADU)</i>	
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN DƏRƏCƏLƏNMƏSİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	44
<i>Kəmalə Dünyamalıyeva (ADU)</i>	
SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ MÜXTƏLİF ƏHATƏ DAİRƏSİNDƏ.....	51
<i>Nərmən Məmmədova (ADU)</i>	
FEİLİN XARİCİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI.....	56
<i>Püstəxanım Musayeva (BAU)</i>	
SÖZÜN SEMANTİK ÇALARLARI VƏ YADDA QALMA STRATEGİYALARI.....	62
<i>Şəfa Salmanova (ADU)</i>	
SÖZÜN MORFEM STRUKTURU.....	68
<i>Sofiya Mirzəyeva (ADU)</i>	
İDİOMLAR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	75
<i>Aida Sobor (ADU)</i>	
BİLİNQVİZMDƏ AFFİKSOİDLƏR.....	82

ƏDƏBİYYAT

<i>Aytac Zeynalova (ADU)</i>	
AZƏRBAYCAN BƏDİİ-FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ NİZAMİ FENOMENİ: ƏNƏNƏ VƏ VARİSLİK (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ABŞERON ƏDƏBİ MÜHİTİ ƏSASINDA).....	88

Röya Mürsüdoğa (ADU)	
MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANLARINDA FƏRDİN MÜHARİBƏYƏ ETİRAZI.....	97
Səbriyyə İsmizadə (ADU)	
KUTZEENİN "ELİZABET KOSTELLO" VƏ ANARIN "OTEL OTAĞI" ƏSƏRLƏRİNDƏ ZİYALI MEYARI VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ.....	103
İrina Kazımova (ATU)	
ANTİK DÖVR MÜƏLLİFLƏRİNİN SÜLHSEVƏR İDEYALARI ("KİTABİ-DƏDƏ QORQUD", "İQORUN ALAYI HAQQINDA BİR SÖZ").....	111

METODİKA

Dilbər Mahmudova (ADU)	
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DƏYƏRLƏRİN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU.....	117
Ədilə Əliyeva (ADU)	
V VƏ VI SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRƏ HEKAYƏ YAZDIRMAĞIN TƏDRİSİ.....	122
Əmrəli Şirəliyev, Vəfa Babayeva (ADU)	
ÜMUMİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN İNTERAKTİV YOLLA TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ.....	126
Gəray Yusifov, Aynur Həsənova (ADU)	
QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN YARADILMASINDA ŞİFAHİ NİTQDƏN İSTİFADƏ YOLLARI (İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA).....	132
Li Tsixua (Xuçjou Universiteti)	
V.A. SUXOMLİNSKİNİN ÇXR-NİN TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İDEYALARI.....	136

PEDAQOGİKA

Məhluqə Əzizova (BDU)	
TƏLİM MOTİVASİYASI VƏ STİMULLAŞDIRMA TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİNDƏ MÜHÜM AMİL KİMİ.....	144
Şahismayıl İsmayilov (ADU)	
İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA MÜASİR TƏLİM EXNOLOGİYALARININ VƏ ƏNƏNƏVİ METODLARIN FUNKSİYALARI.....	148
Şəfa Kazımova (OYU)	
GƏNC NƏSLİN TƏLİM-TƏBİYƏSİNDƏ SOSİAL PEDAQOGİKA NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK AMİL KİMİ.....	151
Humay Mehdiyeva (ADU)	
ÇƏTİN UŞAQLARLA İŞ.....	156

PSIXOLOGİYA

Xəyalə Muradova (ADU)

HƏKİM-XƏSTƏ MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏ KONFLİKTƏLƏRİN
MAHİYYƏTİ VƏ HƏLLİ YOLLARI.....161

İCTİMAİ ELMLƏR

Bədirə Kərimova (ADU)

İNFORMASIYA AGENTLİKLƏRİ VƏ ABŞ MEDIA MƏKANINDA
ONLARIN ROLU.....165

Fidan Ələsgərova (ADU)

ÇİNDƏ UYGUR MƏDƏNİYYƏTİ.....171

Günay Məmmədova (ADU)

MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYADA SOSIAL SİYASƏTİN
GENDER ASPEKTLƏRİ.....175

Samir Səfiyev (ADU)

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ HÜQUQUN BU SAHƏDƏ
MÜNƏSİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MÜHÜM ROLU.....179

TİBBİ BİLİKLƏR

Səfurə Mirsalamova (ADU)

YENİYETMƏLƏR VƏ GƏNCLƏR ARASINDA PİYLƏNMƏNİN
SƏBƏBLƏRİ.....182

Yeganə Məmmədova, Nərgiz Ələkbərova (ADU)

YADDAŞ PROBLEMLƏRİ.....188

XURŞİDBANU NATƏVAN – 190.....192

XRONİKA.....194

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Sevinj Fataliyeva (BSU)</i>	
THE WAYS OF EXPRESSING THE IMPLICIT FORMS OF TIME IN "SONG OF THE NIBELUNGS" AND "THE SAGA OF IGOR POLK"	14
<i>Sahila Mustafayeva (AUL)</i>	
DISCOURSE IN AMERICAN AND EUROPEAN LINGUISTICS.....	19
<i>Aygun Gadimli (ADU)</i>	
SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE.....	25
<i>Ayshen Shirinova (AUL)</i>	
KEY AND PERIPHERAL ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF THE FIELD OF NEGATION.....	30
<i>Aytan Mammadova (AUL)</i>	
SOCIAL DIALECTS IN NORWAY.....	35
<i>Gunel Yunusova (AUL)</i>	
ETHNONYM AS A TYPE OF LANGUAGE NOMINATION.....	39
<i>Ilaha Bayramova (AUL)</i>	
SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE CLASSIFICATION OF ADJECTIVES IN THE GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	44
<i>Kamala Dunyamaliyeva (AUL)</i>	
WORD COMBINATION IN DIFFERENT SCOPE.....	51
<i>Narmin Mammadova (AUL)</i>	
THE INVESTIGATION OF THE VERB IN FOREIGN LINGUISTICS.....	56
<i>Pustekhanim Musayeva (BAAU)</i>	
STRATEGIES FOR MEMORIZING WORDS IN FOREIGN LANGUAGES.....	62
<i>Shafa Salmanova (AUL)</i>	
MORPHEMIC STRUCTURE OF THE WORD.....	70
<i>Sofiya Mirzayeva (AUL)</i>	
CHARACTERISTIC FEATURES OF IDIOMS AND PROVERBS.....	75
<i>Aida Sobor (AUL)</i>	
AFFIXOIDS IN BILINGUISM.....	82

LITERATURE

<i>Aytac Zeynalova (AUL)</i>	
NIZAMI PHENOMENON IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI LITERARY-PHILOSOPHICAL THOUGHTS: TRADITIONS AND HERITAGE (ON THE BASIS OF ABSHERON LITERARY ENVIRONMENT OF LATE 19 TH -EARLY 20 TH COUNTRY).....	88

<i>Roya Murshudova (AUL)</i>	
PROTEST OF PERSONALITY AGAINST WAR IN MODERN AZERBAIJANI NOVELS.....	97
<i>Sabriyya Ismizadeh (AUL)</i>	
CRITERIA OF INTELLIGENTSIA AND PERSONALITY PROBLEM IN COETZEE'S "ELIZABETH COSTELLO" AND ANAR'S "HOTEL ROOM" ..	103
<i>Irina Kazimova (AMU)</i>	
PEACE CONCEPT OF THE ANCIENT AUTHORS ("THE BOOK OF DEDE KORKUT", "A WORD ABOUT IGOR'S REGIMENT").....	111

METHODICS

<i>Dilbar Mahmudova (AUL)</i>	
THE ROLE OF INTERCULTURAL VALUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	117
<i>Adila Aliyeva (AUL)</i>	
HOW TO TEACH STORY WRITING TO GRADE 5 AND 6 STUDENTS AT THE ENGLISH LESSONS.....	122
<i>Amrali Shiraliyev, Vafa Babayeva (AUL)</i>	
THE PRINCIPLES OF INTERACTIVE FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN SECONDARY SCHOOLS.....	126
<i>Garay Yusifov, Aynur Hasanova (AUL)</i>	
ROLE OF GRAMMATICAL SKILLS AND HABITS IN TEACHING ORAL SPEECH (ON THE MATERIALS OF THE ENGLISH LANGUAGE).....	132
<i>Li Zihua (Huzhou University)</i>	
V.A.SUKHOMLYNSKY'S IDEAS IN THE PRC EDUCATIONAL FIELD.....	136

PEDAGOGICS

<i>Mahluga Azizova (BSU)</i>	
EDUCATIONAL MOTIVATION AND STIMULATION AS AN IMPORTANT FACTOR AFFECTING THE QUALITY OF EDUCATION.....	144
<i>Shahismayil Ismayilov (AUL)</i>	
ROLE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AND TRADITIONAL METHODS IN EARLY YEARS TEACHER TRAINING.....	148
<i>Shafa Kazimova (OYU)</i>	
SOCIAL PEDAGOGY AS A THEORETICAL AND PRACTICAL FACTOR IN THE EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION.....	151
<i>Humay Mehdiyeva (AUL)</i>	
WORKING WITH DIFFICULT CHILDREN.....	156

PSYCHOLOGY

Khayala Muradova (AUL)

THE SUBSTANCE OF THE CONFLICT IN THE DOCTOR-PATIENT RELATIONSHIP AND WAYS TO RESOLVE IT.....	161
---	-----

SOCIAL SCIENCES

Badira Karimova (AUL)

THE NEWS AGENCIES AND THEIR ROLE IN THE US MEDIA SPACE.....	165
---	-----

Fidan Alasgarova (AUL)

UYGHUR CULTURE IN CHINA.....	171
------------------------------	-----

Gunay Mammadova (AUL)

GENDER ASPECTS OF SOCIAL POLICY IN MODERN RUSSIA.....	175
---	-----

Samir Safiyev (AUL)

THE POLICY OF MULTICULTURALISM AND ROLE OF LAW REGULATING RELATION IN THIS AREA.....	179
---	-----

MEDICAL SCIENCES

Safura Mirsalamova (AUL)

THE CAUSES OF OBESITY AMONG YOUTH AND ADOLESCENTS.....	182
--	-----

Yegana Mammadova, Nargiz Alakbarova (AUL)

MEMORY DISORDERS.....	188
-----------------------	-----

KHURSHIDBANU NATAVAN – 190.....	192
---------------------------------	-----

UNIVERSITY LIFE.....	194
----------------------	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Севиндж Фаталиева (БСУ)</i> СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ИМПЛИЦИТНОЙ ФОРМЫ ВРЕМЕНИ В «ПЕСНЕ О НИБЕЛУНГАХ» И «СЛОВЕ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ».....	14
<i>Сахилия Мустафаева (АУЯ)</i> ДИСКУРС В АМЕРИКАНСКОМ И ЕВРОПЕЙСКОМ ЛИНГВИСТИКЕ.....	19
<i>Айгюн Гадимли (АУЯ)</i> ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ И ЗНАЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	25
<i>Айшен Ширинова (АУЯ)</i> КЛЮЧЕВЫЕ И ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ПОЛЯ ОТРИЦАНИЯ.....	30
<i>Айтен Мамедова (АУЯ)</i> СОЦИАЛЬНЫЕ ДИАЛЕКТЫ НОРВЕГИИ.....	35
<i>Гюнель Юнусова (АУЯ)</i> ЭТНОНИМ КАК ТИП ЯЗЫКОВОЙ НОМИНАЦИИ.....	39
<i>Илаха Байрамова (АУЯ)</i> СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В КЛАССИФИКАЦИИ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	44
<i>Кямаля Дунйамалиева (АУЯ)</i> СЛОВСОЧЕТАНИЕ В РАЗНЫХ СФЕРАХ.....	51
<i>Нармин Мамедова (АУЯ)</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАГОЛА В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	56
<i>Пюстаханум Мусаева (АУЯ)</i> СТРАТЕГИИ ЗАПОМИНАНИЯ СЛОВ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ.....	62
<i>Шафа Салманова (АУЯ)</i> МОРФЕМНАЯ СТРУКТУРА СЛОВ.....	70
<i>София Мирзаева (АУЯ)</i> ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИДИОМ И ПОСЛОВИЦ.....	75
<i>Аида Собор (АУЯ)</i> АФФИКСОИДЫ В БИЛИНГВИЗМЕ.....	82

ЛИТЕРАТУРА

Айтадж Зейналова (АУЯ)

ЯВЛЕНИЕ НИЗАМИ В ИСТОРИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЙ
МЫСЛИ: ТРАДИЦИИ И НАСЛЕДИЕ (НА ОСНОВЕ АПШЕРОНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ КОНЦА XIX НАЧАЛА XX ВЕКОВ).....88

Ройа Муришудова (АУЯ)

ПРОТЕСТ ЛИЧНОСТИ ПРОТИВ ВОЙНЫ В СОВРЕМЕННЫХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РОМАНАХ.....97

Сабрия Исмизаде (АУЯ)

КРИТЕРИЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КУТЗЕЕ «ЭЛИЗАБЕТ КОСТЕЛЛО» И АНАРА
«КОМНАТА В ОТЕЛЕ».....103

Ирина Кязимова (АМУ)

МИРОЛЮБИВЫЕ ИДЕИ АВТОРОВ ДРЕВНОСТИ
(«КНИГА ДЕДЕ КОРКУТ», «СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»).....111

МЕТОДИКА

Дильбар Махмудова (АУЯ)

РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....117

Адиля Алиева (АУЯ)

ОБУЧЕНИЕ НАПИСАНИЮ РАССКАЗА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В 5-Х И 6-Х КЛАССАХ.....122

Амралы Ширалиев, Вафа Бабаева (АУЯ)

ПРИНЦИПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ.....126

Гярай Юсифов, Айнур Гасанова (АУЯ)

РОЛЬ ГРАММАТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ И ПРИВЫЧЕК В ОБУЧЕНИИ
УСТНОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА).....132

Ли Цзихуа (Университет Хучжоу)

ИДЕИ В.А.СУХОМЛИНСКОГО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ
ПРОСТРАНСТВЕ КНР.....136

ПЕДАГОГИКА

Махлуга Азизова (БГУ)

УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ И СТИМУЛИРОВАНИЕ КАК ВАЖНЫЙ
ФАКТОР ВЛИЯНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ.....144

Шахисмаил Исмаилов (АУЯ)	
РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТРАДИЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	148
Шафа Казимова (Университет Одлар Юурду)	
СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА КАК ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ ФАКТОР В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ.....	151
Хумай Мехдиева (АУЯ)	
РАБОТА С ТРУДНЫМИ ДЕТЬМИ.....	156

ПСИХОЛОГИЯ

Хаяла Мурадова (АУЯ)	
СУЩНОСТЬ КОНФЛИКТА В ОТНОШЕНИЯХ ВРАЧ-ПАЦИЕНТ И ПУТИ ЕГО РАЗРЕШЕНИЯ.....	161

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Бадира Керимова (АУЯ)	
ИНФОРМАЦИОННЫЕ АГЕНТСТВА И ИХ РОЛЬ В МЕДИА ПРОСТРАНСТВЕ США.....	165
Фидан Алескерова (АУЯ)	
УЙГУРСКАЯ КУЛЬТУРА В КИТАЕ.....	171
Гюнай Мамедова (АУЯ)	
ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ.....	175
Самир Сафиев (АУЯ)	
ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И РОЛЬ ПРАВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ОТНОШЕНИЙ В ЭТОЙ СФЕРЕ.....	179

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Сафура Мирсаламова (АУЯ)	
ПРИЧИНЫ ОЖИРЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖЬ И ПОДРОСТКОВ.....	182
Йегана Мамедова, Наргиз Алакберова (АУЯ)	
РАССТРОЙСТВА ПАМЯТИ.....	188
ХУРШИДБАНУ НАТАВАН – 190.....	192
ХРОНИКА.....	194

DİLÇİLİK

Sevinc Fətəliyeva
Bakı Slavyan Universiteti

“NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ” VƏ “İQOR POLKU HAQQINDA DASTAN”DA ZAMANIN İMPLİSİT İFADƏ FORMASININ VERBALLAŞMASI YOLLARI

Açar sözlər: *zaman, eksplisit, implisit, konsept, assosiasiya*

Keywords: *time, explicit, implicit, conception, association*

Ключевые слова: *время, эксплицит, имплицит, ассоциация*

Hələ lap qədimdən ibtidai insanların mifik şüurunda abstrakt varlıqlar mövcud olmuşdur. Çünki insan elə bir varlıqdır ki, o, yalnız vizual varlıqları dərk etməklə məhdudlaşıb qala bilməzdi. Göylərin, cansız və xəyali varlıqların təsəvvür olunması insanlarda abstrakt şüurun, düşüncənin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Dildə onların maddiləşməsi leksik vahidlərdə təzahür edir. Leksik səviyyədə abstraksiya konkretliklə əks qütbə dayanan konkret və xəyali anlayışların mövcudluğudur. Qədim insanların şüurunda tədrici şəkildə formalaşan abstraksiyanın meydana gəlməsi və inkişafında, yəni “təbiətdən mədəniyyətə keçid”də [1, s.14] metaforikləşmə və metonimikləşmənin müstəsna rolu olmuşdur. Qədim abidələrdə keyfiyyət, hərəkət və vəziyyət bildirən mənalar üzrə abstraktlaşma abstrakt leksikanın inkişafı yönündə mühüm hadisədir. A.V.Şelyakina “Nibelunqlar nəğməsi”ndə abstrakt leksemlərdən danışarkən yazır: “Orta yuxarı alman dövründə abstrakt leksikanın aktivləşməsi müşahidə olunur [3, s.41-44]. N.S.Çemodanov isə konkret olaraq “Nibelunqlar nəğməsi”ndə yeddi başlıq üzrə aparılan araşdırmalara əsasən, əlli yeddi abstrakt leksik vahid müəyyənləşdirdiyini qeyd edir [4, s.74-85].

Bu xüsusiyyəti “Beovulf” eposuna da aid etmək olar. Maraqlıdır ki, eposlarda abstrakt leksik bazanın mövcudluğu universal səciyyə daşıyaraq “İqor polku haqqında dastan” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da özünü göstərir. Qeyd olunan eposlarda abstraktlıq insanın daxili aləmi, həyəcanları, sevinci ilə bağlı olmuş və dil daşıyıcılarının bütöv bir mənəviyyatının göstəricisinə çevrilmişdir.

Qədim insanların zaman, məkan, insan, sevgi, nifrət, müharibə və s. haqqındakı təsəvvürlərinin mövcudluğu və qədim eposlarda onlara müraciət dilin leksikasına təsirsiz qala bilməzdi. Ona görə də zaman konseptinə aid leksik – semantik sisteminin formalaşması bu yönlü inkişafın göstəricilərindən biridir. Onların

hamısı ətraf ələmlə, insanın mənəvi dünyasını ifadə edən dil vahidləridir. Qədim eposlar məxsus olduğu xalqın milli mənəviyyat tarixidir; onun düşüncə tərzini, dini-fəlsəfi baxışları, mədəni-mənəvi inkişaf qatları qeyd olunan abidələrdə öz əksini tapmışdır. Eposlarda hətta diqqəti çəkməyən bir leksik vahid də böyük bir mədəniyyət tarixinin izinə düşməyə imkan yarada bilər. Bu da onunla bağlıdır ki, eposlarda xalq fəlsəfəsinin, məişətinin, real tarixini özündə yaşadan qatlar vardır. Bu kontekstdə eposlarda "zaman" konsepti xüsusi əlamətlərə malikdir. İstər qədim german, istər qədim slavyan, istərsə də qədim türk abidələrində zamanın milli-etnik şüurdakı inkişafını və onun assosiasiyalar sistemini müqayisə edib öyrənmək bəşəri inkişafda insanların şüurunda mövcud olan universal və fərdi olanları müəyyənləşdirməyə və onlardan nəticə çıxartmağa imkan yaradır.

Bizim digər konseptlər içərisində zaman konseptinə üstünlük verməyimizin və ondan bəhs etməyimizin konkret səbəbləri vardır. Əvvəla, qeyd olunan eposların yarandığı vaxt IX-XII əsrləri əhatə etdiyindən onlarda şüur modeli olaraq oxşar xüsusiyyətləri öyrənmək həm linqvistik, həm də fəlsəfi baxımdan vacibdir. Çünki yaranma tarixinə görə nisbətən yaxın olan bu qədim abidələrdə zaman dövrün klişesi kimi çox oxşarlıqlara malikdir. Digər tərəfdən, qeyd olunan abidələrdə zaman modellərinin oxşarlığı və onların tipoloji təhlili dilçiliyə və mədəniyyətşünaslığa çox dəyərli materiallar verir. "Zaman" a ümumi fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşanda deməliyik ki, "o, hələ lap qədim dövrlərdən indiyə qədər filosofların öyrəndiyi əsas fəlsəfi anlayışlardan biri olmuşdur; onun tədqiqi zamanı fərqli baxışların mövcudluğu və elm aləmində onların ciddi mübarizəsi "zaman" konseptinə elm aləmində verilən xüsusi önəmin mövcudluğu ilə bağlı olmuşdur. Zamanın fəlsəfi anlamı ilə yanaşı, linqvistik anlamı da vardır. Onlar arasındakı fərq linqvistik anlamın ifadə planı ilə bağlı olmasıdır.

"Zaman"ın hansı morfoloji vahidin köməyi ilə yaranması yox, onun daşdığı mövcud semantikanın əhatə dairəsi və milli-mental xüsusiyyətləri əsas mövzudur. Ona görə də qeyd olunan abidələr üzrə "zaman" konseptinin öyrənilməsi bu aspektdə tipoloji əlamətlərin müəyyənləşdirilməsi təkcə linqvistik əhəmiyyətə malik deyil, o həm də fəlsəfi, mədəniyyətşünaslıq nöqteyi-nəzərdən də xüsusi dəyərə malikdir. Bu problemin ictimai-sosial tərəfləri də vardır; dini-fəlsəfi baxışların qeyd olunan konseptə təsiri çox güclü olmuşdur. Hətta istər qədim german, istər qədim slavyan, istərsə də qədim türk-Azərbaycan eposlarında zamanın dini – fəlsəfi anlamı müəyyən tipoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Digər tərəfdən, həmin eposlarda əvvəlki epoxanın inanclar sistemi müəyyən qədər qorunub saxlanılmışdır. Qədim germanların düşüncəsində xristian fəlsəfəsinin hakim olması səbəbindən "zaman"ın bu aspektdəki anlamı insanların şüurunda kök salıb möhkəmlənmiş və əvvəlki inanclar sistemi həmin eposlarda yavaş-yavaş yaddaşa çevrilmişdir.

Qədim abidələrdə zamanın eksplisit və implisit ifadə formaları vardır. Eksplisit zaman aydınlığı ilə verilən, açıq ifadə olunan zamandır. İmplicit isə çıxarılan nəticəyə görə müəyyənləşilən zamandır. O, müəyyən qədər də qeyri-müəyyəndir, hadisə arxasına gizlənən zamandır. Onların müəyyənləşməsi hansısa hadisəyə (istər qlobal və ya istərsə də kiçik hadisə; İstər təbiət, istərsə də cəmiyyət hadisəsi olsun) görədir.

İmplicit zaman. “Nibelunqlar nəğməsində zamanın implicit forması özünü göstərir. Burada zaman “epoxa”dan fərqli olaraq, daha ümumidir. Qədim eposlarda zamanın ayrıca leksik vahidlərlə yanaşı, mürəkkəb kompleksli dil vahidlərinin köməyi ilə də verilmişdir. Yəni ayrıca leksik vahidlər zamanı konkret olaraq ya gün, ya ay üzrə konkret bildirdiyi kimi, hansısa hadisəyə istinadən zaman yaddaşlarda qorunub saxlanılıbsa, onların qeyd olunan şəkildə işlədilməsi implicit səciyə daşıyır, yəni bir neçə leksik vahidin birləşməsi zamanın ifadəçisinə çevrilir; zaman hansısa obyektin arxasında gizlənərək implicit şəkildə təsəvvür olunur:

“Wie Kriemhildenträume.

Viel Wunderdingemelden die Mären alter Zeit

Von preiswerthen Helden, von großer Kühnheit,

Von Freud und Festlichkeiten, von Weinen und von Klagen,

Von kühner Recken Streitenmögt ihr nun Wunderhörensage (4).

“Viel Wunderdingemelden die Mären alter Zeit” – “köhnə nağıllar çox gözəl şeylər danışır” cümləsi qədim zamanlara işarə edir. “Qədim zaman”la “qədim nağıllar “situasiyaya görə zamanın implicitliyinə görə sinonim vahidlərə çevrilir və implicit zaman üzə çıxır. Yəni “qədimdə” mənası nağıllara görə zaman məzmunu kəsb edir. Verilən misala görə zamanın implicit verilməsi də bu mənada qədim abidələr üçün tez-tez rast gəlinən hadisədir.

Başqa bir misal:

Die wundzu Bette liegend vor dem gelitten Noth,

Die durften nun vergeßen, wie bitter sei der Tod;

Die Siechen und die Krankenvergaß man zubeklagen.

Es freute sich ein Jeder entgegen festlichen Tagen (hamı bayram günlərini səbrsizliklə gözləyirdi) [5, s.275].

Es freute sich ein Jeder entgegen festlichen Tagen” – “hamı bayram günlərini səbrsizliklə gözləyirdi” cümləsində implicit gələcək vardır; söhbət gələcəkdə olan bayram vaxtından gedir. Zahirən elə başa düşmək olar ki, söhbət bayramdan gedir, əslində bununla yanaşı, gələcək zamana sığışan hadisəyə işarə olunur. Qeyd olunan kontekstdə “bayram – gələcək” assosiasiyası implicit zaman üzərində qurulmuşdur.

“İqor polku haqqında dastan”da zamanın implicit forması olaraq konkret zamana işarə olunur:

“Тогда посмотрел Игорь на светлое солнце и увидел, что тьма от него все войско покрыла. И сказал Игорь дружине своей: "Братья и дружина! Лучше в битве пасть, чем в полон сдаться. А сядем, братья, на своих борзых коней, поглядим на синий Дон!" Запала князю дума Дона великого отведать и знамение небесное ему заслонила. "Хочу, – сказал, – копьё преломить у степи половецкой с вами, русичи! Хочу голову свою сложить либо испить шоломом из Дону [6].

“Parlaq günəşdən çıxan”qaranlığın İqorun ordusunun üzərini örtməsi ilə 1185-ci ildə Günəş tutulmasına işarə olunur. Qeyd olunan zaman “dastan”da implicit şəkildə verilmişdir. Hadisənin dəqiqləşməsi isə təbiət hadisəsinə nəzərəndir. Belə global təbiət hadisələri eposlarda təkcə bədii mahiyyət kəsb etmir, həm də tarixi-astronomik hadisə kimi çox qiymətli informasiyadır. Belə zaman modelləri uzun müddət insanların yaddaşında kök salaraq nəsilədən nəsilə ötürülərək yaşayır;

əsərdə isə təsvir olunan hadisələrin tarixini, mövcud təbii hadisələrə aid məlumatların daşıyıcısına çevrilir.

Belə zamanlar gün, ay, və daha kiçik zaman bölgüləri ilə müqayisədə daha implisitdir və genişdir; hətta bir epoxanı əhatə edir. "Busov vaxtı" haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Daha inandırıcısı budur ki, Busov "poloveç hökmdarının adıdır, həmin ifadədə onun hökmdarlıq vaxtı nəzərdə tutulur. Məsələn: Troyan epoxası, Busova dövrü və s. Şübhəsiz ki, bu, şərq slavyan xalqlarının həyatında çox fəal olmuş zaman modellərindən biridir. Belə modellərdən biri də böyük təbiət hadisələri ilə bağlıdır

"İqor polku haqqında dastan"da baş verən hadisələrə istinadən yaxın keçmişə aid implisit zaman vardır. Məsələn, zamanın şən və ya xoşbəxt illərə görə markerləşməsi:

"Уже, братья, невеселое время настало, уже степь силу русскую одоле- ла. Обида встала в войсках Даждьбожьего внука, вступила девою на землю Троянову, взмахнула лебедиными крылами на синем море у Дона: прогнала времена счастливые. Война князей против поганых пришла к концу, ибо ска- зал брат брату: "Это мое, и то мое же". И стали князья про малое "это вели- кое" говорить, а сами на себя крамолу ковать. А поганые со всех сторон при- ходят с победами на землю Русскую" [6].

Yuxarıdakı misalda "şən olmayan/qəmli illər" və ya "xoşbəxt günlər" Şərqi slavyanların, Knyaz İqor dövründəki həyatına aid zaman assosiasiyalarıdır. Həmin zamanların kəmiyyət göstəriciləri bu mənada tarixi məqamlara istinadən müəyyən- ləşir. Zaman modellərinin bu növü konkret tarixi hadisələrlə müqayisədə mücərrəd xarakter daşıyır və modelin tarixi baxımından daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Adətən, anın belə modeli canlı danışq dilində, eləcə də folklor dilində çox aktiv olur. Bu mənada eposda qeyd olunan zaman daha lirik və emosional səslənir.

Digər misal:

"Старого времени" – "Qədim zamanlarda"; "нынешнего времени" – "İndiki vaxtda".

"О Боян, соловей старого времени! Вот когда бы ты, соловей, эти полки щекотом своим воспел, мыслию скача по дереву, умом летая под облаками, свивая славу давнего и нынешнего времени, волком рыща по тропе Трояно- вой через поля на горы! Так бы тогда пелась слава Игорю, Олегову внуку: "Не буря соколов занесла через поля широкие, галок стаи летят к Дону великому". Или так зачалась бы она, вещей Боян, внук Велесов: "Кони ржут за Сулою, звенит слава в Киеве. Трубы трубят в Новгороде, стоят стяги в Путивле"[6].

"Давних времен" – "lap qədim zamanlarda" "Старого времени" – "Qədim zamanlarda" ifadələrindəki zaman modeli lap uzaq keçmişlə assosiasiya olunan zamandır. O, məxsus olduğu etnos üçün bir neçə epoxanı əhatə edən ümumi keç- miş zamanı bildirməsi ilə səciyyəvidir.

Ədəbiyyatlar:

1. Abdullayev K. "Kitabi -Dədə Qorqud" poetikasına giriş. Bakı 2017, 318 s.
2. Нильсен Е.А. Роль механизмов семантической деривации в экспликации... <https://cyberleninka.ru › article › rol-mehanizmov-semant.>

3. Шелякина Андрея Вячеславовича. Языковые особенности средневерхненемецкого языка (на материале поэмы «Песнь о нибелунгах»): [https://vkr.pspu.ru > uploads > SHelyakin_vkr](https://vkr.pspu.ru/uploads/SHelyakin_vkr)
4. «Хрестоматии по истории немецкого языка» (Составитель Н.С.Чемоданов): Москва Высш. школа. 1978, 288 с.
5. Читать "Песнь о нибелунгах" (полная книга онлайн) :[https://fast-book.xyz > resn-o-nibelungax-8201](https://fast-book.xyz/resn-o-nibelungax-8201).
6. Слово о полку игореве – читать, скачать – азбука веры: [tps://azbyka.ru > ... >](https://azbyka.ru) История Церкви.

Summary

THE WAYS OF EXPRESSING THE IMPLICIT FORMS OF TIME IN "SONG OF THE NIBELUNGS" AND "THE SAGA OF IGOR POLK"

The article talks about the methods of expressing the explicit and implicit forms of time in "Song of the Nibelungs" and "The Saga of Igor Polk". It is noted that the implicit form of time in the mentioned epics is determined by the situation given in the text and has a logically abstract character. Explicit time is clearly given, compared to implicit time, nothing abstract remains, the situation is not its determinant.

Резюме

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ИМПЛИЦИТНОЙ ФОРМЫ ВРЕМЕНИ В «ПЕСНЕ О НИБЕЛУНГАХ» И «СЛОВЕ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»

В статье говорится о способах выражения эксплицитной и имплицитной форм времени в «Песне о Нибелунгах» и «Слове о Полку Игореве», при этом отмечается, что имплицитная форма времени в указанных эпосах определяется данной ситуацией в тексте и носит логически абстрактный характер. Эксплицитное время представляется явно, по сравнению с имплицитным временем, где ничего абстрактного не остается, ситуация не является его детерминантой.

Sahilə Mustafayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AMERİKAN VƏ AVROPA DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS

Açar sözlər: *diskurs, mətn, Amerika, Avropa, dil, kommunikativ akt,*

Keywords: *discourse, text, America, Europe, language, communication act*

Ключевые слова: *дискурс, текст, Америка, Европа, язык, коммуникативный акт*

Bu gün dilçilikdə “mətn” və “diskurs” mürəkkəb obyektlər olması üzündən adekvat şərhlərini hələ də almamışlar. Bu iki anlayış yetərincə tutumlu və çoxmənalıdır və onların həqiqi mahiyyətinin açılmasında bir neçə elm sahəsinin nailiyyətlərindən yararlanmadan keçinmək mümkün deyildir. XX əsrin 50-ci illərində E.Benvenist söyləmə nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaqla bərabər, ardıcıl olaraq fransız dilçiliyi üçün səciyyəvi olan “diskurs” terminini tətbiq etməyə, özü də sırf yeni anlamda – “danışanın mənimsədiyi dil” mənasında işlədir [1, s.147]. 1952-ci ildə isə Z.Hərris “Diskurs təhlili” [2, s.20] adlı məqaləsində frazafövqü vahidlərə münasibətdə distibusiya metodundan bəhs edir. Beləliklə, bu iki nüfuzlu alim müxtəlif tədqiqat obyektlərinin eyni cür işarələnməsi ənənəsini qoymuş oldular. Əgər E.Benvenist diskurs adı altında danışanın söyləmədə mövqeyinin eksplikasiyasını başa düşsə [1, s.189], Z.Hərrisin şərhində diskurs tədqiqat obyektini kimi söyləmlər ardıcılığı, cümlədən böyük mətn kəsiyi kimi çıxış edir [2, s.29].

Diskurs nəzəriyyəsi tarixinin dərinliklərinə varmadan, qeyd etmək istərdik ki, diskursun müasir dilçilik elmi üçün reallığa çevrilməsi V. fon Humboldtun, daha sonra F.de Sössürün, habelə E.Benvenist və L.Blumfeldin linqvistik araşdırmalarda insan amilinin vacibliyinə önəm vermələridir ki, bununla da dilçilikdə struktur paradigmin funksional paradigmlə əvəzlənməsinin bünövrəsi qoyulur.

Müasir diskurs nəzəriyyəsi müstəqil tədqiqat sahəsi kimi XX əsrin 60-cı illərindən mətn dilçiliyi çərçivəsində formalaşmağa başlamışdır, halbuki diskurs nəzəriyyəsi və “diskurs” termininin özü qədim dövr ritorikasına aiddir. Məhz bu dövrdə dilçilik təcrid olunmuş söyləmə (cümlə) çərçivəsini adlayıb əsas xüsusiyyəti bütövlük, əlaqəlilik və bitkinlik olan söyləmlər zəncirinin yaratdığı mətni araşdırmağa başlamışdır. İlk baxışdan bir çox dilçilərə uğursuz görünən “mətn linqvistikası” terminini bəzi alimlər rəhbərliyi ilə danışmaq mətni kimi izah edərək onu diskurs adlandırılmağa başladılar [1, s.147].

F. de Sössür nadir hallarda “diskurs” terminindən istifadə etmişdir. Çünki o, “dil”i linqvistikanın yeganə predmeti hesab etmiş və onu dilin praktik reallaşması kimi qəbul etdiyi danışqla qarşılaşdırmışdır. Lakin onun davamçıları, məsələn, E.Benvenist, ümumiyyətlə, “danışq” terminindən istifadə etməmiş və əvəzində “diskurs” terminini çox işlətməmişdir [3, s.46]. E.Brüssans isə F.de Sössürün “dil-danışq” dixotomiyasına üçüncü komponenti – diskursu da əlavə edir. Dil-danışq

dixotomiyasında yer alan diskurs vasitəçi rolunda çıxış edir. E.Brüssansa görə, dil abstrakt sistemi, diskurs dil daşıyıcısının istifadə etdiyi müəyyən kombinasiyaları, nitq isə özlüyündə mexanizmi və nitq fəaliyyəti prosesini təmsil edir [4, s.56].

Diskurs nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən mənbələrin təhlili onun öyrənilməsində üç müxtəlif tədqiqat əhəmiyyətinin – ingilis-amerikan, fransız və alman-avstriya olduğunu söyləməyə imkan verir. Rus dilçiliyində diskursun öyrənilməsinə kifayət qədər cəhdlər göstərsə də, bu cəhdlərdə müstəqil mövqe nümayiş etdirilmir və onlar əsasən danışığın funksional-üslubi əhəmiyyətləri üzərində qurulmuşdur. İngilis-amerikan linqvistik əhəmiyyətində diskurs adı altında əlaqəli danışığa başa düşülür və diskurs dialoqla eyniləşdirilir. Diskurs təhlili əsasən şifahi ünsiyyət, danışan və dinləyənin qarşılıqlı təsirinə yönəlmişdir. Əlaqəli mətn kimi başa düşülən diskursun təhlili onun daxili bağlılığının semantik-sintaktik mexanizminin aşkar edilməsindən ibarət idi. Amerikan məktəbi diskurs təhlilində məntiqi-praqmatik istiqamətdə ikişaf edərək əsas diqqətini mətnə və mətn daxilində söyləmələrarası münasibətlərə yönəltdi.

Diskursun öyrənilməsinə xeyli sayda tədqiqatlar həsr edilməsi və ayrı-ayrı mənbələrdə fərqli aspektlərdən şərhli nəticə etbarı ilə “diskurs” anlayışının hətta “dil” anlayışından da geniş olması təəssüratı yaratmışdır. Bu cəhətdən S.Slembroukun “Diskurs təhlili nə deməkdir?” məqaləsi nəzərə çarpandır. Müəllif bu məqalədə “diskurs” anlayışının mahiyyətini açmaq məqsədilə analitik fəlsəfə, linqvopraqmatika, üslubiyyat, sosioloji dilçilik, linqvistik antropologiya, kulturologiya və b. elm sahələrini təhlilə cəlb edir [5, s.101]. Digər dilçi M.Stabbs diskursun üç əsas səciyyəvi cəhətini qeyd edir:

- 1) formal münasibətdə diskurs həcminə görə cümlədən böyük dil vahididir;
- 2) məzmun planında diskurs dilin sosial kontekstdə istifadəsi ilə bağlıdır;
- 3) təşkil baxımından diskurs interaktiv, yəni dialojidir [6, s.55].

M.A.Makarovaya görə, İngiltərə və Amerikada diskurs təhlili üçün xarakterik xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar: “təbii şəraitdə baş tutan ünsiyyətə üstünlük verilir; ünsiyyətin məzmun cəhəti öyrənilir; diqqət əvvəlcə ünsiyyətin sosial təşkilinə, daha sonra isə formal-linqvistik təşkilinə yönəldilir; kontekstə və müəllifin niyyətinə, məntiqi-praqmatik istiqamətə meyillilik; koqnitiv istiqamətə dönüş və insanın daxili və xarici dünyasının qarşılıqlı təsirinə, fərdi və sosial cəhətlərə üstünlük verilir” [7, s.102].

XX əsrin 60-cı illərində Fransada izah etmə (söyləmə, danışma) strukturların – nəqlətmə strukturlarının aşkarlanması və təsviri yönündə söhbəti (danışığı) araşdırmalar istiqaməti meydana gəlmişdir. Qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin 70-ci illərində formalaşan fransız məktəbi diskurs təhlilində sosial-semiotik yanaşmanın təməlini qoymuşdur.

“Diskurs” termininin semantik cəhətdən çoxmənalılıığı onun linqvistik təhlil məqsədilə işlədilməsini də zəruri edir. Məsələn, fransız dilində “discours” sözü “dinamik danışığı” ifadə edir.

D.Kristal “Linqvistika və fonetika lüğət”də qeyd edir ki, diskurs “üzvlənən danışığı hadisəsinin söyləmələr məcmusudur, məsələn, söhbət, zarafat, dua, müsahibə və s.”, “diskursun funksiyalarının təsnifi əksər hallarda sosiolinqvistik tədqiqatlarda aparılmışdır, məsələn, dialoq və monoloqlar, çıxışlar, mərasim, təhqir, nəqlətmə və s.” [8, s.141].

N.L.Feyklou və P.Vodak diskursu “sosial fəaliyyət forması” kimi dəyərləndirirlər [9, s.273]. Bu yanaşmada diskurs sadəcə “söz birləşməsi və cümlədən yuxarı dil” kimi müəyyən edilir. Deməli, “diskurs” dedikdə öz aralarında məna əlaqələri olan iki və daha artıq cümlə başa düşülür. Alman dilinin Y. və V.Qrimm tərəfindən hazırlanmış “Deutsches Wörterbuch” (1860) (“Almanca lüğət”) kitabında diskurs termininin aşağıdakı şərhini oxuyuruq: 1) dialoq, söhbət; 2) nitq, mühazirə [10, s.91].

Diskurs təhlilinin əsasını qoyan M.Fuko diskurs dedikdə, insanın bilik və praktikasının ictimai-tarixi cəhətdən təşəkkül tapmış sistemini başa düşür. Müəllifə görə, diskurs “məlum dövr və sosial, iqtisadi, coğrafi və ya dil əhatəsi üçün söyləmin təsir şərtlərini müəyyən edən anonim, tarixi, həmişə zaman və məkanla müəyyən olunmuş qaydalar məcmusudur” [11, s.29]. Belə məlum olur ki, diskurs təhlili onun anlamında diaxronik aspektə əsaslanmışdır və maraq kəsb edən odur ki, dilə dinamik yanaşmada ən əsası dilin sistemli təsvirinə yer verməklə bərabər, əvvəlki biliklər sisteminə transformasiya keçidi alır. Buradan belə məlum olur ki, diskurs təhlili ekstralingvistik amillərlə sıx bağlıdır və onlara istinad edir. M.Fuko yazır: “Diskurs hadisələrinin təsviri bizim qarşımızda sual qoyur: “Nə üçün belə söyləmlər başqa yerdə deyil, məhz burada yaranır? Söyləmin necə işlədilməsinin unikallığı, onun varlığının şərtlərinin necə müəyyən edilməsi, onun sərhədlərini cızmağın yolları, ... mövcudluğunun özünəməxsusluğunu müəyyən etmək başqa bir yerdə deyil, yalnız söyləniləndə açılır?” [11, s.31]. Zənnimizcə, M.Fukonun sualında sualın cavabı da əks olunmuşdur. Diskurs danışq zamanı ilə bağlı olduğu üçün onun mənasının açılmasının da məhz söyləniləndə reallaşması müşahidə olunur.

E.Benvenistə görə isə diskursun əlamətdar xüsusiyyəti onun kommunikativ aktın konkret iştirakçıları (danışan və dinləyən), habelə danışanın dinləyəne hər hansı formada təsir etmək niyyətilə vəhdət olduğunu vurğulayır [1, s.156]. E.Benvenistin dilin öyrənilməsində təklif etdiyi antroposentrik paradıqm diskursa “canlı ünsiyyətdə fəaliyyətdə olan dil” kimi baxmağa imkan verir. E.Benvenist hesab edir ki, diskursa termin kimi anlam verməyə “danışanın mənimşədiyi dil” nail olmuşdur. Bununla da o, fransız lingvistik ənənəsində diskursun “ünsiyyətdəki danışq” kimi anlaşılmasını genişləndirmiş oldu. Müəllif diskursu obyektiv nəqlə qarşı qoyur” [1, s.137].

P.Serio “diskurs” termininin səkkiz mənasından bəhs edir: 1) “danışq” anlayışının ekvivalenti, yəni istənilən konkret söyləm; 2) söyləmdən böyük vahid; 3) söyləm situasiyasını nəzərə almaqla onun dinləyəne təsiri; 4) söhbət söyləmin əsas növü kimi; 5) nəqlətmənin əksinə olaraq danışan mövqeyindən çıxış etmə; 6) dil vahidlərinin işlədilməsi, onların danışqda aktuallaşması; 7) sosial və ideoloji cəhətdən məhdudlaşmış söyləm tipi, məsələn, feministik diskurs; 8) mətnin yaranma şərtlərini araşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş nəzəri konstrukt [12, s.26].

Diskurs nəzəriyyəsinin dərk olunmasında əsaslı dəyişiklər ötən əsrin 60-cı illərdə struktur dilçiliyin – dil ətraf gerçəklik haqqında kodlanmış informasiyanı daşıyan universium, dilin strukturu isə reallığın yaradılması və dəyişdirilməsi üçün instrumentdir – yaranmasından sonraya təsadüf edir. Dilə və diskurs təhlilinə struktur yanaşmanın parlaq nümayəndəsi K.Levi-Strossdur [13, s.11]. Onun yaradıcılığında qədim miflərin diskursunun, onların açıq strukturunun öyrənilməsi yer almışdır.

Diskursun öyrənilməsinə struktur-lingvistik yanaşmaya fransız diskurs-təhlil məktəbinin nümayəndələrinin əsərlərində rast gəlinir. M.Peşenin şərhinin orijinal-

lığı ondan ibarətdir ki, onda linqvistik və ideoloji yanaşmaların korrelyasiyası baş verir. M.Peşe diskursa ideologiya ilə dilin kəsişdiyi mərkəz kimi yanaşır, diskurs dilin işlənməsində ideoloji konsepsiyaların təhlili aləti kimi xidmət edir, habelə dil vasitəsilə ideoloji niyyətlərin reallaşması baş tutur. Diskurs prosesinin özünü M.Peşe ideoloji sinfi münasibətlər sferasına aid edir [14, s. 159].

T.A.van Deyk diskursu geniş anlamda tam ünsiyyətə bərabər tutur. Diskurs müəyyən məkan və zaman kontekstində kommunikativ prosesdə danışan və dinləyən arasında baş verən kommunikativ hadisədir. Bu kommunikativ hadisə yazılı və şifahi, verbal və qeyri-verbal formalarda ola bilər. Tipik nümunə kimi dostun dostla söhbəti, həkimin xəstəsi ilə söhbətini göstərmək olar [16, s.300].

Diskursun dar anlamında T.A. van Deyk kommunikativ hadisənin yalnız sözlü tərkibini başa düşür və onun bərsində “mətn” və ya “danışq” kimi bəhs edir. Bu anlamda diskurs kommunikativ aktın bitmiş və ya davam edən yazılı və ya şifahi nəticəsini bildirir, yəni diskurs ən ümumi anlamda kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya sözlü məhsuludur. T.A. van Deykin diskursu dar və geniş anlamda başa düşməsində orta məqam ondan ibarətdir ki, hər iki halda “diskurs” konkret şərait və kontekstdə konkret obyektlərə – “bu diskurs”, “onun diskursu”, “bu diskurslar” aiddir [16, s.301].

Fransız tədqiqatçılarının diskursun öyrənilməsində mövqeyi çoxsaylılığı, metodoloji baza və nəzəri mühakimələrin müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təbii ki, vahid fransız diskurs təhlili məktəbi haqqında danışmaq çətin məsələdir. Burada məktəblər və fərqli yanaşmalardan bəhs etmək daha məqsədəuyğundur. Bu yanaşmalar arasında daha məşhurları üslub və ideoloji istiqamətlər baxımından üstünlük təşkil edir. Üslubi təhlildə diskurs müəyyən kommunikativ məqsədəməvafiq ifadə vasitələrinin ansamblı kimi şərh edilir. Təbii ki, bu cür yanaşma, bir tərəfdən, diskursların tipoloji səciyyəsilə birbaşa bağlıdırsa, digər tərəfdən, bu və ya digər diskurs tipinə uyğun gələn situasiya (kontekstlə) ilə bağlıdır. İdeoloji təhlil, ilk növbədə, diskursun məzmununun siyasi, ideoloji mövqeyini, daha geniş anlamda hakimiyyət uğrunda mübarizə vasitəsi kimi şərhini təxmin edir [17, s.331]. Fransız və ingilisdilli elm aləmində üstünlük təşkil edən diskurs təhlili ənənələrini müqayisə etdikdə xeyli fərqli cəhətləri üzə çıxartmaq mümkündür. Həmin ənənələr arasındakı fərqləri belə ümumiləşdirmək olar:

1) fransız diskurs təhlili ənənəsində, bir qayda olaraq, təşkil edilmiş (qurulmuş) diskurslara, ingilisdilli diskurs ənənəsində isə şifahi, adi məişət həyatındakı danışığına üstünlük verilir;

2) fransız diskurs ənənəsi tekstoloji məqsəd daşıyır və bu təhlilin gedişində tədqiqat obyektini yaradılır, ingilisdilli ənənə isə kommunikativ istiqamətlidir və dilin işlədilmə xüsusiyyətini öyrənir;

3) fransız alimləri diskurs təhlilində strukturalizmin, linqvistikanın və sənədlərin tarixi təhlilindən, ingilis alimləri isə öz araşdırmalarında interaksionizm, psixologiya və sosiologiyanın müddəalarına istinad edirlər. Fransız diskurs təhlili ənənəsi öz başlanğıcını linqvistikadan, ingilis diskurs təhlili isə antropologiyadan götürür.

Bu yanaşmalar arasında aşağıdakı ümumi cəhətləri qeyd etmək olar: mətnin hüdudlarından kənara çıxmaq, ünsiyyət prosesində ekstralinqvistik amillərin nəzərə alınması, dildə sosial olana meyil etmək.

Ədəbiyyat:

1. Benveniste E. On Discourse. The Theoretical Essays: Film, Linguistics, Literature. Manchester: Manchester University Press, 1985, 247 p.
2. Harris Z. Discourse Analysis: A Sample Text // New York, Language 1952, 28, pp.1-30
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974, 446 с.
4. Brazil D., M.Coulthard, C.Johns. Discourse Intonation and Language Teaching. London: Longman Higher Education, 1980, 224 p.
5. Slembrouck S. What Is Meant By “Discourse Analysis”? “The Parliamentary Hansard “Verbatim” Report: The Written Construction of Spoken Discourse’, 1992, Language and Literature 1, pp. 101-19. //http://bank.rug.ac.be/da/da.htm 2002.
6. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Chicago: University of Chicago Press; Oxford: Blackwell, 1983, p. 272.
7. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. Тверь, Твер. гос. ун-т, 1998, 200 с.
8. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. New York: Blackwell, 2003, 529 p.
9. Fairclough N.L., Wodak R. Critical Discourse Analysis //T.A. van Dijk (ed.), Discourse Studies. A Multidisciplinary Introduction, Vol. 2. Discourse as Social Interaction. London: Saga Publication, 1997, pp. 271–280.
10. Grimm Y., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Vol.I, Hirzel, Leipzig, 1854, 508 S.
11. Фуко М. Археология знания: Пер. с фр. Киев: Ника-центр, 1996, 208 с.
12. Серио П. Как читают тексты во Франции //Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. / Пер. с фр. и португ., общ. ред. и вступ. ст. П. Серио; предисл. Ю.С.Степанова. Москва: ОАО ИГ «Прогресс», 1999, с. 12-53.
13. Леви-Стросс К. В травяной лавке мифов // От мифа к литературе: Сборник в честь 70-летия Е.М.Мелетинского /Российский государственный гуманитарный университет. Москва: Изд-во «Российский университет», 1993, с.11-20.
14. Pecheux M. L'inquietude du discours. Paris, Edition des Cendres, 1990, p.227.
15. Edmondson W. Spoken Discourse: A Model for Analysis. London: Sage, 1981, 217 p.
16. Dijk T. A. Discourse as Structure and Process. London, Saga Publication, 1997a, 356 p.
17. Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса: Пер. с фр. и португальского / Общ. ред. и вступ. ст. П.Серио; предисл Ю.С.Степанова. Москва: ОАО ИЦ “Прогресс”, 1999, 416 с.

Summary

DISCOURSE IN AMERICAN AND EUROPEAN LINGUISTICS

The article deal with the problem of discourse in American and European linguistics. It is noted that in linguistics, both meanings have not yet received adequate interpretations due to the fact that they are complex objects. They are quite ambiguous, and it is impossible to ignore the achievements of several fields of science in revealing their true nature.

The article discusses the views of E. Benvenist, Z. Harris, T. A. Dijk and other linguists on the discourse as well as the text and comments on them. While some linguists interpret the term discourse as an expression of the speaker’s position in speech, others interpret discourse as an object of study as a sequence of sentences, including a large text. These issues are discussed in detail in the article.

Резюме
ДИСКУРС В АМЕРИКАНСКОМ И ЕВРОПЕЙСКОМ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматривается проблема дискурса в американской и европейской лингвистике. Отмечается, что в языкознании оба значения до сих пор не получили адекватного толкования в связи с тем, что являются сложными объектами. Они весьма неоднозначны, и нельзя игнорировать достижения в ряде областей науки в раскрытии их истинной природы.

В статье рассматриваются взгляды Э. Бенвенист, З. Харрис, Т.А. Дейк и других лингвистов на дискурс, а также комментарии к ним. В то время как одни лингвисты интерпретируют термин дискурс как выражение позиции говорящего в речи, другие интерпретируют дискурс как объект изучения как последовательность предложений, включающий большой текст. Эти вопросы подробно рассмотрены в статье.

***Rəyçi:** prof. F.Y.Veysəlli*

Aygün Qədimli
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeologiya, frazeoloji vahidlər, somatik frazeoloji vahidlər, milli frazeologizmlər, xüsusi frazeologizmlər*

Keywords: *phraseology, phraseological units, somatic phraseological units, national phraseological units, special phraseological units*

Ключевые слова: *фразеология, фразеологизмы, соматические фразеологизмы, национальные фразеологизмы, специальные фразеологизмы*

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases- ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya dilin lüğət tərkibində xüsusi lay təşkil edir [2, s.357]. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, üslubi imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst söz birləşmələri ilə əlaqəsini və s. tədqiq edir. H.Bayramov qeyd edir: “Bunların məhz nə vaxtdan və hansı yazılı abidədən başlayaraq dildə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız araşdırmalar istər-istəməz bizi Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmasından daha əvvəllərə – Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI-VIII əsr) aparıb çıxarır. [1, s.28] Q.Kazımov həmin məsələyə belə yanaşır: “Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un, Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə, “Oğuznamə”lərə, M.Kaşğarının “Divan”ına, folklor materiallarına nəzər salmaq, müqayisə və tutuşdurmalar əsasında yazıyaqədərki dövrün ümumi mənzərəsi barədə təsəvvür qazanmaq mümkündür” [3, s.298]. Bu da dilimizin tərkibində olan frazeoloji birləşmələrin tarixinin nə qədər qədim olduğunu bir daha sübut edir.

Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər milli, xüsusi və alınma olmaqla üç yerə ayrılır. Hər bir xalqın özünə aid olan, dil daşıyıcılarının öz nitqində istifadə etdiyi frazeoloji vahidlər vardır. Sadəliyi və milliliyi ilə seçilən bu frazeoloji vahidləri xalqın həyat tərzini və gün-güzəranını ilə bağlı meydana çıxmışdır. Dilin özünə məxsus xüsusiyyətləri frazeoloji vahidlərə hoparaq onu digər xalqların dilindəki frazeoloji vahidlərdən fərqləndirir.

Dilimizin zənginliyi özünü frazeoloji vahidlərdə də aydın şəkildə göstərir. Belə ki, milli frazeoloji vahidlər bir-birini təkrar etmir. Azərbaycan dili öz frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Dilimizin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb sistem o dərəcədə zəngindir ki, hətta bəzən danışıq prose-

sində, əsasən, frazeoloji vahidlərin vasitəsilə bu və ya digər geniş fikri aydın şəkildə, yığcam formada başqasına çatdırmaq olur [2, s.360]. Azərbaycan dilində mövcud olan milli frazeoloji vahidlər tərkibindəki sözləri öz mənalarından tam uzaqlaşmış və semantik bütövlüyü möhkəm olan birləşmələrdir. Q.Kazımovun qeyd etdiyi kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənmiş frazeoloji vahidlərin komponentlərini mənşəyinə görə qruplaşdırdıqda türk mənşəli sözlərdən yaranmış frazeoloji vahidlərin təbii üstünlüyü müşahidə olunur [3, s.319].

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin biri sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, bunlar daimi olmur, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur. Dilçilərin apardığı tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, frazeoloji vahidlərin tarixini öyrənməkdə yazılı abidələr həm dəqiq, həm də daha etibarlı mənbə rolunu oynayır. Yenisey abidələrinin dilinin Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinə daha yaxın olduğu müşahidə olunur. Bunu vaxtilə Ə.Dəmirçizadə də qeyd etmişdir [3, s.300]. Misal olaraq, dilimizdə istifadə etdiyimiz sözün-sovun ifadəsi abidənin dilində istifadə olunmuşdur [3, s.303]. M. Kaşğarının qiymətli əsəri olan “Divani-lügət-it türk” də oğuz tayfalarının dili ilə bağlı çoxlu ifadələr, atalar sözləri, məsəllər, bayatılar və şeir parçaları cəmlənmişdir. Bütün bu materiallar da Azərbaycan dilinin frazeoloji inkişaf tarixini izləmək üçün bizə çox gözəl imkan yaradır. Tarixi çox qədimlərə gedən bir neçə əsr əvvəl yazıya alınmış, daha sonralar isə toplanıb çap olunmuş folklor nümunələri içərisində frazeoloji vahidlər daha çox nəzərə çarpır. H.Bayramov frazeoloji vahidləri tədqiq edərkən onların tarixinə də nəzər salmış və belə qənaətə gəlmişdir ki: “Tədrisən qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti azalır” [1, s.14]. Müəllif bunu dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərini əks etdirən dil materiallarının azlığı ilə əlaqələndirir.

Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlər həm ümumi, həm də xüsusi olur. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidlər ümumi frazeoloji vahidlər adlanır. Məsələn, Səməd bəy: – Bayaq getdim, öyrəndim. Rejissorun Oqtayı gözü götürmür, gəlib ona rəqib olacağından qorxur (C.Cabbarlı) [2, s.358]. Xüsusi frazeoloji vahidlər isə yazıçı tərəfindən yaradılan xalqın ürəyinə yol tapan və xalqın dünyagörüşünü əks etdirən, öz təsdiqini tapmış uğurlu deyimlərdir. Din tarixindən bizə məlumdur ki, Adəm və Həvvə cənnətdə gün ərzində bir xurma yeməklə yaşayıblar. Cəlil Məmmədquluzadə isə “Ölümlər” əsərində “gündə bir xurma ilə dolanmaq” ifadəsini məcazi mənada işlətməmiş və bundan sonra bu ifadə frazeoloji vahidə çevrilmişdir. Xüsusi frazeoloji vahidlərə biz çox şair və yazıçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Frazeoloji vahidləri dilçilər müxtəlif qruplara ayırırlar. Bunlara somatik, zoofrazeologizmlər, dini mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər, adət və mərasimlərlə bağlı, bitki adları ilə bağlı, alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər və s. aid edilir. Təbii ki, bu bölgü Azərbaycan dilində olan bütün frazeoloji vahidləri əhatə edə bilməz. Məqsəd əsas qrupları göstərməkdir. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Ayrıca bir qrup təşkil edən somatik frazeoloji vahidlər – bədən üzvlər

rinin əsas funksiyaları əsasında yaranır. Somatik frazeologizmlərdə daha çox o bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur ki, onların funksiyası və mənası aydındır. Məsələn, baş, göz, ağız, diş, əl, ayaq və s. Dilimizdə olan hərəkət feillərinin əsasında yaranan frazeoloji vahidlərin çoxu somatik frazeoloji vahidlərə aiddir. Somatik frazeoloji vahidlərin məhsuldarlığı Azərbaycan dilində daha qabarıqdır. Dilimizdə istifadə olunan somatik frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənmiş sözlər tam sərbəst şəkildə sinonim və antonim sözlərlə əvəz oluna bilər. Məsələn: “ayaqları yüngüldür – qədəmləri yüngüldür”. Struktur cəhətdən somatik frazeologizmlər Azərbaycan dilində olduqca müxtəlifdir. Onlar məzmun baxımından dəyişə bildiyi kimi struktur cəhətdən də dəyişə bilər. Sintaktik əlaqələr əsasında formalaşan frazeoloji vahidlərin bir qismi söz birləşmələri şəklində, bir qismi isə cümlə şəklində işlənir. Quruluşuna və məna əlaqələrinə görə söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan somatik vahidi somatik frazeoloji birləşmə, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladan somatik frazeoloji vahidi isə somatik frazeoloji cümlə adlandırmaq olar.

Qədim tarixi olan frazeoloji birləşmələr eyni mənbədən törəyib eyni inkişaf yolu keçmişdir. Bu birləşmələr dildə təsdiq və inkarda olur, nitqdə sərbəst şəkildə işlənir. Yəni frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidləridir. Yaranma tarixi nə qədər qədim olsa da, bu gün də dilimizin daxili imkanları hesabına frazeologizmlər yaranır və zamanla möhkəmlənib lüğət fondunda özünə yer tutur. Xalq tərəfindən anlaşılan və gündəlik həyatda işlədilən bu ifadələr ümumdür. Hamı tərəfindən işlədildiyi üçün hər hansı dialekt və ya şivəyə aid olmadan dilimizdə neytral xarakter daşıyır. Ədəbiyyatımızda xüsusi somatik frazeologizmlər M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları tərəfindən yaradılmışdır. Bununla belə, bir çox somatik ifadələrin müəllifi məlum deyil. Bu ifadələr xalq tərəfindən yaradılmış, müxtəlif tarixi dövrlərdə ağızdan-ağıza keçərək cilalanmış və nəhayət, zamanla sabitləşmişdir. Dastanlarda olan somatik frazeologizmlərin bir çoxunun tərkibindəki komponentlərdən birinin və ya bir neçəsinin müasir dövrümüzdə görə arxaikləşdiyinin də şahidi oluruq. Məsələn, barmağını ısırmaq (dişləmək), göz bükünü çəkmək (gözdağı çəkmək), başına nələr qopmaq (başına iş gəlmək) və s. Bildiyimiz kimi, somatik ifadələrin ən çox işləndiyi sahələrdən biri xalq danışığı dilidir. Bu da, belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, milli frazeologiya dildə daha qədimdir və alınma frazeoloji vahidlərə nisbətən daha geniş işlənir.

Bu gün qədim Azərbaycan dilində frazeoloji söz birləşmələrinin vəziyyət və inkişaf səviyyəsi barədə dəqiq təsəvvürü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili verir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuz türklərinin dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi, so-rağı tarixin ta qədim qatlarından gələn və milli düşüncə tərzimizi, adət-ənənələrimizi, dünyagörüşümüzü özündə əks etdirən həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızın ən dəyərli mənbələrindən biridir. Oğuz türklərinin qədim dövrlərini özündə əks etdirən dastan zəngin söz ehtiyatına malikdir. Dastanın 1300 illik tarixə sahib olması onun Azərbaycan dilinin leksik, frazeoloji və qrammatik səviyyəsini öyrənmək üçün kifayət qədər zəngin dil materiallarına malik olduğunu göstərir. Q.Kazımov yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”un frazeoloji fondu II minillikdən əvvəlki dövrlərə aiddir. Dastandakı boyları nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, hər biri-

nin dili frazeoloji materialın zənginliyinə və emosionallığına görə yüksək ədəbi dil nümunəsidir. H. Bayramov “Dədə Qorqud” un dilində frazeoloji birləşmələrdən danışarkən qeyd edir ki, qədim abidələrimizin, klassiklərimizin dilində və müasir dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərin bir qismi həm komponentləri, həm də ümumi mənası etibarilə həmin abidələrdəki müvafiq birləşmələrlə tam uyğun gəlir, bir qismi isə eyni səviyyəli dil vahidi ilə yaxından səsləşir [1, s.45]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı frazeoloji vahidlər, əsasən, türk sözləri əsasında, eləcə də ərəb və qismən də fars mənşəli sözlər əsasında formalaşmışdır. Dədə Qorqud dastanlarının frazeologiyasını Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə H. Bayramov tədqiqatla cəlb etmişdir. Onun tədqiqatları göstərir ki, dastanın Drezden nüsxəsində 300-dən çox frazeoloji vahid vardır. Üzü gülmək, göz gəzdirmək, yola düşmək, qan almaq, yol almaq və s. kimi frazeoloji birləşmələr heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir dilimizə qədər gəlib çatmışdır. Son illərin tədqiqatlarında Azərbaycan dilçiliyində dastanların dilində işlədilən frazeoloji vahidlər ikikomponentli və üçkomponentli olmaqla iki qrupda birləşdirilmişdir.

Ulu babalarımızın yaratdığı dünya şöhrətli “Avesta” əsərində verilən “alın yazısı” ifadəsi bu gündə xalq arasında işlənir [3, s.308]. Aparılan araşdırmalardan bir daha aydın olur ki, dilimizdəki frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malikdir.

Xülasə: Beləliklə də, türk dillərinin leksikası yalnız leksemlər hesabına deyil, həm də frazeoloji vahidlər hesabına zənginləşmişdir. Bu gün dildə istifadə olunan frazeoloji vahidlər qədim köklərə malikdir. Uzun inkişaf yolu keçən bu ifadələrdə zamanla müəyyən dərəcədə fərqli cəhətlər meydana çıxır. Əlbəttə, bu da tarixi proseslərin nəticəsidir. Həm qədim abidələrimizin dilində, həm də müasir ədəbi dilimizdə işlənən frazeoloji vahidlərin bir qismi ya tam uyğun gəlir, ya da bir-biri ilə yaxından səsləşir. Tarixi abidələrimizin böyük qismi türk dilində olduğu üçün onların tərkibində olan frazeoloji vahidlər də türk mənşəlidir. Zamanla dilimizə təsir edən ərəb, fars və rus dilləri öz mövqeyini frazeoloji vahidlərdə də, az da olsa, göstərir. Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, dilimiz öz imkanları hesabına zənginləşdikcə dövrlər üzrə dilimizdə yeni-yeni frazeoloji vahidlər yaranmış olur. Yeni yaranan frazeoloji vahidlər dildə öz təsdiqini tapdıqdan sonra dilin lüğət fondunda daimi yer qazanmışdır. Frazeoloji vahidlərimizin tarixi xüsusiyyətlərini və zənginliyini göstərmək üçün daha dərinlən araşdırmalara ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1978, 175 səh.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 2010, 452 səh.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri 1-ci cild, Bakı, 2008, 560 səh.
4. Həsəsnov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1979, 66 səh.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2008, 442 səh.
6. Hacıyeva Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr, Bakı, 2007, 347 səh.

Summary

SEMANTIC AND STRUCTURAL FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Thus, the vocabulary of the Turkic languages has been enriched only by word, and phraseological units. The phraseological units used in the language today have ancient roots. These expressions, which have come a long way in development, intensify their differences over time. Of course, this is the result of historical processes. Both in the language of our ancient monuments and in our modern language, some of the phraseological units that are either completely consistent or closely related to each other. Since most of our historical monuments are in Turkish, the phraseological units in them are of Turkish origin. The Arabic, Persian and Russian languages, which have influenced our language over time, show their position, albeit to a lesser extent, in phraseological units. Research proves once again that as our language became richer due to its capabilities, new phraseological units appeared in our language over time. The newly formed phraseological units also gained a permanent place in the dictionary of the language after being confirmed in the language. There is a need for more in- depth research to show the historical features and richness of our phraseological units.

Резюме

ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРЫ И ЗНАЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Лексика тюркских языков обогащалась не только за счёт слов, но и за счёт фразеологических оборотов. Фразеологические обороты, используемые в языке сегодня, имеют древние корни. Пройдя длинный путь развития, эти обороты со временем видоизменяются с разных сторон. Конечно, это результат исторических процессов. Одна часть фразеологических оборотов, используемая и в языке древних памятников, и в современной речи, или полностью совпадает, или же произносится схоже. Так как большая часть исторических памятников написано на тюркском языке, фразеологические обороты тоже тюркского происхождения. Арабский, персидский и русские языки тоже, со временем стали влиять на фразеологические обороты. Исследования показывают, что в каждый период обогащения нашего языка появлялись новые фразеологические обороты. Новые фразеологические обороты после подтверждения в речи нашли своё отражение и в словарях. Чтобы показать исторические характеристики и богатства фразеологических оборотов, требуется более широкое исследование.

Рәүғи: dos. Y.Hacıyeva

Ayşən Şirinova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNKARLIQ SAHƏSİNİN STRUKTURUNDA NÜVƏ VƏ PERİFERİK ELEMENTLƏR

Açar sözlər: *nüvə elementi, inkarlıqda periferiya, konstituentlər*

Keywords: *key element, periphera in negation, constituent elements*

Ключевые слова: *ключевой элемент, периферия в отрицании, конституционные элементы*

Dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunur ki, funksional-semantik sahə mövcuddur, həmçinin öz növbəsində “mərkəz periferiya” strukturuna bölünür, çünki hər bir sahədə “mərkəz periferiya” münasibəti olduğu kimi burda da həmin problem vardır.

İnkarlıq sahəsində tədqiqatlar aparmış A.V.Bondarko həmin məsələni aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir: 1) spesifik əlamətlərin cəmləşməsi, maksimal dərəcədə konsentrasiya (mərkəz), belə əlamətlərin zəifləməsi, struktur gərginliyin azaldılması, kontaklıq-diffuzluq (periferiya); 2) qarşılaşdırmalar sistemində daha fəal iştirak etmək (mərkəz), əlaqələr şəbəkəsinin yaygınlığı və zəfiliyi müəyyən təcrid həddinin meydana olması (periferiya); 3) maksimal funksional yüklənmə (mərkəz) – funksional yüklənmənin zəifləməsi (periferiya); 4) müəyyən semantik funksiyanın reallaşması üçün daha yüksək ixtisaslaşma səviyyəsi (mərkəz) – ixtisaslaşmanın aşağı səviyyəsi; həmin funksiyanın reallaşmasında yardımçı rola malik olmaq (periferiya); 5) müvafiq dil elementinin müntəzəmliyi; yüksək işlənmə tezliyi (mərkəz) – qeyri-müntəzəmlik və ya müntəzəmlik az işlənmə (periferiya) [3, s. 20-34].

Belə mövqedən çıxış edərək vurğulamaq istərdik ki, hər bir dilin strukturunun fərqli olmasından asılı olaraq müəyyən fərqli əlamətləri ilə birlikdə həm ingilis dilində həm də Azərbaycan dilində mərkəz-periferiya münasibəti vardır və bütün hallarda mərkəz (dominant) ətrafında bir nüvə qatı adətən formalaşır, nüvəyə daxil olan elementlər də işlənmə tezliyinə (intensivliyi), funksionallığı ilə digər konstituentlərdən fərqlənir. Burada başqa bir cəhət də vardır ki, mikrosahə daxilində nüvə-periferiya dəyişə bilər: bir funksional-semantik sahədə nüvə qatına daxil olan komponent, digər mikrosahədə periferiyaya doğru sıxışdırılır.

Bizim tədqiqat apardığımız ingilis dilində inkarlıq sahəsinin dominantı olan “not” hissəciyi müxtəlif mövqələrdə işlədilir. Həmçinin həm “not” müxtəlif sözlərlə birləşərək , yaxud yanaşı gələrək inkarlıq ifadə etdiyi kimi “no” sözü, inkar prefiksləri olan “neither...nor” bağlayıcıları və “never” sözləri də inkarlıq ifadə edir və işlənmə məqamından asılı olaraq müxtəlif sözləri yəni hərəkəti, əlaməti, bütöv fikri inkar edə bilər.

Azərbaycan dilində də “yox”, “deyil” sözləri ilə yanaşı “-ma,-mə” inkarlığın mərkəzində dominant kimi çıxış edir.

Meşaninov yazır ki, “cümlədə nə ifadə olunmalıdır və bu cümlədə ifadə olunan necə ifadə olunur məsələsi fərqləndirilməlidir. Birincisi bilmək lazımdır ki, cümlədə nə ifadə olunmalıdır, onun əsas elementlərini müəyyənləşdirmək lazımdır, bunlarsız cümlə mövcud ola bilməz və bunlar subyekt və predikatdan ibarətdir” [4, s.204].

Bu məsələdən, cümlənin aktual üzvlənməsindən bəhs edərkən mərkəz-periferiya, mübtədanın rema kimi çıxış etməsi kimi məsələlərdən söhbət açarkən K.Abdullayevin özünəməxsus orijinal fikirləri vardır və öz fikirlərini faktik materiallar əsasında şərh etməsi vardır, baxmayaraq orda inkərlıq ayrıca qeyd olunmayıb, lakin həmin fikrin məzmununda bunları müşahidə etmək o qədər çətin deyil.

K.Abdullayev yazır: “Cümlənin bu (mübtədanın) baş üzvlənin aktuallaşması onun cümlə quruluşunda son mövqelərə doğru hərəkəti ilə müşayiət olunur. Zəif və ya güclü deyər ayırdığımız aktuallaşma dərəcələri mübtədəyə aid ola bilər. Mübtədanın reallaşması cümlə quruluşunda iki mövqedə özünü göstərir. Güclü mövqe yuxarıda deyildiyi kimi mübtədə remanın cümlənin mütləq sonluqda yerləşməsi nəticəsində yaranır” [1, s.128].

Əlbəttə, aktuallaşma zamanı zəiflik və güclülük məsələsi çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğu kimi, inkərlıq sahəsindən söhbət gedirsə, xüsusilə funksional-semantik, rematik (xüsusi) inkərlıqından bəhs olunan zaman tamamilə doğru olaraq təsdiqlik-inkərlıq qarşılaşmasının əsas faktor olmasıdır və eyni zamanda inkərlıqın bütöv bir abzasda, cümləyə və yaxud mətnə aid olması və yaxud cümlədə, abzasda, mətnədə müvafiq surətdə ayrı-ayrı komponentlərə aid olması bir tərəfdən fikrimizcə aktuallaşmanın predmeti, başqa sözlə bizim variantda funksional-semantik (rematik-xüsusi) inkərlıq sahəsinin strukturunu təşkil edir. Bu qeydlərimizi faktik materiallar əsasında illustrativ şəkildə götərməyimiz fikrimizcə məntiqi olardı:

“**No one** said a word. How was I to know that I was going to meet a raging beauty?

Now what am I to say to that?

Nothing. Leave me to do the talking. And I'll say it over and over again.

Kithy, **unmoved**, wondered what exactly his wife had told him about her. He must have asked. And Townsend, looking down on her with his laughing eyes, suddenly remembered...

...**Oh, no, I don't** think so. Her father's a doctor or a lawyer on something. I suppose, we shall have to ask them to dinner.

“**There's no hurry, is there?**...

...She told Walter on the way home.

That's not saying very much, you know.

How does he play?

“**Not badly.** He plays a winning hand very well, but when he was bad cards he goes all to pieces.

Does he play as well as you?”

I have illusions about my play. I should describe myself as a very good player in the second class. Townsend thinks he is in the first. He **isn't**.

Don't you like him?

I **neither** like him, **nor dislike** him. I believe he's **not** bad at his job and everyone says he's a good sportsman. He doesn't very much interest me.

It was not the first time that Walter's moderation had exasperated her" [5, s.42].

Mətn parçası kimi gətirdiyimiz cümlələrdə bir neçə yerdə və fərqli mövqələrdə işlədilən "not", "no", "nothing", "neither...nor", "-dis", "-un" sözlər və prefikslərdən istifadə olunmuşdur və bütün hallarda onlar inkarlıq sahəsi yaratmışlar. Onların hər biri işləndiyi situasiya və kontekstdən asılı olaraq inkarlıq ifadə ediblər, lakin heç biri funksional semantika baxımından güclü və zəiflik baxımında eyni deyildir, çünki onların hər birinin özünəməxsus başqa sözə birləşmə qabiliyyəti olmaqla yanaşı, həmçinin yanaşı işlədilərək funksiya yerinə yetirmə qabiliyyəti vardır.

İlk olaraq "no one said a word" – heç kim bir söz demədi. Burada ingilis dilində "no" qəti inkarlıq ifadə edir eyni zamanda "a word" – bir söz baxmayaraq said təsdiq xəbərdir, lakin "no"-nun güclü mövqeyi, mərkəzdə dayanması həmçinin predikatı da inkar edir və özünün funksiyasını tam yerinə yetirir. Növbəti cümlə hansısa verilən sualın cavabı kimi "nothing" işlədilib. Eynilə burada "nothing" mərkəzdedir, çünki soruşulan nədirsə onun heç nə olmamasını bir sözlə ifadə edib. Lakin ondan sonra gələn cümlə onun əvvəlki fikrə aid olduğunu üzə çıxarır və "leave me to do talking" ifadə etməklə məni tərk elə söhbətə davam edir və sonrakı cümlədə gələn fikri bir daha bunu təsdiqləyir, ona görə ki, "nothing"-dən əvvəlki cümlədə "O məsələyə mən nə deməliyəm ki"-nin işlədilməsi əslində situasiyadan asılı olaraq onun funksiyasına görə xeyli zəif çıxış etməsini göstərir.

Digər cümlədə işlədilmiş "unmoved" tam zəif bir mövqedədir, yəni Kitty hərəkətsiz, yerindən tərpənmədən nəyəsə təəccüblənəndə və nəyin necə deyilməsindən soruşmalı oldu və s. Başqa bir cümlədə oh, no – inkarlıq verilsə də daha da dəqiqləşdirilir və onun ardınca "I don't think so" – ifadə etməklə bəhs edilən məsələ barəsində elə fikirləşmədiyini ifadə edir və "no" ümumi inkarlıq ifadə etmiş olsa da konkret situasiyadan asılı olaraq funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlığı məhz "I don't think so" cümləsi ifadə edir. There is no hurry, is there? Cümləsində isə tam xüsusi rematikləşmə müşahidə olunur. That is not saying very much you know cümləsində isə sadəcə inkarlıq ifadə olunub. Not badly ifadəsində isə hansısa hərəkətin "o qədər pis" olmamasını inkar edir çünki həmin cümlə "How does he play?" sualının "O necə ifadə edir (oynayır)? şəklində aydınlaşdırılır. Gətirdiyimiz bu mətn parçasında ən maraqlı inkarlığın ifadə olunması "I neither like him nor dislike him" cümləsidir. Lakin burada ifadə olunan fikir inkarlıq analoqu olmayan bir cümlədir, çünki "neither...nor" inkar bağlayıcılarıdır, lakin bununla yanaşı "dislike" sözünün işlənməsi məsələ haqqında düşünməyə vadar edir. Adətən ingilis dilində cümlədə bir inkar ifadə edən söz olur, lakin burda onların sayı çoxdur. Həmçinin digər cümlələrdə "not" bir halda köməkçi feillə birləşib, digər halda ayrı yazılıb və bunların da funksional-semantikasi fərqli olur.

Dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, inkar cümlələrin "ilkin" təsdiq cümlələrdən alınması fikri müxtəlif dilçilər tərəfindən sintaktik səviyyədə birbaşa məzmun və forma planlarının həm dərininə, həm də səthi struktur kimi yanaşılması metodikası ilə əsaslandırılmışdır. Biz də təbii olaraq qeyd etmək istərdik ki, şərti qəbul edilən universal-semantik kateqorial tərəf kimi başqa sözlə qütb qəbul edən dərinədən strukturla yanaşı qrammatik inkarlığın struktur dəyişmələri, həmçinin inkarlığın semantikasının kateqorial şaxələnməsini də nəzərdə tutan səthi struktur ilə qarşılıqlı əlaqə və

vəhdətdə olması, bütün səviyyələrdə həmin struktur qatların yaxınlaşmasına imkan verir. Bütün dillərdə demək olar ki, səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlənin məzmunu eynidir, başqa sözlə inkarlığın reallaşması baxımından müəyyən bir semantik-struktur müntəzəmlik, hər bir dilin qanunlarına uyğun qanunauyğunluq diqqəti cəlb edir, əlbəttə, bəzi fərqli cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Ən azı biz bunu ona görə diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, müqayisə etdiyimiz dillərdən flektiv dil olan ingilis dilində “no, not” kimi qrammatik ədatların əksər hallarda (son dərəcə) cümləyə daxil edilməsi, iltisafı dillərdən olan Azərbaycan dilinin -ma,-mə,-m şəkilçilərinin feilə qoşulması (getməmişdi – get-mə-miş-di) və ya nominal komponentlərə “deyil” sözünün əlavə edilməsi ilə formalaşır.

Görkəmli dilçilərdən biri olan M.Hüseynov bu məsələdən bəhs edərkən S.Abdullayevin fikirlərinə rəğmən (“Dil və bədii qavrayış” əsərinə) yazır: “S.Abdullayev ritorik təsdiq formulunun müxtəlif tipləri, ifadə şəkilləri zəminində meydana çıxan incə sintaktik metaforalar bünövrəsində emosional inkarlıq impulsları doğuran amilləri şeir dilinin əsas tələb və vəzifələri ilə əlaqəli işıqlandırılır, təsəvvürümüzdə ekspressiv təsdiq, yaxud inkarın bütöv sistemini canlandırır. Fikrin təsdiq və ya inkar aspektlərini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdıraraq, əsas bədii mətləbi poetik məcraya yönəltməklə cümlə perifrazalarının əhəmiyyətini ön plana çəkmək, mətnə təsdiq-inkar qütblərinin genişlənməsi şəraitində intonasıya fəallığını nəzərə çarpdırmaq üçün tədqiqatçı poetik sintaksisdə linqvistik inkarın kommunikativlik intensivliyinə müraciətin estetik əsaslarına diqqət yetirmişdir” [2, s.61].

Görünən odur ki, istinad etdiyimiz mənbələr, həmçinin faktik materiallarda inkarlığın nüvə komponentləri periferik elementlərlə sıx bağlıdır və həmin elementlərin nələrdən ibarət olmasına da işarələr vardır. İsim-feil münasibətləri heç də təsadüfən bu prosesdə iştirak etmir, onların hər biri kommunikasiya prosesində həmişə mərkəzdə durur və bütün ətrafda baş verənlər hamısı onların ətrafında baş verir. Qrammatik kateqoriyalar kəmiyyət, keyfiyyət, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik əslində kommunikasiya prosesində təsdiq-inkar qütbləşməsində özünəməxsus yer tutmalarına baxmayaraq onlar heç də həmişə mərkəzdə, nüvə komponenti kimi çıxış etmirlər. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, təsdiq cümlələr müəyyənlik əlamətinə malik olduğu zaman orada, həmin əlamət daxilində bir qayda olaraq təsdiq-inkar paralelliyi heç zaman yaranmır, inkarlıq yaranır.

Azərbaycan dilində olan “heç” zərfi bilavasitə inkar cümlələrində inkarı qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Ancaq burada həmin sözün periferik element kimi nə, kim, bir vaxt, kəs, də, biri, cür və sairələrlə işlədilərək inkarlıq yaratmasını və müəyyən dərəcə inkarlığı qətiləşdirmək, gücləndirmək qabiliyyətində olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn, **Əşrəf həyatında hələ heç bir qəhrəmanlıq göstərməmişdir** və belə cümlələrdə xəbər həmişə inkarda olur.

Vida dəmi gələndə oğlan qızdan əbədi ayrılacağını heç cür ağına gətirə bilmirdi.

Heç kəs unudulmur, heç nə yaddan çıxır.

Bu cümlədə iki qat inkarlıq vardır, lakin praqmatik koqnitiv yanaşdıqda funksional-semantik rematik (xüsusi) inkarlıq sahəsinin tam fərqli bir struktur təşkilidir desək, yanlışdır, çünki əslində bu iki cümlənin koqnisasiya vasitəsilə semantikasi hər bir kəs, hər bir adam xatırlamır, hər bir adam yad edilir, yada salınır və s.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356.
2. Hüseynov M. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı. Bakı, Elm, 2007, 237s.
3. Бондарко А.В. К теории поля в грамматической залог залоговости (на материале русского языка) В.Я. 1972, №3, ст.20-34.
4. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Ленинград, Наука, 1978, 386с.
5. Maugham W.S. The Painted Veil. M.1981, 248p.

Summary

KEY AND PERIPHERAL ELEMENTS IN THE STRUCTURE OF THE FIELD OF NEGATION

This article gives a brief overview of negation, one of the main areas of linguistics. It discusses the importance of nuclear or key elements for the formation of negative meanings, as well as the use of peripheral elements. The realization of functional-semantic negation is specially touched upon in this article.

Резюме

КЛЮЧЕВЫЕ И ПЕРИФЕРИЙНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СТРУКТУРЕ ПОЛЯ ОТРИЦАНИЯ

В данной статье дается краткий обзор отрицания, одного из основных направлений языкознания. В ней обсуждается значение ядерных или ключевых элементов для образования отрицательных значений, а также использование периферийных элементов. Реализации функционально-семантического отрицания в данной статье придается особое значение.

***Rəyçi:** dos. M.M.Təhməzova*

Aytən Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

NORVEÇİN SOSIAL DİALEKTLƏRİ

Açar sözlər: *sosiolinqvistika, sosial dialektlər, sosiolinqvistik araşdırmalar*

Keywords: *sociolinguistics, social dialects, sociolinguistic research*

Ключевые слова: *социолингвистика, социальные диалекты, социолингвистические исследования*

Dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Belə ki, dilin tarixində işlənmiş bir çox xüsusiyyətlər (səslər, şəkilçilər, sözlər) müasir ədəbi dildə saxlanmadığı halda dialektlərdə mühafizə olunur [4, s.11]. Bu baxımdan dialektlərlə bağlı mənbələrin mövcudluğu bizə dil tarixinə bələd olmağa, həmçinin dialektlərin xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyimizə imkan yaradır. Dialektlərin məhəlli və sosial olmaqla iki növü vardır. Məhəlli dialekt dil mövcudluğunun ərazicə məhdud formasıdır. Məhəlli dialektin spesifik fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri olur [4, s.9]. Məhəlli dialektlər dedikdə həmçinin regional dialektlər nəzərdə tutulur. Bu “regiolekt” və ya “topolekt” də adlanır.

Regional dialekt fərqləri daha çox coğrafi amillər, inzibati bölgü ilə əlaqəlidir. Digər bir izah ondan ibarətdir ki, regional dialekt daha böyük bir coğrafi ərazi (region, şəhər) daxilində çoxlu ümumi cəhətləri olan şifahi danışiq dilidir. Məsələn, Norveçdəki regional dialektlər əsasən iki əsas hissəyə, şərq (Östlandet və Trøndelag bölgəsindəki dialektlər) və qərbi Norveç (Vestlandet və şimali Norveç bölgəsindəki dialektlər) dialektlərinə bölünmüşdür. Lakin müasir dialektologiyaya görə, şimali Norveç dialekti qərbi Norveç dialektindən, trönderşk dialekti isə şərq Norveç dialektindən fərqləndiyi üçün onları dörd əsas qrupa, yəni şərq və qərbi Norveç, trönderşk və şimali Norveç dialektinə bölmək daha düzgündür. Beləliklə, dialekt sayı hansı linqvistik kriteriyanın klassifikasiya kimi seçilməsindən asılı olduğu üçün bu say qeyri-müəyyəndir.

Sosial dialekt eyni dialektin daha kiçik ərazi/məfhum daxilində (şəhərin bir hissəsi, gənclər qrupu yaxud sosial sinif) olan formasıdır. Sosial dialektlər cins, yaş, sosial status və peşə faktorları əsasında formalaşır. Bu faktorlar isə daim dəyişir. Medianın təsiri və internet vasitəsilə kommunikasiya, miqrasiya və səyahətlər şifahi danışiq dilinin əvvəlkindən daha tez dəyişməsinə səbəb olmuşdur [6, s.2]. Məhəlli dialektlər bir-birindən dilin müxtəlif səviyyələrinə xas olan faktlarla fərqlənirsə, sosial dialektlər yalnız lüğəvi xüsusiyyətləri – sözlər, bəzi frazeoloji birləşmələr, xüsusi terminologiya ilə fərqlənir [4, s.9]. Məhəlli yaxud regional dialektlərdən fərqli olaraq, sosial dialektlər yalnız qeyd olunan bu lüğəvi xüsusiyyətləri əsasında araşdırıla bilər.

Bu baxımdan dialektlərin cəmiyyətdəki mövqeyinin tədqiq edilməsində sosiolinqvistika mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, peşə amili sosial dialektlərin araşdı-

rilmasında istifadə edilən əsas meyarlardan biridir. Norveçdə aparılan bir sıra sosial istiqamətli araşdırmalarda da bu əlamətə nəzərə alınmışdır. Belə ki, “Bergendə gənclərin danışiq dili” adlı 1977-ci ilə aid araşdırmada informantların bölgüsü üçün əsas meyar peşə olmuşdur. Gənc informantlar atalarının peşəsinə uyğun olaraq, orta yaşlı qadınlar isə həyat yoldaşlarının peşəsinə, digərləri isə öz peşələrinə görə kateqoriyalara bölünmüşdü [5, s.26]. Araşdırmadakı müxtəlif cavanlar arasında danışiq dili formasının demək olar ki, eyni olması bu araşdırmanın ən nəzərəçarpan tərəfi olmuşdur. Belə ki, danışiq dili formasındakı fərq yaşlılar ilə cavanlar arasında müşahidə edilmiş, gənclər arasında isə bu fərq minimal səviyyədə olmuşdur. Bu, övladın öz peşəsinə seçməsində atanın bir o qədər də rol oynamaması, atanın peşəsindən daha fərqli sahə ilə maraqlanmaları ilə əlaqədar ola bilər. Digər bir ehtimal isə müasir dövrdə peşənin dil variasiyasına əvvəlki qədər təsir etməməsidir.

Sosiolinqvistika nədir?

Sosiolinqvistikada dialektlər sosial və regional olmaqla iki qrupa bölünür. Regional dialektlər adətən coğrafi sərhədlər əsasında müəyyənləşdirilir. Sosiolinqvistika xüsusi vəziyyətlərdə və dil daşıyıcıları arasında müxtəlif sosial əlaqələri vurğulayan linqvistik əlamətləri öyrənir. Səs dəyişikliklərinə, qrammatik elementlərə və söz bazasına bir sıra sosiolinqvistik amillər təsir göstərir. Bu təsirlərə yaş, cins, təhsil səviyyəsi, sosial sinif, peşə, irq və həmyaşıl qrupların sosial kimliyi və s. kimi amilləri aid etmək olar. Məsələn, yapon dilində danışiq zamanı bir sıra mürəkkəb linqvistik formaların istifadəsi danışanın dinləyici ilə olan sosial əlaqəsinə işarə edərək bir çox hallarda danışanın statusunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1, s.14] Norveç dilində isə bu göstərici nümunədəki kimi bariz deyildir. Norveçdə dialektlərlə bağlı tolerantlıq digər Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, bir sıra sahələrdə (siyasət, media xəbərləri, sosial media) daha yüksəkdir.

Ənənəvi dialektologiya ilə müqayisədə sosiolinqvistika daha çox variasiya mövzusunu – dilin cəmiyyət və fərd səviyyəsində müxtəlif sosial cəhətlərlə əlaqədə necə dəyişdiyini tədqiq edir. Sosial mühitdən kənarında linqvistik strukturları araşdırmaq əvəzinə sosiolinqvistika konkret kommunikasiya situasiyalarında işlədilən ifadələri tədqiqat obyektinə olaraq seçmişdir. Beləliklə, sosiolinqvistika həmçinin müxtəlif sosial təbəqələri arasında ünsiyyət zamanı meydana çıxan dəyişiklikləri tədqiq edir. Hər hansı bir dili yaxud dialektləri qeyri-ənənəvi şəkildə tədqiq etməyə, onun sosial cəhətlərini, funksiyasını araşdırmağa imkan verən sosiolinqvistika bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Ənənəvi dialektologiya ilə müqayisədə sosiolinqvistika daha çox variasiya mövzusunu – dilin cəmiyyət və fərd səviyyəsində müxtəlif sosial cəhətlərlə əlaqədə necə dəyişdiyini tədqiq edir. Sosial mühitdən kənarında linqvistik strukturları araşdırmaq əvəzinə sosiolinqvistika konkret kommunikasiya situasiyalarında işlədilən ifadələri tədqiqat obyektinə olaraq seçmişdir.

Sosial dialektlər

Sosial dialekt termini həmçinin “sosiokt” və ya “sinif dialekti” termini ilə əvəz edilir. XX əsrin yarısında geniş yayılmış “sosiokt” termini milli dilin həddləri çərçivəsində hər hansı sosial qrupa məxsus dil özəlliklərinin cəmidir. Bu sosial qrup peşə, sinif, yaş və s. ilə əlaqədar ola bilər. Sosioktlər kommunikasiyanın bütöv sistemini təşkil etmir. Bu yalnız sözlər, söz birləşmələri, sintaktik

konstruksiyalar, vurğu şəklində özünü göstərən nitq xüsusiyyətləridir [1, s.15]. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi dildə yaşa, cinsə, təhsilə, peşəyə və ictimai mənşəyə görə nitq fərqləri ola bilər. Sosial dialektlər qeyd olunan bu lüğəvi xüsusiyyətləri əsasında müqayisə edilərək araşdırılır.

Sosiolektlər sosial siniflər üzrə də dəyişir. Sosial siniflər isə - bir sıra sosiolinqvistlər tərəfindən aşağıdakı şkala üzrə bölünmüşdür: aşağı sinif, işçi sinfi, aşağı orta sinif və yuxarı orta sinif. Bu bölgü Norveç üzrə eyni dərəcədə aydın ifadə edilmir. Çünki bu bölgünü Norveç cəmiyyətinə tətbiq etmək çətin olmuşdur [5, s.25]. Buna görə də belə Norveç tədqiqatlarında əsas araşdırma meyarı informantın peşəsidir. Norveç şifahi dil/dialekt araşdırmaları 1900-cü illərdə sosial istiqamət almağa başladı. Bu, Avropa tendensiyalarına uyğun gəlsə də, indiki dövrdə dildə olan dəyişikliklərin araşdırılmasını önəmli hesab edən linqvistlər yetişdi. Bir sıra elmi kitablarda Norveç sosiolinqvistikasının 1960-cı illərin sonunda inkişaf etməsi qeyd edilir.

Digər tərəfdən də bir çoxları Norveç dili üzrə ilk araşdırmaların sosial istiqamətli olmasını vurğulayır. Anders Steinsholt, Odd Nordland, Olav T. Beito və Amund B. Larsen kimi linqvistlər Norveç cəmiyyətində dil variasiyasını sosial münasibətlər vasitəsilə izah etməyə çalışmışlar. Məsələn, A.B.Larsen variasiyaya xüsusi diqqət yönəldərək ədəbi dil və dialektlərin sinxron təsvirini vermişdir. Larsenin "Kristiania ədəbi dili" adlı araşdırması artıq 1907-ci ildə işıq üzü görmüşdü. Steinsholt isə Hedrumdialektinin 1940-cı və 1970-ci illərdə olan variasiyalarını araşdırmışdır. A.Nordland 1950-ci illərdə dildəki variasiyaları araşdırmışdır. O.T.Beito isə 1950-ci illərin sonunda yeni sənayenin inkişafının dialektlərə necə etməsi mövzusunda araşdırmışdır [5, s.26].

Norveçdə ilk böyük sosiolinqvistik araşdırma 1971-ci ildən 1976-cı ilə qədər Osloda həyata keçirilən TAUS tədqiqatıdır. Bu sosiolinqvistik tədqiqat şərq və qərbi Oslo dialektləri arasında variasiyaları araşdırmışdır. Hər iki vilayətdən olan informantlar region, yaş və cins baxımından qruplara bölünmüşdü. Bu tədqiqatın Labovun araşdırmalarından ən önəmli fərqi burada əsasən fonoloji deyil, sintaktik variasiyaya diqqət yönəldilməsi idi. Araşdırmanın əsas məqsədi coğrafi variasiya ilə sosial və psixoloji münasibətlər arasında əlaqələrin olduğunu göstərmək idi. Müasir dövrdə isə Norveçdə dialekt araşdırmaları daha çox sosial istiqamətli idi. Belə ki, dialektlər daha çox sosial yönümdən araşdırılaraq onların müəyyən sosial qruplar arasında olan formaları tədqiq edilir.

Norveçdə artıq erkən dövrlərdən etibarən dil araşdırmalarında sosiolinqvistik tendensiyalar müşahidə edilirdi. Lakin sosiolinqvistika anlayışı TAUS araşdırmasının baş tutması ilə daha çox istifadə edilməyə başlandı. Dialektlərin araşdırılmasının sosiolinqvistikaya doğru istiqamət dəyişdirməsi digər ölkələrdən fərqli olaraq, Norveçdə daha az mübahisələrə səbəb olmuşdur [3, s.31]. Belə ki, Norveçdə dialektlərin dəyişməsi, variasiyalar cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə sıx əlaqədə müşahidə edilirdi. Sosial istiqamətli tədqiqatlarda peşə meyarı ilə yanaşı, adətən cins faktoru da nəzərə alınır. V.Labovun bu faktoru nəzərə almaqla apardığı tədqiqatının nəticəsinə görə qadınlar qəlibləşmiş dil formalarından kişilərdən daha çox istifadə edir və prestij meyarına daha çox həssasdırlar [2, s.243]. Belə ki, onun tədqiqatında qadınlar kişilərdən daha çox prestijli danışmaq formalarından istifadə etmişdir. Bu hal əsasən rəsmi situasiyalarda müşahidə edilmişdir.

Eyni müşahidəyə Tronheym danışıq dili tədqiqatında və 1971-1976-cı illərdə aparılmış “Oslo danışıq dili araşdırması (TAUS)” tədqiqatında rast gəlinmişdir. Belə ki, adları çəkilən tədqiqatlarda qadınlar prestijli danışıq formalarına kişilərdən daha çox üstünlük vermişdir. Norveç dialekt araşdırmalarında sosiolinqvis-tika və ənənəvi dialektologiya arasında müəyyən bir uyğunluq vurğulanır. Tarixi perspektivdən yanaşdıqda dialektologiyanın Norveç sosiolinqvis-tika tarixi və inkişafı üçün bir əsas olduğu aşkara çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyeva, L. Sosiolinqvis-tikanın başqa elmlərlə həmhüdəd anlayışları. Ələddin qızı. Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. N.3. 2018.
2. Məhərrəmli, M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi Nəşr, 2019. 177 s.
3. Labov, W. Language in the black English vernacular. [İngilis xalq dili] Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1972. , s.243.
4. Mæhlum, B. Språk og identitet. I språkmøte. [Dil və kimlik.] Oslo: Cappelen Akademisk Forlag. 2008.s.31.
5. Sandøy, H. Sosial variasjon. [Sosial variasiya.] Oslo: Novus. 1991., s.25.
6. Inge Bø. Språk, dialekter og sosiolekter I bruk og bevegelse. Del I <http://www.skolehistorie.no/assets/spr%C3%A5k-og-dialekter.pdf>

Summary

SOCIAL DIALECTS IN NORWAY

This article presents the main features of social dialects, their formation in Norwegian language, and researches conducted in this area. Also, the position of sociolinguistics in modern linguistics is described, and it is noted that special attention is given to this area in Norway, as in a number of developed countries. Sociolinguistics studies the sociological aspects of language. Thus, this field examines the social role of language in society. Explanations of social dialects in international linguistics were provided and examples were given from international researches. Various social studies conducted in Norway are also presented, highlighting the characteristics of Norwegian social dialects.

Резюме

СОЦИАЛЬНЫЕ ДИАЛЕКТЫ НОРВЕГИИ

В данной статье представлены основные черты социальных диалектов, их формирование в норвежской диалектологии, исследования, проведенные в Норвегии в этой области. Кроме того, описывается место социолингвистики в современном языкознании и отмечается, что в Норвегии, как и в ряде развитых стран, этому направлению уделяется особое внимание. Социолингвистика изучает социологические аспекты языка. Таким образом, эта область исследует социальную роль языка в обществе. Представлены объяснения социальных диалектов в международной лингвистике и приведены примеры из международных исследований. Также представлены различные социальные исследования, проведенные в Норвегии, которые подчеркивают особенности норвежских социальных диалектов.

Rəyçi: prof. F.Y.Veysəlli

Günel Yunusova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ETHNONYM AS A TYPE OF LANGUAGE NOMINATION

Açar sözlər: *etnonim, xüsusi adlar, antroponim, etnik mənsubiyyət, etnostereotip*

Keywords: *ethnonym, proper names, anthroponym, ethnicity, ethnostereotype*

Ключевые слова: *этноним, имена собственные, антропоним, этнос, этностереотип*

Proper names have always aroused the interest of researchers from various fields of scientific knowledge: history, geography, sociology, psychology, linguistics. The reason for this is their conservatism and the stability of the position they occupy in the paradigms of the language. The study of toponyms and anthroponyms makes it possible to trace the history of the settlement of the globe, contacts between tribes, nationalities and nations, to highlight the features of the perception of themselves and their neighbors by representatives of ethnic communities. The ethnonym occupies a special place among anthroponyms, since it denotes not an individual person, but an entire ethnic community with all its inherent characteristics. Therefore, ethnonyms often acquire connotations and, therefore, play an important role in the lexical-semantic space of the language: they easily develop figurative meanings and actively participate in the formation of phraseological combinations.

The history of the emergence of nations plays an extremely important role in today's globalized world. Each nationality has its own history, which determines its place in the world community. Names of nations, nationalities, tribes, etc. are inextricably linked with the history of the emergence of the latter, hence it is impossible not to indicate the importance of studying ethnonyms, which make it possible to trace the evolution of the name of a particular nation, explain its origin, trace the paths of ethnic migrations, as well as cultural and linguistic contacts. An ethnonym is the name of a clan, tribe, nationality. It is formed from two words: "ethnos" – the people and "nom" – the name [1, p.106].

Ethnonymy has become a subject of study for a number of linguists. So, V.A.Nikonov traces the history of the emergence of ethnonyms; G.F.Kovalev and D.L.Gold study their morphological features; M.M.Makovsky, V.N.Shaposhnikov and M.Z.Zakiev consider the historical aspect of ethnonymy. In the works of such researchers as E.L.Berezovich, D.P.Gulik, E.N.Luchinina, A.M.Zheleznyak, A.Terracciano, the role of an ethnonym in the construction of an onomasiological portrait of an "ethnic person" is emphasized, and ethnoconnotations are interpreted as a means of identifying the stereotyped properties of national characters. V.B.Kashkin and S.Poikhonon consider ethnonymy to be a reflection of the picture of the world. Yu.B.Vorontsova and V.Tan are studying ethnic nicknames [2, p.57].

Any ethnonym contains a certain characteristic of the people, but it is not always fair, true. It depends on who gave this name, or on whether the ethnonym is a self-name or a nickname. Ethnonymy has always been an object of research in ethnic history. One of the main points in resolving the problem of ethnogenesis is the etymology of the ethnonyms of ethnic communities included in the ethnos under study. These communities can be various groups of the population formed according to kinship, territorial, political, and other possible characteristics, including clans, tribes, unions of tribes, etc. Ethnonyms carry valuable historical and linguistic information and are important historical monuments. The relevance of the work is due to the interest of the modern scientific community in the problem of the functioning of the ethnonym in the language.

In linguistics, there is still no consensus on whether an ethnonym belongs to proper or common nouns, or on the legitimacy of referring to the number of ethnonyms the names of residents of cities and other settlements. In addition, there are disagreements about the terminology used: several different names are proposed for the same phenomenon, which leads to ambiguity in the perception and interpretation of these terms. For example, such groups of terms as "ethnonym" – "ethnikon", "ethnikon – "ectoethnonym", "ethnikon" – "microethnonym" – "katoikonim", "autoethnonym" – "endoethnonym" are used interchangeably. While in fact, not all of these terms are synonymous. For example, "ethnikon" is a kind of ethnonym formed from toponyms, and "ectoethnonym" is an ethnonym given to the carriers of an ethnos not by its carriers themselves, but by someone else. This fundamentally distinguishes it from the endoethnonym (in this case, it is indeed a synonym for the term "autoethnonym"), since the representatives of the ethnic group themselves give the endoethnonym [3, p.40-52].

The people who inhabit our planet form a wide variety of communities. A special place among them, both in terms of significance in culture and in terms of stability in history, is occupied by communities called peoples in everyday language, and ethnic groups in scientific literature. By itself, the term "ethnos" has been used in ethnological literature for quite a long time, but its scientific understanding as a special concept for designating a special community of people has occurred, in essence, only in recent decades. In modern ethnology, this concept is inextricably linked with the concept of ethnicity.

In the 60-90s, a huge number of scientific publications on this problem appeared in the world. Thanks to them, the concept of "ethnicity" is firmly entrenched in the categorical apparatus of political science, history, ethnology, sociology and other social sciences. One of the main reasons for the increased interest in the problems of ethnos and ethnicity was the fact that ethnic relations began to play a very significant role in the public life of many states and peoples, so it was simply impossible to ignore them. Thus, life itself refuted the belief that has prevailed in world public opinion and ethnological science since the beginning of the 20th century that the factor of ethnicity will gradually lose its significance in people's lives due to the processes of modernization, industrialization, democratization, and the development of civil society [4, p.39-41].

Ethnonym – the name of an ethnic community: nation, people, nationality, tribe, etc. Ethnonymy was mainly concerned with the origin, distribution, functioning and structure of ethnonyms. At the same time, to a much lesser extent, the results of these studies helped to understand why, for example, at the word ‘gypsies’ everyone hides their wallets, at the word ‘Chechen’ they look for a plastic bag with explosives, etc. [5, p.75].

Consideration of the status of ethnonyms within the framework of the picture of the world makes it possible to reveal those aspects of ‘the friction of the word against the extra-verbal environment’ that remain hidden when we consider language as a system of word relations.

A person, in fact, never uses words for the sake of words: he lives and acts, and uses words to organize his own and joint experience in this life, the center of any statement lies outside, in the social environment. The word is inseparable from the action (action, however, is separable from the word and can itself be considered symbolic), therefore, a discourse analysis of the functioning of an ethnonym (discourse = speech + action) reveals aspects of linguistic existence: the life of a language in a social environment and in a language as in an environment. In the course of the study, on the material of the English language, a comprehensive analysis of the linguistic status of the ethnonym and its role in intercultural communication was carried out. In addition, classifications of English ethnonyms were created based on such criteria as the method of formation, the subject and model of pronunciation nomination. It is natural for a person to perceive representatives of other ethnic communities as alien, strange, and their behavior as incomprehensible, wrong. This gives grounds to believe that the starting point for the emergence of ethno-stereotypes is traditionally the opposition “us or foe”. Ethnonyms themselves and derivatives from them can be the means of transferring ethnostereotypes.

Ethnic stereotypes are also reflected in figurative meanings and phraseological units. Nickname ethnonyms are the brightest and most effective way to assess the representatives of an ethnic community. The most common nomination model is the change of an already existing ethnonym. The principle of linguistic economy is traced here, since nicknamed ethnonyms in most cases are shorter than the original words. Not all ethnonyms are subject to change, and not all ethnic groups receive nicknames. This is due to the fact that each ethnic group has its own special, more or less significant role in history. The study of ethnonymy helps to understand the features of the development of a particular civilization, the relationship between representatives of various ethnic groups and changes in the picture of the world as a whole. Of particular interest is the functioning of ethnonyms in a figurative sense. In this case, they become a vivid means of conveying ethnic stereotypes, as they reflect the widespread opinion in society about the qualities that a typical representative of a particular ethnic community is allegedly endowed with. Ethnic stereotypes tend to change depending on the historical era, the political situation in the world. Thus, ethnonyms help in studying the history of the development of relations between ethnic communities [6, p.97].

The ethnonym Irish of interest to us is undoubtedly a source of conceptual information, since its interpretation from the standpoint of folk etymology is directly

related to the word "ire", which in translated means "anger", the name Ireland is perceived in a similar vein, "land of anger". Should note that the connotative background of an ethnonym does not always reflect extralinguistic realities, and may be the result of exclusively linguistic transformations. This statement can be illustrated by the formation of the image of an "angry Irishman", based on the fact of his belonging to an ethnic group living in the "land of anger". The studied ethnonym is also presented in the category of derivational language derivatives through the expressively colored derivative *Irisher* denoting an Irishman of Irish origin and bearing a pejorative character, as well as reflecting the peculiarities of ethnic culture in general, the words *Irishism* "characteristic of the Irish" [7, p.123].

The most complicated relationship between the English and Irish ethnic groups, which had tragic consequences for the latter, led to the emergence and active use of nicknames in the English language. ethnonyms. The characterizing function is performed by the widespread ethnic nickname *Mick* (from *Michael*), which is a male name typical of the Irish ethnic group, which is being specified dictionary mark "contemptuously" and has the meaning (stupid, mentally retarded). Ethno-pejorative motifs can also be traced in the nickname *Paddy* (from *Patrick*), through which the semantic meaning of unbridled temperament, ferocity and uncontrollable rage is actualized. *Irish Mick* (stupid Irish) and the locally nominated *Bog Trotters* (bog dwellers, especially about peasants) complete the list of offensive ethnic nicknames.

The category of ethnonymic semantic derivatives containing a connotative component includes an independent lexical unit *Irish*, which has a figurative meaning (anger, rage), also functioning as part of the expression to get one's Irish up (to lose one's temper, lose self-control); to Irish it up (add alcohol to drink)

The English language is replete with nominative units designed to justify the colonial policy of England, which was achieved by presenting the inhabitants of Ireland as ungovernable and ferocious "brawlers" who can only be influenced by a sword: *paddy* (anger, rage), be in a *paddy* (to be furious)[; *Paddy-whack* (strong, noisy, Paddy's blow); *Irish* = fighting spirit (*Irish* = fighting spirit); *Irish baseball*[, *Irish confetti*, *Irish bouquet* (stones and broken bricks used as weapons); *Irish handshake* (*Irish greeting* = back slap side of the palm); *Irish kiss* (*Irish kiss* = type of blow, forehead to forehead); *Irish Drunken Boxing*; *Irish surprise* (*Irish surprise* = car-mounted bomb) [8, p .103].

A number of expressions demonstrate the complex relationship of the Irish with law enforcement: *paddy wagon* (police car used to transport prisoners; *paddy whacker* (cop club); *Mick muck* (the ability to often become a participant in scandals); *Irish clubhouse* (*Irish club* = prison); *Paddy Doyle* (usually to do a *paddy Doyle* = serve a prison sentence).

Thus, the analysis of the connotations of the ethnonym *Irish*, which carry information about the character traits of the representatives of the corresponding ethnic group, makes it possible to identify the stereotypical ideas of the British about the Irish, in which the motives of intellectual inferiority, uncontrollable anger, inclination to the excessive use of alcohol and the lack of civility of the latter. Based on conducted research, it should be noted that the linguistic portrait of the Irish from

the point of view of the English consistently and in detail reflects the perception of the archetypal characteristic of ethnic consciousness the image of "foreign". Compiling such portraits is a difficult but effective way. studying the features of the materialization of ethnocultural stereotypes in the nominative fund of the language.

References:

1. İsmayılov R, Elxan Nəcəfov, Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, "Altun kitab", 2017.
2. Xəlilov B.Ə. "Mahmud Kaşğarının Divanı lüğət-it-türk əsərində etnonimlər", Bakı, 2009, ISBN 978-9952-8129-4-7.
3. Грищенко, А.И. Источники возникновения экспрессивных этнонимов (этно-фолизмов) в современном русском и английском языках: этимологический, мотивационный и деривационный аспекты // Активные процессы в современной лексике и фразеологии: материалы международной конференции 8-9 июня 2007 г. памяти Л.В.Николенко и Ю.П. Солодуба (МПУ) / Гл.ред. Н.А.Николина – М. – Ярославль: Ремдер, 2007. – 40-52 с.
4. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж, 1985. – С. 39-41.
5. The Oxford Dictionary of Modern Slang. Prep. by John Ayto, John Simpson. Oxford, 1992.
6. Partridge E. A Dictionary of Slang and Unconventional English: Colloquialisms, Catch-phrases, Solecisms and Catachreses, Nicknames and Vulgarisms. N.Y., 1983
7. Urban Dictionary: Street Slang Defined by Aaron Peckham. N.Y., 2004
8. Huseynova M.A, Yunusova G.X., English Stylistics, Bakı, 2019, 369 p.

Xülasə

ETNONİM DİL NOMİNASİYASININ BİR NÖVÜ KİMİ

Onomastik vahidlər, xüsusən də etnotoponimlər dil tarixi ilə bağlı qiymətli mənbədir. Etnonimlərlə bağlı problemin əsas cəhəti bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan etnonimlərin toplu təşkil etməsidir. Bu topluya eyni etnosun müxtəlif adları daxil olur. Etnos adlarında müxtəliflik nominatorun fərqlənməsindən irəli gəlir. Adların müəyyən qismi etnosa qonşu, yaxud onunla əlaqədə olan etnoslar tərəfindən verilir. İkinci cəhət etnonimin yaranması və tarixi inkişaf prosesi keçməsidir. Bu prosesdə etnonimə həm intralingvistik, həm də ekstralingvistik amillər təsir göstərir.

Резюме

ЭТНОНИМ КАК ТИП ЯЗЫКОВОЙ НОМИНАЦИИ

Ономастические единицы, особенно этнотопонимы являются ценным ресурсом связанными с историей языка. Основным аспектом проблемы этнонимов является коллективная организация взаимосвязанных этнонимов. Большая часть этнонимов вошли разные названия одного и того же этноса. Разница в этнических именах связана с дифференциацией номинанта. Часть названий дается этносу соседними или родственными этносами. Второй аспект – возникновение этнонима и процесс исторического развития. В этом процессе на этноним влияют как внутриязыковые, так и экстралингвистические факторы.

Rəyçi: dos. M.Ə.Hüseynova

İlahə Bayramova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN DƏRƏCƏLƏNMƏSİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sifət, sifətin dərəcələri, müqayisə, komparativ*

Keywords: *adjective, degrees of adjective, comparison, comparative*

Ключевые слова: *прилагательное, степени прилагательного, сравнение, компаратив*

Müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində sifət əsas nitq hissəsi kimi öz xüsusiyyətləri ilə oxşar olsa da fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. Sifətin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən olan dərəcələnmə xüsusiyyəti həm alman, həm də Azərbaycan dilləri üçün səciyyəvidir. Lakin dildə dərəcələnmənin reallaşması və bunun ifadə vasitələri müxtəlifdir. Məs.:

1. Həmin xurma ağacı qupquru idi və Müqəddəs Məryəm ana özünü güclə səhradakı bu tənha ağaca yetirdi; bu qupquru tənha ağaca söykəndi və birdən-birə Məryəm ana gördü ki, o səhra bozluğunda və sarısında yamyaşıl yarpaqlar açıldı, quru xurmanın budaqları yamyaşıl oldu və bu yaşıllıq günün altında gülümsədi [5, s.257].

2. Die Brühe trinkt man dazu, entweder als klare Suppe oder als grünen Tee. [7, s.24]

3. Ich fragte, ob es im Dreiländereck üblich ist, dass man den besseren Kunden in der Rasierstube die Nägel schneidet [7, s.29].

Verilmiş bu nümunə cümlələrdə müxtəlif sifətlərdən istifadə olunmuşdur. Əlbəttə danışanın mövcud hadisə və əşyalara münasibəti məhz qeyd olunan formada ifadə olunmuşdur. Fikrin ifadəsi danışanın üslub xüsusiyyətindən asılı olaraq, reallaşmış və bu zaman istifadə olunan ismi birləşmələrdə əşya və hadisələr bir-birlərindən müxtəlif əlamət və keyfiyyətlərə görə fərqləndirildiyi kimi, əlamət və keyfiyyətlərin özləri də bir-birlərindən dərəcə fərqlərinə, keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmişlər. Cümlədə iki halda “quru” sifəti üstünlük dərəcəsinə, “qupquru” formasında işlənmişdir. Üçüncü halda isə həmin sifət adi formada işlənmişdir. “quru xurma” Şübhəsiz ki burada fikri ifadə edənin emosional münasibəti, situasiya nəzərə alınmışdır. Həmin cümlədə işlədilən ikinci sifət də “yaşıl” üstünlük dərəcədə işlənmişdir:

“yamyaşıl yarpaqlar”

“budaqlar yamyaşıl oldu.”

Birinci vəziyyətdə təsvir olunan əşyaların “quru” olması göstərilirdiyi halda, ikinci vəziyyətdə isə əşyanın rəng əlamətinin adi formada vəziyyətlə müqayisədə kəmiyyət baxımından çox olduğu nəzərə çarpdırılır. (qupquru)

Əlamətin adi formadan çox olduğu başqa formada da göstərilə bilər. Məs.:

Böyük – böyük suların körpüsü ağac,

Qara – qara dənizlərin gəmisi ağac.

Quru – quru çaylara suçu saldım. (Kitabi-Dədə Qorqud)

Son misrada işlənən “quru-quru çaylara” birləşməsində də quru sözü iki dəfə təkrarlanaraq əlamətin çoxluğunu göstərir.

Sifətlərin dərəcələrə görə dəyişməsi alman dilindən nümunə kimi göstərilmiş cümlədə də aydın görünür. İkinci cümlədə işlənən sifətlərdən birincisi “klare Suppe” təyin etdiyi əşyanın əlamətini və keyfiyyətini adi formada bildirdiyi halda, “grünen Tee” birləşməsində “grün” adi formadakı sifəti “Tee” əşyasının rəngini bildirir. Növbəti cümlədə isə “gut” sifəti əşyaya xas əlamət və keyfiyyətin kəmiyyətə müqayisə dərəcəsinə olduğunu “den besseren Kunden” göstərir.

Nümunələrdən məlum olur ki, sifət əşyaya xas əlamət və keyfiyyəti həm atributiv, həm də predikativ formada ifadə etmə imkanına malikdir.

Funksional və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə müqayisə olunan bu dillərdə sifət fərqli xüsusiyyətə də malikdir. Attributiv funksiyada işlənən sifət alman dilində morfoloji dəyişikliklərə malik olduğu halda, Azərbaycan dilində bu dəyişikliklər mümkün deyil. Alman və Azərbaycan dillərində sifətin komparativlik sahəsinin ifadəsinə xidmət edən dərəcələrin semantik işlənmə xüsusiyyətləri də fərqlidir. Bu fərq onunla bağlıdır ki, alman dilində adi formadan (Positiv) başqa mövcud olan komparativ və superlativ dərəcələrində əlamətin yüksək olduğu nəzərə çarpdırılır. Məs.:

1. Ich schreckte auf, weil sich ein älterer Mann mit einem Regenschirm neben mich auf den Stohsack setzte und nah an meinem Ohr sagte [7, s.16]:

2. Mit ihren älteren Brüdern war das nicht so.

3. Er ist der älteste Sportler in unserer Mannschaft.

Bu cümlələrdə işlənən həm “älterer”, həm də “älteste” sifətləri “alt” sifətinin komparativ və superlativ formalarıdır. Hər iki forma əlamətin adi forma ilə müqayisədə çoxluğunu bildirir. Müqayisə göstərir ki, komparativdə işlənən “älterer” forması keyfiyyət göstəricisi kimi adi formadan yüksək olsa da, superlativ dərəcəsinə əlamətlə müqayisədə aşağı vəziyyətdə olur. Deməli, komparativ adi forma ilə superlativ arasında mövcud olan dərəcə formasıdır. Alman dilində sifətlərin dərəcəyə görə düzülüşünü aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Positiv < Komparativ < Superlativ

Azərbaycan dilində isə dərəcələrin düzülüşündə başqa bir formanın şahidi oluruq. Məs.:

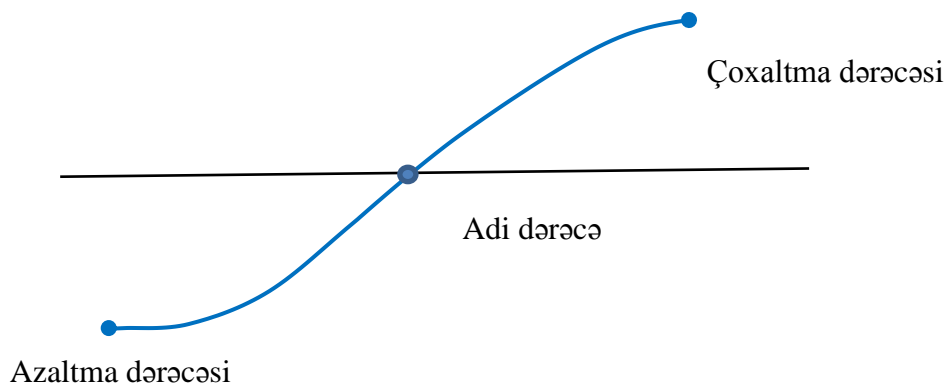
1. Keşiş uzunsov barmaqları ilə qızın saçlarını sığalladı [5, s.259].

2. Onlar çox uzun yol qət etdilər.

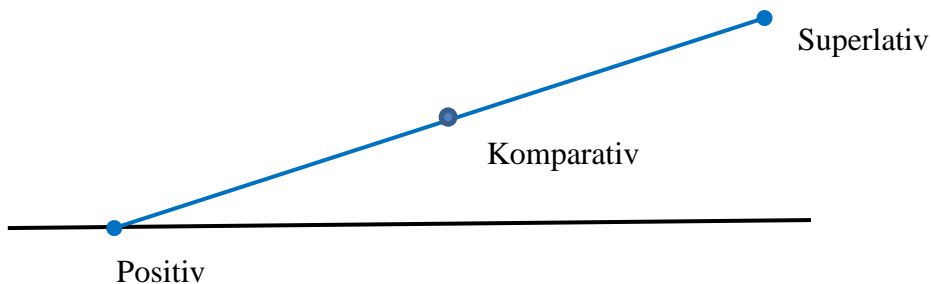
Bu cümlələrdəki “uzunsov” və “çox uzun” sifətləri “uzun” sifətinin azaltma və çoxaltma dərəcələrində işlənən formalarıdır. Azaltma dərəcəsi əlamətin adi formadakı vəziyyətindən aşağı olduğunu (uzunsov), çoxaltma dərəcəsi isə əlamətin istər adi, istərsə də azaltma dərəcələri ilə müqayisədə yüksək olduğunu göstərir. Bu dəyişiklik aşağıdakı formada göstərilə bilər.

Azaltma < adi < çoxaltma

Bu fərqi sintaqmatik müstəvidə də əks etdirə bilərik.

Alman dilində pozitiv forma əvvəldə, komparativ ondan sonra, superlativ isə daha sonra işlənir. Məs.:

Azərbaycan dilində isə adi forma azaltma dərəcəsi ilə çoxaltma dərəcəsi arasında yerləşir.

İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində sifətin müəyyənlanmış abstrakt formasıdır və digər dərəcə formalarının düzəldilməsində həlledici rol oynayır. Daha doğrusu, digər dərəcə formaları (komparativ, superlativ, azaltma, çoxaltma) adi formanın vasitəsilə konkretləşir. Təhlilə əsasən onu demək olar ki, adi forma və dərəcələr arasındakı əlamət və keyfiyyət fərqləri müqayisə etdiyimiz dillərdə yalnız komparativlik sahəsində müqayisə ilə müəyyənləşir. Məs.:

Gecə Qəmərbanu tərtemiz göyə baxdı, Mahmud anadan olanda bu əl boyda çağanın taleyinə hamının sevinməyi yadına düşdü.

Onlar birlikdə təmiz havada gəzib söhbət etdilər.

Qeyd olunan bu cümlələrdə “təmiz” sifəti adi formada və çoxaltma dərəcəsinə işlənərək aid olduqları əşyaların keyfiyyət xüsusiyyətlərində müqayisə ilə müəyyənlanmış dərəcə fərqlərini əks etdirir. “Təmiz” və “tərtemiz” keyfiyyətləri arasındakı dərəcə fərqlərini müəyyənləşdirmək o qədər də sadə proses olmayıb çoxsaylı müqayisələr nəticəsində mümkün olmuşdur.

Buna bənzər vəziyyət alman dilində də mövcuddur. Məs.:

Er kommt spät.

Er kommt viel später.

Maria ist die schönste Studentin in der Gruppe.

Aber Marta ist die allerschönste Studentin.

Verilmiş cümlələrin axırıncı ikisində “schön” sifəti iki formada işlənərək əlamətin superlativdə olduğunu göstərir: die schönste Studentin.

Müqayisə göstərir ki, “die schönste Studentin” ifadəsində əlamətin dərəcəsi üstündür, lakin “die allerschönste Studentin” ifadəsində əlamətin dərəcəsinin daha yüksək olduğu nəzərə çarpdırılır. Bu da sifətə əlavə olunan “aller” sözü ilə mümkün olmuşdur.

Alman dilində komparativ dərəcəsində işlənən sifət fərqli əlamət bildirirsə bu zaman o – er morfoloji forma və als hissəciyi ilə düzəlir. Bu cür cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən müqayisə edilən birinci əşya adlıq, müqayisə olunan isə çıxışlıq halda işlənir. Sifət isə adi formada durur. Məs.: Der neue Chef ist strenger als unser alter. (Yeni şef köhnəsindən ciddidir.)

Əlbəttə burada təzə təyin olunmuş və əvvəlki şeflərin ciddilik xüsusiyyətləri müqayisə olunur və yeni şefin əvvəlki ilə müqayisədə ciddi olduğu nəzərə çarpdırılır. Onların bu keyfiyyətləri arasında fərqin olmasına baxmayaraq Azərbaycan dili variantında sifət adi formada işlənmişdir. Alman dilində isə bu fərqli ifadə xüsusiyyətinə malikdir, daha doğrusu sifət komparativdə işlənir və morfoloji yolla yaranır. (strenger)

Dil materialının və mövcud dilçilik ədəbiyyatının təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, alman dilində morfoloji yolla ifadə olunan sifətin müqayisə dərəcələrinin işləndiyi cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən fərqli vasitə ilə, yəni sintaktik konstruksiyaların vasitəsi ilə ifadə olunur.

Und sein Glück macht ihn schöner, als er es verdient [7, s.30].

Xoşbəxtliyi onu qadir olduğundan da gözəl göstərir.

Der Vater ist älter als die Mutter.

Ata anadan yaşlıdır.

Aparılmış təhlillərdən məlum olur ki, Azərbaycan dilində mövcud olan azaltma dərəcəsi alman dilində işlənir. Burada əşya və hadisəyə aid əlamətin normada müəyyən edilmiş, abstrakt səviyyəsindən aşağı olduğu ifadə olunur:

Ala qaranlıq havada onun kimliyini müəyyənləşdirə bilmədim.

Burada “ala qaranlıq” sifəti ilə “qaranlıq” əlamətinin tam olmadığı, qismən zəif olduğu göstərilir. Hər bir əşyada müəyyən əlamətin azlığı, şübhəsiz ki, nisbət əsasında təyin olunur. Bunu da müqayisə kimi qəbul etmək olar. Belə bir müqayisə bütün dərəcələrə xas haldır. Bu vəziyyət yalnız Azərbaycan dilinə deyil, onunla müqayisə etdiyimiz alman dilinə də aiddir.

Alman dilində müqayisə dərəcəsində əlamətdə baş verən zəifliyi ifadə etmək üçün “etwas”, “ein wenig” sözlərindən istifadə olunur. Bu sözlər cümlədə əlamət bildirən sözdən əvvəl işlənir. Məs.:

Dann war das etwas dünnere, um eine Hoffnung ärmere Leben, das gewöhnliche Leben geworden.

Bu cümlədə işlənən “etwas” birləşməsində “dünn” sifəti komparativ dərəcəsində işlənmişdir: “dünnere”. Şübhəsiz ki, burada əlamətin adi formadakından yüksək olması göstərilir. Lakin “etwas” sözünün əlavə olunması həmin əlamətdə kəmiyyət göstəricisində zəifliyin baş verdiyinə işarədir. Belə vəziyyətdə əlamətin

kəmiyyət göstəricisi sifətin əlamətinin adi forması ilə, “dünn” müqayisə dərəcəsi arasında olduğunu ifadə edir.

Dünn → etwas dünner → dünner

Groß → etwas größer → größer

Kurz → ein wenig kürzer → kürzer

Aparılmış təhlillərdən o da məlum olur ki, sifətin müqayisə dərəcələri morfoloji və sintaktik vasitələrin köməyi ilə ifadə olunur. Lakin bu vasitələrdən hansının hansı dildə daha çox işləndiyi fərqlidir. Belə bir fərq eyni dil daxilində aparılmış təhlillərdə də özünü göstərmişdir. Deməli sifətin müqayisə dərəcələrini yaranan vasitələrin (morfoloji, sintaktik) əhatə dairəsi fərqlidir. Sintaktik vasitələrin əhatə dairəsi Azərbaycan dilində nisbətən daha genişdir [1, s.121].

Alman dilində isə bu fərqlidir, yəni sifətin müqayisə dərəcələrinin yaranmasında morfoloji vasitələrin əhatə dairəsi daha genişdir. Bu həm komparativ, həm də superlativ müqayisə dərəcələrinin düzəldilməsində özünü göstərir. Problemin bu formada reallaşması, şübhəsiz ki, bu dillərin sistem-struktur xüsusiyyətlərindən irəli gələn məsələdir. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz kimi alman dilində komparativ sifətin adi formasından – (e)r suffiksi ilə əmələ gəlir.

heiß – heißer

dunkel – dunkler

Əlamət və keyfiyyətin fərqli olduğu ifadə olunduqda bu suffikslə (-er) və “als” hissəciyi ilə yaranır. Müqayisədə bərabərlik bildirildikdə isə forma dəyişir. Sifət adi formada “wie”, “so ... wie”, “ebenso wie” və s. sözləri ilə işlənir. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində sifət müxtəlif dərəcələrdə işlənməklə sözün semantik strukturunda mənaca yeni bir keyfiyyət kəsb edir. Deməli, əlamətin intensivlik makro sahəsi iki mikro sahəni əhatə edir. Əlamətin mütləq dərəcə sahəsi və əlamətin nisbi dərəcə sahəsi. Bu sahələrin də özlərinə xas xüsusiyyətləri olduğundan, onlar da bir-birlərindən fərqlənirlər. Müqayisə iki müxtəlif əşyaya aid eyni əlamətin arasında baş verir. Alman dilində bu komparativ müqayisə dərəcəsi ilə bağlı olur. Əgər müqayisə ikidən çox əşyanın əlamətləri əsasında aparılırsa və əlamət və keyfiyyətlər arasında dərəcə fərqləri mövcuddursa, bu zaman superlativ müqayisə dərəcəsindən danışmaq mümkündür.

Alman və Azərbaycan dillərində dil materialının təhlili göstərir ki, sifətin komparativlik sahəsində müqayisə dərəcələri: alman dilində komparativ və superlativ, Azərbaycan dilində isə azaltma və çoxaltma dərəcələri fərqli formada əlamət və keyfiyyət göstəricilərinə malikdirlər. Məs.:

Mit ihren älteren Brüdern war das nicht so.

Mein Onkel Franz ... Der war der älteste Sohn in der Familie.

Der alte Mann antwortete auf alle Fragen.

İndi üçüncü dəfə idi və Baba keşiş hiss edirdi ki, nə isə daha əsaslı, daha ciddi bir hadisə baş verib [5, s.285].

O yenidən ciddi görkəm aldı ...

Alman dilində “älteren”, “älteste” sifətləri əlamətin adi formaya nisbətən artıq olduğunu göstərir. Alman dilində komparativdə işlənən sifət əlamətin daha yüksək olduğunu bildirərkən “weit”, “noch” sözləri ilə işlənir. Məs.: Das ist weit besser. Dein Bild ist noch besser als sein və s. Azərbaycan dilində isə dərəcələr

arasında münasibət bundan fərqlidir. Burada dərəcələrdən biri, “azaltma” dərəcəsi əlamətin adi formaya nisbətən aşağı səviyyədə olduğunu, çoxaltma dərəcəsində isə əlamətin adi forma ilə müqayisədə yüksək olduğu göstərilir.

Azərbaycan dilində çoxaltma dərəcəsini bildirmək üçün daha çox sintaktik vasitələrdən istifadə olunur. (ən, daha, lap, çox, tünd, zil, düm və s.)

Alman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu və ya digər dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün bəzi tərkib və cümlələrdən də istifadə olunur. Məs.:

Son dərəcə azğın düşmənlər ...

Dedikcə qəşəng saraylar.

Nə qədər səfali yerlər, necə də ahəngdar səsi var. və s.

Verilmiş nümunələrdən 1-cisində düşmənin son dərəcə azğın olduğu ifadə olunur. Daha doğrusu azğın sifətinin dərəcə xüsusiyyəti “son dərəcə” ifadəsi ilə yüksəldilir. Burada sifət çoxaltma dərəcəsində işlənmişdir. Sonrakı üç ifadə də sifətlər əlamətin adi formadakından yüksək olduğunu göstərir.

Müşahidələr göstərir ki, alman dilini xarici dil kimi öyrənən azərbaycanlılar bu dildə fikirlərini ifadə edərkən başqa dil hadisələri ilə yanaşı sifətin komparativlik sahəsinin də özəl xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ünsiyyət prosesində bunlara əməl etməli olurlar. Buna görə də dili öyrənənlər xarici dildə və ana dilində sifətin komparativlik sahəsində mövcud olan fərqli və oxşar cəhətlərinə, bunların yaranma və işlənmə mexanizminə riayət etməlidirlər, əks halda interferens səhvlər qaçılmazdır. Hər iki dildə sifətdən ona görə istifadə olunur ki, orada bir-birlərindən fərqlənən əşya və hadisə mövcuddur. Onların bir-birlərindən fərqləndirilməsi sifətin komparativlik sahəsində öz ifadəsini tapır. Canlı ünsiyyətin təsvir prosesində həm danışan, həm də dinləyən sifətin komparativlik sahəsinin ifadəsinə xidmət edən sifətin müqayisə dərəcələrindən kortəbii şəkildə deyil, dillərin daxili qanunauyğunluqlarına əməl etməklə istifadə edirlər. Bu, dil normasının tələbləri əsasında reallaşır. Tədqiq etdiyimiz alman və Azərbaycan dillərində sifətin hər bir müqayisə dərəcəsi və ya komparativliyin makro sahəsinin mikrosahələri ümumi və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 s.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 399 s.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
4. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, V.İ.Lenin adına APU-nin nəşriyyatı Bakı, 1961, 190 s.
5. Elçin. Seçilmiş əsərləri. Avrasiya Press Bakı 2005, 421 s.
6. Helbig/Buscha Deutsche Grammatik, Berlin, Langenscheidt, 731 s.
7. Herta Müller „Atemschaukel“ Roman Carl Hanser Verlag, München. 2009, 320s.
8. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1973, 518 s.
9. Адмони В.Г. «Полевая природа частей речи» (на материале числительных) Вопросы частей речи – Ленинград 1968, 343 с.
10. Виноградов В.В. Современный русский язык. Морфология. Москва. Изд-во МГУ, 1952, 519 с.

11. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. «Историческая морфология немецкого языка» – Ленинград, «Просвещение»1968, 263 с.
12. Шендельс Е.И. «Грамматика немецкого языка» – Москва 1952, 367 с.

Summary

SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE CLASSIFICATION OF ADJECTIVES IN THE GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

In the compared German and Azerbaijani languages, the adjective, although similar in its peculiarities as the main part of speech, also has different features. One of the main distinguishing features of the adjective is the grading feature, which is typical for both the German and Azerbaijani languages. However, the realization of grading and its means of expression are different in language. Degrees of comparison of the adjectives in the field of comparativeness: comparative and superlative in German, and reduction and multiplication in Azerbaijani have different sign and quality indicators. Degrees of comparison of the adjectives are expressed by morphological and syntactic means. However, it is different in which language which of these means are used more. In the Azerbaijani language, syntactic means are used more to indicate the degree of multiplication. In German, however, this is different, i.e. the scope of morphological means in the formation of comparative degrees of the adjective is wider. This is reflected in the formation of both comparative and superlative degrees. In the German and Azerbaijani languages, each degree of comparison of the adjective or the microfields of the macro field of comparativeness have common and different features.

Резюме

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В КЛАССИФИКАЦИИ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В сравниваемых немецком и азербайджанском языках прилагательное, в качестве основной части речи, имеет и сходные, и разные признаки. Одной из основных отличительных черт прилагательного является классификация степеней, характерная как для немецкого, так и для азербайджанского языков. Однако реализация классификации степеней в языке и средства ее выражения различны. Степени сравнения в области компаративности прилагательных: сравнительная (*komparativ*) и превосходная (*superlativ*) степени в немецком, степени уменьшения и увеличения в азербайджанском имеют разные знаки и качественные показатели. Показатели сравнения прилагательных выражаются морфологическими и синтаксическими средствами. Однако разница в том, какой из этих инструментов используется на каком языке. В азербайджанском языке для обозначения степени увеличения используется больше синтаксических средств. Однако в немецком языке это по другому, т. е. объем морфологических средств при образовании сравнительных степеней прилагательных еще больше. Это отражено в образовании как сравнительных, так и превосходных степеней сравнения. В немецком и азербайджанском языках каждая степень сравнения прилагательного или микрополя макрополя сопоставимости имеют общие и различные черты.

Rəyçi: fil.f.d. A.V.Abdullayeva

Kəmalə Dünyamalıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ MÜXTƏLİF ƏHATƏ DAİRƏSİNDƏ

Açar sözlər: *frazoloji vahid, meyar, semantik struktur, leksik vahid*

Keywords: *phraseological unit, criteria, semantic structure, lexical unit*

Ключевые слова: *фразеологизм, критерии, семантическая структура, лексическая единица*

Sabit söz birləşmələrin bir qolunu təşkil edən frazeoloji birləşmələrdən bütün növlərindən istər şifahi, istərsə də yazılı mətnlərin yaranmasında geniş istifadə olunur. Sabit söz birləşmələrin cümlədə mövqeyi, onların mətn daxilində istifadəsi, habelə mətnin digər komponentləri ilə, eləcə də müxtəlif cümlə üzvləri ilə əlaqələndirilməsi məsələsi ilk növbədə frazeologizmlərin özünün struktur və distibusiya xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu isə onu göstərir ki, sabit birləşmələr dil sistemində qapanıb qalmır, dildə başqa nitq vahidləri ilə müəyyən əlaqələrə girir. Deməli, dildə sabit birləşmələrin hansı şəkildə işlənməsi onun əhatəsindən asılı olur.

M.Mirzəliyevanın yazdığı kimi: “Bəzi frazeoloji vahidlərin tərkibinə hər hansı söz və ya söz qrupu daxil edildikdə də onlar bütöv bir vahid kimi çıxış edir. Tərkibə əlavə olunan bu atributiv xarakterli sözləri əsasən əvəzlik, sifət və ya zərflər təşkil edir. Birləşmələrin tərkibindəki atributiv sözlər müvəqqəti və əhəmiyyətsiz olduqları üçün onların söz tərkibindən çıxarılması istər qrammatik, istərsə də semantik baxımdan frazeoloji vahidin bütövlüyünə xələl gətirmir. Çünki bu atributiv səciyyəli sözlər frazeoloji vahidin əmələ gəlməsində iştirak etmir, təkcə onun semantik baxımdan qüvvətlənməsinə xidmət edir. Bu zaman məzmununda heç bir dəyişiklik baş vermir” [5, s.15].

Əhatə anlayışı təkcə distibusiya anlayışı deyil, həm də sintaktik birləşmə anlayışı kini başa düşülür. Frazeoloji vahidlərin müəyyən element və ya konstruksiyalarla əlaqəsinin sintaktik istiqaməti heç də onların həmin sözlərlə daimi əlaqədə olduğunu göstərmir [6, s.56].

Ümumiyyətlə sabit sintaktik vahidlərin, o cümlədən frazeoloji birləşmələrin əhatəsi ilə bağlı kifayət qədər sanballı elmi işlər həyata keçirilmişdir.

F.Hüseynov qeyd ki, frazeoloji vahidlərin sabit kontekst şəklində xarici əlaqələri ilk dəfə leksikoqrafiyada nəzərə çarpmışdır. Frazeoloji vahidlərin əks olunduğu lüğətlərdə əsasən də frazeoloji lüğətlərdə adətən frazeoloji vahidin ondan komponentləri nəzərə alınmır, subyekt əhatəsi isə əks etdirilmir [4, s.45]. Doğrudanda lüğətlərdə bunun şahidi oluruq. Məsələn:

İngiliscə-rusca frazeoloji lüğətdə:

smb. 's axe falls an; be at smb. 's beck and call; gain an advantage of smb; bear a resemblance to smb; heap reproaches on smb; make much a do about smth; By dint of smth; have a good nose for smth

Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğətində:

bir köynəkdə qoymaq (kimi?); bığının altından keçmək (kim?); düdük vermək (kimə?); ... dağı-daşı yandırmaq (nə?); kökünü kəsmək (nəyin?) və s.

Bir çox sabit sintaktik birləşmələr ikiqat təsirli felə müvafiq tərzdə çıxış edir. Məsələn, müqayisə et: Başa salmaq (kimə, nəyi).

Həm canlıları, həm də cansızları bildirən isimlərlə birləşmə yarada bilən frazeoloji vahidlər diqqəti cəlb edir. Bunlara misal olaraq aşağıdakı birləşmələri qeyd etmək olar:

be all for smb.//smth.; shaw smb.//smth.; to best advantage; pay attention to smb. //smth.

Bəzən canlıları bildirən isimlə işləndikdə bir, cansızları bildirən isimlə işləndikdə isə başqa mənə verən frazeoloji vahidlərə də rast gəlmək olur, məsələn:

take advantage of smb. "kimisə aldatmaq, kiməsə kələk gəlmək";

take advantage of smth. "nədənsə öz mənfəəti üçün istifadə etmək".

Azərbaycan alimi M.T.Tağıyev rus dilinin frazeoloji vahidləri üzərində geniş tədqiqat işi aparmış və bu dilin frazeologizmlərinin əhatə dairəsini hər tərəfli işıqlandırmışdır. Alimin əldə etdiyi nəticə belədir ki, frazeologizmlər dildə leksik vahidlərlə və sintaktik konstruksiyalarla daim sabit qarşılıqlı əlaqədə olur və bununla da onların frazeologizmləri müşayiət edən elementlə (nüvə və onun ətrafı ilə) birləşməsi konfiqurasiya adlanan konstruksiyanı yaradır. Konfiqurasiya bazasında sözlərin birləşməsinin müxtəlif tipləri yer alır. Hər hansı bir frazeoloji vahidin komponentlərinə başqa mənə verən frazeoloji vahidlərdə də rast gəlmək olur.

Frazeoloji birləşmələrin təhlili metodu bu vahidlərin əsas struktur əlamətinə oxşar birləşmələrin müəyyənləşdirilməsi meyarı kimi çıxış edən əhatə spesifikasiyana müvafiq olaraq tətbiq olunur. Frazeologizmlə bağlı olan hər hansı element onun əhatəsi sayılmır. Bu birləşmələrin əhatəsi hansısa xüsusi və ya ikinci dərəcəli əlamət deyil, bu əhatənin mənsub olduğu vahidlər sinfinin dil strukturuna məxsusluğunu əks etdirən əsas göstərici kimi çıxış edir.

Frazeoloji birləşmələrin bütün tipləri – ismi, feli, zərfi və s. frazeoloji birləşmələr öz əhatəsinə aid olur. Buna görə də əhatə dairəsinin təhlili metodundan tək-cə feli deyil, həm də başqa frazeoloji birləşmələr tədqiqində də istifadə etmək mümkündür. Qeyri-feli frazeoloji birləşmələr əhatəsində elə həmin feli frazeoloji birləşmələr əhatə sinfi özünü göstərir.

Feli frazeoloji birləşmələr bir, iki və üç əhatə pozisiyasına malik ola bilər. dildə dörd və daha artıq əhatə pozisiyası olan frazeologizmlərə rast gəlinmir. İsimlər frazeoloji vahidin xarakterindən asılı olaraq onun əhatəsində müxtəlif qrammatik hallarda işlədilər bilər.

Feli frazeoloji birləşmələrin əhatəsində işlənən isimlər canlı, cansız, konkret və mücərrəd anlayış semantikasına malik ola bilər. Sözlərin bu kateqoriyası əhatənin tərkibinə daxil olur və onların növünü müəyyənləşdirir. Eləcə də bu halda bir və ya bir neçə semantik kateqoriyalı sözlər əhatəyə daxil ola bilər.

Əhatəsinə yalnız bir semantik kateqoriyalı sözlərin daxil olduğu vahidlər birtipli əhatəli frazeologizm adlanır. Əhatəsində müxtəlif semantik kateqoriyalı adların işləndiyi vahidlər isə müxtəlif tipli əhatəli frazeologizm sayılır.

Tədqiqat göstərir ki, sabit birləşmələrin mətndə işlədilmə xüsusiyyətləri təkcə onların özünəməxsus valentlik qabiliyyətindən deyil, həm də mətndə hansı əhatə dairəsinə malik olmasından, konfigurasiyasından, bu əhatə dairəsinin forma və məzmunundan asılı olur. Belə birləşmələrin hansı şəkildə aktuallaşması məhz mətn şəraiti ilə bağlıdır. Sabit birləşmələrin əksər növləri mətndə iki şəkildə işlədilə bilər:

1. öz daxili struktur xüsusiyyətlərini dəyişdirmədən;
2. müxtəlif tərzdə dəyişikliklərə məruz qalmaqla.

Sabit sintaktik birləşmələrin mətnin müəllifi tərəfindən hər hansı bir situasiyada nə dərəcədə dəyişdirilməsi xüsusiyyətləri də müxtəlifdir. Bu baxımdan dil vahidi olan hər hansı bir sabit sintaktik birləşməyə müəllif müdaxiləsini obyektiv və subyektiv olmaqla iki yerə bölmək olar.

Sabit birləşmələrə obyektiv müəllif müdaxiləsi ifadələrin daxilindən gələn tələblə bağlı olur belə ki, hansısa bir birləşmənin özündə yarımçıq qeydə alınmış komponent konkret sözlə əvəz edilir. Məsələn:

Başa salmaq (kiməsə nəyisə) – Şagirdə mövzunu başa salmaq...

Eləcə də müqayisə et:

to throw one's cap over the mill:

Dumby: Awfully commercial, women nowadays. Our grandmothers threw their caps over the mills, of course but, by jove, their granddaughters only throw their caps over mills that can raise the vind from them.

to let one's tongue run away with one:

Lord Windermere: Dumby, you are ridiculous, and Cecil, you let your tongue run away withyou (O.Wilde).

Subyektiv müdaxilə zamanı isə yazıçı sabit birləşmədən özü istədiyi şəkildə, sərbəst istifadə edir, onun bir və ya bir neçə komponentini dəyişdirir (əlbəttə, bu heç də bütün frazeoloji vahidlərə münasibətdə mümkün olmur).

M.Adilov yazır ki, bizim bütün görkəmli sənətkarlarımız (hətta klassik üslubda yazanlar da) həmişə təsvirdə konkretlik yaratmağa cəhd etmişlər. Məlumdur ki, dilimizdəki frazeoloji ifadələr konkret bir hadisə, əhvalat, iş, predmet və s. ilə əlaqədar yaranmış və ümumiləşərək öz kökündən – konkretlikdən uzaqlaşmışdır. Mücərrəd frazeoloji ifadələr konkretləşdirməyə M.Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir və digər başqa yazıçılar xüsusi fikir verirdilər. Bədiilikdə əsas tələblərdən biri olan konkretləşdirmə məsələsinə S.Rəhimov ayrıca əhəmiyyət verir. Yazıçı bu məqsədlə nida, intonasiya, epitet kimi ifadə vasitələrindən çox istifadə edir. Belə ki, onlar frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlərdən birini sinonim ilə əvəz edir, ya da müəyyən dəqiqləşdirici sözlərlə bu birləşməni genişləndirir. Bu cür əvəz edilmiş sözlər ümumi ifadəni dəqiqləşdirir. Yeni yaranan frazeoloji ifadələr əvvəlki frazeologiya fonunda dərk olunur və buna görə də onlar ikili mənə daşıyır, bu da yeni birləşmələrin təsirini artırır. “*İştahası bülövə çəkilməmiş ülgüc kimi tük aparır*” cümləsində isə ifadə sanki iki dəfə konkretləşdirilir. “*İştahası tük aparır*” ümumi ifadəsi “*ülgüc kimi*” dəqiqləşdirici söz vasitəsi ilə konkretləşir. “*İştahası ülgüc kimi tük aparır*” əvvəlkinə nisbətən konkretidir. “*Bülövə çəkilməmiş*” sözləri bu konkret ifadəni daha da əyaniləşdirir. “Birləşmənin obyektiv mənasını subyektiv tərəfə istiqamətləndirməklə” (V.V.Vinoqradov) çox böyük effekt əldə

edilir. Yəni əyanilik yaranır. S.Rəhimov təsvirdə də, tiplərin nitqində də öz üslubunun bu cəhətini – konkretləşdirmə prinsipini daim nəzərdə tutur. Əsərdən götürülmüş parçaya nəzər salaq:

(Mərdanla qubernatorun mükəlliməsindən)

– Cənab qubernator...hər şeyi öz qısa arşını ilə ölçür!

– Xeyr, mən öz qısa arşınımla yox, əlahəzrətin dünyanın o biri ucuna çatan uzun arşını ilə ölçmək istəyirəm. (“Şamo”)

Bu parçada bədiilik nöqtəyi-nəzərindən həm konkretləşdirmə, həm mübaliğə, həm obrazlı nitq və s. diqqəti cəlb edir [1, s.125].

Klassik ingilis yazıçısı Oskar Uayldın komediyalarında isə ayrı-ayrı sabit birləşmələrin müəllif tərəfindən həddən artıq “oynadılması” müşahidə olunur, məsələn:

with no chin – iradəsiz;

to have a square chin – mətin iradəyə malik olmaq.

Lady Caroline: Victoria Stratton? I remember her perfectly. A silly, fair-haired woman with no chin.

Mrs. Allonby: Ah Ernest has a chin. He has a very strong chin, a square chin. Ernest's chin is far too square.

Lady Southfield: but do you really think a man's chin can be too square? I think a man should look very, very strong, and that his chin should be quite, quite square...

to be out of one's depth – dərinliyə düşmək, dibə gedib çatmamaq (heç bir şey başa düşməmək).

Sabit sintaktik birləşmə anlayışı söz birləşməsi və cümlə şəklində olan vahidləri əhatə edir. Buna görə də onların mətndə işlədilmə imkanlarını araşdırmaq üçün diqqəti buna yönəltmək lazım gəlir ki, bu məsələdə onların ilk növbədə söz birləşməsi, yoxsa cümlə şəklində olması mühüm rol oynayır. Təbiidir ki, söz birləşməsi şəklində olan hər bir dil vahidi cümlə şəklində olan birləşmələrə nisbətən mətndə daha geniş sintaktik əlaqələrə girmək imkanına malikdir. Buna səbəb cümlədə fikir bitmiş olur və belə cümlə yalnız hansısa bir başqa cümlənin komponenti, daha çox hallarda isə fraza fəvqi vəhdətin bir parçası kimi işlədilir: söz birləşməsi isə başqa sözlərlə, başqa söz birləşmələri ilə yeni sintaktik əlaqəyə girir, bununla həm tərkibinə daxil olduğu cümlənin zənginləşdirilməsinə, həm də cümlə ilə birlikdə daxil olduğu frazafəvqi vəhdətin konstruksiyasının qurulmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Sənətkar və söz. Bakı, “Yazıçı”, 1984.
2. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Tərtib edən: Ə.Ə.Orucov. Bakı. “Elm” 1976.
3. Kunin A.V. English-Russian Phraseological Dictionary. Moscow: Russkiy yazyk, 1984.
4. Гусейнов Ф.Г.К изучению структурно-семантической природы окружения фразеологических единиц. Уч.записки АГУ. Серия языка и литературы. 1972, № 6.
5. Mirzəyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri: DDA. Bakı, 1996.
6. Тагиев М.Т. Проблема окружения фразеологических единиц в связи с некоторыми вопросами сочетаемости в лингвистике (на материале русского языка). Уч.записки АГУ. Серия языка и литературы. 1965, № 3.

Summary
WORD COMBINATION IN DIFFERENT SCOPE

The present article deals with the study of surrounding of the phraseological units in the literary text. Two ways of the use of phraseological combinations in the text one presented in the article: with and without any changes of their inner structure. Examples demonstrating various cases of surrounding of the phraseological combinations in the text are provided in the article. According to the investigation, it is important to note that phraseological units are not operational in the text, but in their essence, they can be used in various surrounding of the phraseological combinations.

Резюме
СЛОВСОЧЕТАНИЕ В РАЗНЫХ СФЕРАХ

Данная статья посвящена изучению вопросов окружения и сферы охвата фразеологических единиц: особенности их использования: валентная способность, конфигурация. В статье также представлены два способа использования фразеологических сочетаний подвергаясь и не подвергаясь каким-либо изменениям внутренней структуры. В статье приведены примеры, демонстрирующие различные случаи окружения фразеологических сочетаний в тексте. По результатам исследования важно отметить, что фразеологизмы не являются функциональным в тексте, но по своей сути могут употребляться в различном окружении фразеологических сочетаний.

***Rəyçi:** dos. A.K.Nasıyeva*

Nərmin Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

FEİLİN XARİCİ DİLÇİLİKDƏ TƏDQIQI

Açar sözlər: *feil, qrammatika, nitq hissələri, cümlə quruluşu, təsnifat, semantika*

Keywords: *verb, grammar, parts of speech, sentence structure, classification, semantics*

Ключевые слова: *глагол, грамматика, части речи, структура предложения, классификация, семантика*

Dilçilik elminin diapazonu genişdir və bu sahədə aparılan tədqiqatlar onun inkişafına xidmət edir. Dilçilik elminin sahələrindən biri olan qrammatika ənənəvi dilçilikdən müasir dilçiliyə müəyyən bir inkişaf yolu keçmiş və 19-cu əsrdən başlayaraq struktur qrammatikaya ənənəvi yanaşma olan qrammatika-tərcümə metodu tətbiq edildikdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır.

Ənənəvi qrammatika Qədim Yunanıstanda e.ə. V əsrdə yaranmışdır və o vaxtlar fəlsəfə və ədəbi tənqid ilə sıx bağlı olmuşdur. Əsrlər boyu “məqsəd, keyfiyyət, əsas fərziyyə və təhlil metodu” baxımından çox dəyişən, yeni ideya və təriflərlə zəngin çoxsaylı qrammatikalar təqdim edilmişdir. Qrammatik sistemə tətbiq edilən hər bir yanaşmada çatışmazlıq olmuşdur və digər yanaşmalar tərəfindən müəyyənləşən səhvlərin qəbul edilməsinə baxmayaraq, qrammatik sistem özünəməxsus şəkildə məhsuldar olmuşdur [13, s.14].

“Qrammatika” dilə yiyələnməyə öyrəndiyimiz bir dilçilik bölməsidir. Belə fikir yürütmək olar ki, hər hansı bir dildə danışan şəxs nə qədər səriştəsiz olsa da, öz dilinin qrammatikasını bilir. Hansı dil olursa olsun, onun qrammatikası həmin dildə danışmada və yazıda istifadə bacarığı zamanı özünü göstərir. Yuxarıda qeyd edilən fikir transformativ-törəmə (transformational-generative grammar) qrammatikanın banisi N.Xomski tərəfindən fərz edilən müasir dilçiliyin psixoloji aspektləridir. N.Xomskinin fikrincə, “struktur qrammatika insanların sadə sözləmləri başa düşmək və şərh etmək bacarığına cavabdehlik daşıyırdı” [12, s.18]. Ənənəvi qrammatika, bildiyimiz kimi, ilk dəfə e.ə. V əsrdə Q.Yunan dilində zamanları sistemləşdirən və fərqli üç əsas zamana (indiki, keçmiş və gələcək zamanlar) istinad edən Platon tərəfindən təqdim edilmişdir. Üç əsr sonra, bu zaman sistemləşdirilməsi yunan dilinin qrammatikasına bir çox özünəməxsus fundamental mülahizələr bəxş etsə də, qrammatika üzərində ən böyük səlahiyyət sahibi kimi tanınan Dionis (Dionysius Thrax) tərəfindən tam olaraq qəbul edilməmişdir [13, s.6-7].

Qrammatika cümlə üzvləri ilə yanaşı, həm də nitq hissələrindən bəhs edən bir elmdir və nitq hissələri çox vaxt dilin sintaktik təhlili üçün əsas götürülür. D.Kristal [1, s. 25] dilçilərin aşağıdakı mülahizəsini diqqətə çatdırır:

“Dilçilər qənaətbəxş şəkildə ingilis dilinin nitq hissələrini (*word classes – söz siniflərini*) təsvir edə biləcəklərini güman edir və nitq hissələrini sadəcə “qrammatikanın nəzəri preambula hissəsi” kimi qəbul edirlər” [14, s.5].

Daha sonralar D.Kristal bu mülahizənin səhv olduğunu göstərmişdir. Onun fikrincə, nitq hissələri qrammatikanın daha mürəkkəb hissələrindən təcrid olunmuş şəkildə qavranıla bilməz. Bir növ nitq hissələrilə qrammatikanın digər hissələri arasında əlaqə çox mürəkkəbdir, çünki o, qarşılıqlı münasibət ehtiva edir: nitq hissələri qrammatikanın digər hissəsi – yəni sintaksis baxımından, sintaksis isə nitq hissələri baxımından müəyyən edilir.

Nitq hissələrinin qədim təsnifatına nəzər salsaq, görürük ki, M.Maiterə görə isimlər və feillər nitqin iki əsas hissəsini təşkil edirdi. Onun yanaşması böyük filosofların, yəni Aristotel və Teodekstin irəli sürdüyü fikirlərlə dəstəklənirdi. Müəllifin sözlərinə görə, digər nitq hissələri sonrakı filosoflar, əsasən də Stoik tərəfindən tədricən artırılmışdır. O, feili belə tərif edirdi:

“Fellər hərəkət bildirir və hər bir hərəkət mütləq olaraq hansısa “olmanı” (being) və ya “mövcudluğu” (existing) nəzərdə tutur” [4, s.103].

R.Qarnetin fikirlərinə əsasən “söz istər mövcudluğu, istər nəsə etməyi, və ya əziyyət çəkməyi ifadə edirsə, o, feildir” [12, s.17-18].

İngilis dilinin lüğət tərkibində feilin müxtəlif növləri – leksik, flektiv, törəmə və s. feillər əks olunmuşdur. Feil cümlənin mərkəzində (nüvəsində/özəyində) fəaliyyət göstərən tərkib hissəsi olduğundan, qeyri-hərəkət ifadə edilən cümlələr istisna olmaqla, danışan üçün feilsiz cümlə əhəmiyyət kəsb etmir. Feillər **xarici** (*run – qaçmaq, jump – tullanmaq, work – işləmək*) və **daxili** (*love – sevmək, think – düşünmək, consider – nəzərə almaq*) hərəkət bildirən sözlərdir. Feillər olmadan “nəsə etmək”, “nəsə hiss etmək” və hətta “mövcud olmaq” kimi anlayışları ifadə etmək qeyri-mümkün olardı.

Semantik cəhətdən feillər dərin strukturda (deep structure) konkret və ya mücərrəd hərəkət ifadə edən element kimi təqdim edilmişdir. Belə bir fikir də irəli sürülmüşdür ki, hər bir cümlə öz dərin strukturunda feildən və hər biri konkret halda feillə sintaktik əlaqələndirilən bir və ya daha çox ismi birləşmələrdən (noun-phrase) ibarətdir.

Feilin əşya/obyekt/şəxs haqqında təsdiq olunanı və deyiləni ifadə edərək, “olmaq”, “etmək”, “əziyyət çəkmək” kimi hərəkətlər bildirdiyini deyən R.Qarnet daha sonralar belə qənaətə gəlmişdir ki “cümlənin nüvəsi (özəyi) feil ola bilər” [12, s.19].

İngilis qrammatisti və politoloqu Ceyms Haris qrammatika kitabını M.Maiterdən təxminən 40 il sonra (1751-ci il) nəşr etdirmişdir. Burada ayrıca bir başlıq sifətlərə, feillərə və hissəciklərə həsr edilmiş və hər biri üçün ətraflı izahlar və ya şərhlər təqdim olunmuşdu. C.Haris, kitabında qeyd edirdi ki, “bütün fellər enerji ifadə edir” (o, enerji dedikdə “hərəkət və onun mahiyyətini” nəzərdə tuturdu) [4, s.48].

İngilis jurnalisti və hüquqşünası Ser Con Stodart qeyd edirdi ki, feil bir nitq hissəsidir və Latın dilindəki “verbum” sözündən yaranmışdır. O, bu faktı Aristotelin yunan dilində feil üçün söylədiyi oxşar fikirlə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmişdi ki, “fel tam bir sözdür, ... vaxt baxımından vacibidir”. C.Stodart etiraf edirdi ki, hətta onun dövründə də feil müxtəlif filosoflar tərəfindən fərqli şəkildə müəyyən edilmişdi [13, s.9-12]. O, feilləri ayrıca bir sinifdə qruplaşdıraraq, onların bir çoxunu “nəsə etmək” və ya “mövcud olmaq” anlayışları ehtiva edən sözlər kimi müəyyənləşdirirdi. Artıq XIX əsrdən başlayaraq tələbələr nitq hissələri, cüm-

lə sxemləri və onların təhlili haqqında məlumatlı idilər. Onlar, feil də daxil olmaqla, 10 nitq hissəsi arasında “hərəkət (action), mövcudluq (being, existing) vəziyyəti” ifadə edən altı nitq hissəsini nəzərə almışdılar. Qeyd edək ki, H.Svitin əsərlərinə qədər qrammatik nəzəriyyələrə aid fundamental fikirlər irəli sürülməmişdir.

Otto Yespersenin fikrincə feillər fərqli xüsusiyyətlərinə görə (cümlənin nüvəsi olduqlarına, ifadələrin dərin strukturunda müəyyən forma və ya dərəcədə konkret və ya mücərrəd hərəkətə malik olduqlarına görə və s.) ayrıca söz sinfi adlandırılmalıdırlar. Cümlələr əsasən feildən ibarət olur, lakin bəzən, feilsiz birləşmələr də işlədilir ki, bunlara da bir qayda olaraq “tam cümlələr” deyilir. O.Yespersen latın dilində “Doqquz Zaman Sistemi” nin və ingilis dilində “Yeddi Zaman”ın mövcudluğunu fərz edir və bu zamanların kökünün üç əsas zamandan (indiki, keçmiş və gələcək) götürüldüyünü şərh edirdi [3, s.98].

Onu da qeyd edək ki, müasir qrammatikadakı bütün fikirlər dilçi alimlər tərəfindən dəstəklənməmişdir. Məsələn, N.Stageberq, feil qrupunun bir çox ingilis cümlələrinin əsas iki hissəsindən biri olduğunu göstərir və bunu belə təsvir edirdi:

“Feil qrupu feildən və ətrafında olan bütün sözlərdən və söz qruplarından ibarətdir. Feilin özü “əsas söz”, söz qrupları isə “köməkçilər, dəyişdiricilər və tamamlayıcılar” adlanırlar” [8, s.127].

C.Harmerə görə, “Feil bir hərəkəti və ya vəziyyəti təsvir etmək üçün istifadə olunan bir sözdür”. Bu o deməkdir ki, feil bir hərəkət və ya varlıq halında istifadə olunan söz və ya söz birləşməsidir. O, hərəkəti təsvir edən bir cümlənin qurulmasında əsas hissədir” [2, s.127]. Müəllif, nitq hissələri sırasına feillə yanaşı isim, əvəzlik, sözünü, bağlayıcı və nidanın da daxil olduğu birir və o, feili “bir hərəkəti və ya vəziyyəti təsvir etmək üçün istifadə olunan söz və ya sözlər qrup”u adlandırır.

P.Ur felləri “yerimək, yazmaq, oxumaq, nəyi isə etmək” sözləri adlandırır, onları həm də “mövcud olmaq (seem)”, “hiss etmək (regret)” və “münasibətdə olmaq” kimi vəziyyətləri bildirdiyi fikrini irəli sürür [11, s.82].

Feillərin məna baxımından bölgüsü məsələsinə gəldikdə, ingilis dilçiliyində onun əsasən aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir: əsas feillər, köməkçi feillər, bağlayıcı feillər, modal feillər, təsirli feillər, təsirsiz feillər və s.

D.Gentner öz əsərlərində göstərmişdir ki, feillər dilin işlənməsində aparıcı rola malik olsalar da, digər əsas söz sinfi olan isimlərə nisbətən işlənmə zamanı daha çox idrak yükünü təmsil edir. Feilin leksikasının mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün dillərdə az sayda feil tezlik baxımından üstünlük təşkil edir. Dildə ən çox rast gəlinən feillərə “əsas feillər” deyilir [13, s.12-14].

“Əsas feil” termini hərəkəti ifadə edən və ya cümlənin tamamlanmasına kömək edən sözdür. Əsas feil bir sözdən ibarət olsa da qarşısındakı feilə dəstək ola bilər və onlarsız fikir və ya cümlə tam ola bilməz. Feillər çox dəyişkən leksemlərdir və bu baxımdan da onların müxtəlif qrammatik kontekstlərdə tələb olunan və ya icazə verilən bir sıra fərqli fleksiya (hal) formaları mövcuddur [9, s.101].

A.Viberqin fikrincə, bütün dillərdə əsas feillər kimi reallaşmağa meylli olan mühüm feil mənaları dəsti mövcuddur və onlar başqa cür “nüvə feilləri” adlanır [12, s. 20-21].

Digər qrup feillər “köməkçi feillər” adlanır və onların feil söz birləşməsinə müxtəlif dəstək göstərmək qabiliyyətləri onları tam/əsas feillər sinfindən ayırır.

R.Kverk onların digər morfo-sintaktik və semantik xassələrindən savayı operator kimi fəaliyyət göstərən eksklüziv sintaktik xüsusiyyətlərini də vurğulamışdır [6, s.92].

Eynilə, F.Palmer də onların semantik xüsusiyyətlərini tam feillərdən fərqləndirmək üçün kifayət qədər inandırıcı hesab etmir və buna görə də o, köməkçi feillərin tam/əsas feillər sinfindən çıxarılmasına etiraz edirdi [5, s.20-26]. Köməkçi feili tam feildən ayırmaq üçün F.Palmer adətən “NICE (negative, inversion, coding, emphasis)” xassələri adlanan dörd sınaq meyarından ibarət olan Huddleston metodologiyasından (L.Duskova, R.Kverk, M.Vorner də dəstəkləyirdi) istifadə edirdi.

1. İnkər – tam feildən fərqli olaraq, F.Palmer köməkçi feili “qoşalaşmış müsbət və mənfi formalara” malik bir feil kimi təyin edirdi.

2. İnversiya – əksər tam/əsas feillərdən fərqli olaraq “köməkçi feillər operator kimi inversiyanı qəbul edir; yəni mübtədə qismində olan ismi birləşmə və köməkçi feil (iki və ya daha çox olduqda birinci köməkçi feil) yerini dəyişir”. Söz sırası “köməkçi feil, mübtədə və tam/əsas feil” şəklində olmalıdırlar [5, s.23].

3. Kodlaşma – predikativin hədsiz təkrarlanmasından qaçaraq onun mənasını qorumaq üçün, köməkçi feilin müstəsna funksiyasını təmsil edir. F.Palmer “kodlaşma” xüsusiyyətini belə izah edirdi: “İngilis dilində elə cümlələr var ki, orada tam və ya əsas feil sonradan köməkçi feil vasitəsilə “əldə olunur”.

4. Vurğu. Cümlədəki hər hansı bir söz sadəcə cümlə vurğusu istifadə etməklə inkar mənasını bildirmək üçün vurğulana bilər və F.Palmer bu kateqoriyanı “Emfatik təsdiq” adlandırır [5, s.25].

E.Tvadelin təsnifatına əsasən isə on iki feildən ibarət olan bir qrup feil “köməkçi feil” kimi tanınır. Onlar ən çox feil və isim kimi real söhbətdə istifadə olunur. Köməkçi feillərin iki növündən əsas olanlar (*have, be, do*) mübtədə ilə uzlaşaraq tam sintaksis yaradır, lakin modal feillər “-s” şəkilçisiz və tam sintaksisiz işləyir. “Modal feillər” isə feil konstruksiyasında birlikdə işləndiyi halda əsas feillərdən əvvəl gəlir və bu mütləqdir [10, s.28].

Leksik olaraq məna daşımasyan feil növü “bağlayıcı feil” kimi tanınır və onlar qrammatik olaraq mübtədə ilə tamamlayıcı (complement) arasında əlaqə ifadə etmək funksiyası daşıyır. Bağlayıcı feillər sifətdən əvvəl işlədilir. Məsələn: “*Birds seem beautiful*”.

Digər dilçi alim Paul Roberts feilləri “təsirli (tranzitiv – özündən sonra tamamlıq tələb edən)” və “təsirsiz (qeyri-tranzitiv – özündən sonra tamamlıq tələb etməyən)” feillər qrupuna bölmüşdür. Transzitiv feillər daha sonradan *insani subyektlərə* (*human subject – hope, see, dine, love*) və *canlı subyektlərə* (*animate subject – live, eat, die, breath*) əsasən iki qrupa bölünmüşlər. Müəllif, ingilis dilində feilləri dörd əsas sinifdən biri kimi təsnif edirdi (digər üç sinif isim, sifət və zərfdir) və ingilis dilində feilin beş mümkün forması üçün ənənəvi adlar təklif etmişdir: “sadə və ya imperativ (əmr forması)”, “üçüncü şəxsin tək (-s forması)”, “feli sifət I (-ing forması)”, “keçmiş zaman (-ed forması)” və “feli sifət II (-en forması)”.

R.Qarnetin fikirlərinə əsasən hər hansı bir hərəkət, həmin hərəkətin mübtədəsi olan şəxs və ya əşyalarla əlaqədar icra olunduqda “aktiv tranzitiv feil”, əksinə, şəxsə və ya əşyaya aid olmadıqda isə “aktiv intranzitiv feil” adlanır [12, s.9-12].

Pardiyanoya feilləri “qaydalı” və “qaydasız” olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Qaydasız feil keçmiş qeyri-müəyyən zaman və Feli Sifət II formasında müntəzəm olaraq dəyişən feillərdir. Qaydalı feillər bir qaydaya uyğun (“-ed” şəkilçisinin feilin kökünə əlavə olunması ilə) dəyişir (onlarda sabit dəyişmə forması yoxdur və fərqli üsullarla dəyişir) [13, s.11-12].

Feilin ingilis dilində cəmi 5 fərqli flektiv (hal) forması vardır və onlar N.Staqeberq tərəfindən morfologiyada təfərrüatı ilə müzakirə olunmuşdur. O, feilin on nitq hissəsindən biri olduğu fikrini irəli sürür və həmişə feilin tək bir söz olduğunu bildirir. Müəllifin fikrincə, fel üç və ya daha çox fleksiya (hal) formalarının paradiqmalarından ibarət ola bilər. Məsələn, “*set*” feli yalnız üç fleksiya (hal) formasına malikdir (*set, sets, setting*), “*buy*” felinin isə daha çox fleksiya (hal) forması mövcuddur. “*Buy*” felinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman və Feli Sifət 2 forması eynidir: “*bought*”. Nəticə etibarilə “*buy*” feli 4 fleksiya (hal) formasından ibarətdir [8, s.30-40].

İngilis dilinin feil sisteminə nəzər saldıqda, mütəxəssislər bu dilin U.Şekspirə çox borclu olduğunu bildirir, çünki o, isimləri feillərə, feilləri sifətlərə çevirərək, əvvəllər heç vaxt birlikdə istifadə edilməmiş sözləri birləşdirərək, prefikslər və şəkilçilər əlavə edərək və sözlərin tam mənşəli olduğunu düşünərək, 1700-dən çox ümumi sözün icad olunmasında birbaşa iştirak etmişdir [14, s.7-9].

Beləliklə, cümlələrin və mətnlərin əsası kimi, feillər sadəcə mövcud olaraq, mübtədanın “nə etdiyini” və ya “nə hiss etdiyini” göstərir. Onlar həm də cümlə yaratmaq üçün mütləq zəruri olan yeganə söz növü kimi qəbul edilməmişdir. Hətta əşyaları təmsil edən isimlərin də hər cümlədə olması elə də zəruri deyildir. Feillər çox vacib olduğundan, digər söz növlərinə nisbətən onlara dair daha çox qaydalar mövcuddur. Bu qaydalar, bəzi dillərdə (məsələn, ingilis dilində) feilləri bir qədər mürəkkəbləşdirir bilər, lakin feillərin müxtəlif növləri, formaları, onlardan yerli-yerində istifadə qaydaları hər bir zaman dildə danışıqarkən və ya yazarkən vəziyyəti asanlaşdırmaq üçün istifadə olunacaq lazımı məlumatlardır.

Ədəbiyyat:

1. Crystal D. English word classes. London. Lingua. 1967. Pp. 24-66
2. Harmer J. The practice of English language teaching. Pearson education. 2007. 448 p.
3. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. New York:w.w. Norton, and Company, Inc., 1992. 374 p.
4. Maittaire M. The English Grammar. New-York. Gale ECCO publishing. 2010. 296 p.
5. Palmer F. A Linguistic Study of the English Verb. London. Longman press. 2008. 199 p.
6. Quirk R. Grammar of English. New York: St. Martin's Press, 2004. 484p.
7. Roberts P. English Sentences. New York: Harcourt, Brace and World, Inc., 1962. 292 p
8. Stageberg N.C. An Introductory English Grammar. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1965. 376 p.
9. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical. London: Oxford University Press, 1892. 101 p.
10. Twaddell W.F. The English Verb Auxiliaries. JULode Island: Brown University Press, 1963. 26 p.

11. Ur P. A course in English language teaching. Cambridge. Cambridge University Press. 1991, 388 p.
12. <https://stars.library.ucf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7097&context=etd> 25 p.
13. <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0102882> 17 p.
14. https://www.researchgate.net/publication/263454332_The_History_of_Multiword_Verbs 9 p.

Summary

THE INVESTIGATION OF THE VERB IN FOREIGN LINGUISTICS

The article deals with the investigation of the verb, which occupies the leading place among other parts of speech, in foreign linguistics. It is clear, that the verb stood parallel to the noun in the classification of ancient philosophers. In ancient times, the verb was the object of the investigation of Aristotel, Platon, Teodekst. Later, M.Maittaire, J.Harris, Sir J.Stodart, R.Garnett held some research on this topic, and as a result of it, a lot of works appeared. From their point of view, the verb is a part of speech, which expresses complete action, and which is connected with time.

In the 19th century, investigating this important part of speech, H.Sweet, O.Jespersen analysed its features. In the 20th century, some authors, including J.Harmer, N.Chomsky, P.Urr and others, gave different classifications of the verb. In those divisions, the verb was divided into notional, helping, link, modal, transitive, intransitive and some other classes. As a result of all the investigations, which were looked through, the verb was accepted as the only word type, which was definitely necessary for making a sentence.

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАГОЛА В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Статья посвящена исследованию глагола в зарубежной лингвистике. Глагол занимает главное место среди других частей речи. Глагол всегда стоял параллельно существительному в классификации античных философов. В древности глагол был объектом исследования Аристотеля, Платона, Теодекста. Позднее М.Мэттер, Дж.Харрис, Сэр Дж.Стодарт, Р.Гарнетт проводили исследования в этой области, в результате которых появилось множество работ. С их точки зрения, глагол – это часть речи, выражающая законченное действие и связанная со временем.

В 19 веке, исследуя эту важную часть речи, Х.Свит, О.Йеспersen проанализировали ее особенности. В 20 веке некоторые авторы, в том числе П.Урр, Дж.Хармер, Н.Хомский и др., давали разные классификации глагола, где глагол делился на смысловой, вспомогательный, связующий, модальный, переходный, непереходный и некоторые другие классы. В результате всех рассмотренных исследований, глагол был принят как единственный тип слова, безусловно необходимый для построения предложения.

Rayci: prof. Ə.Ə.Abdullayev

Püstəxanım Musayeva
Bakı Avrasiya Universiteti

SÖZÜN SEMANTİK ÇALARLARI VƏ YADDA QALMA STRATEGİYALARI

Açar sözlər: *semantika, konkret məna, intonasiya çalarlığı, yadda qalma strategiyaları, psixoloji amillər*

Keywords: *semantics, concrete meaning, intonation, learning strategies, psychological factors*

Ключевые слова: *семантика, конкретное значение, интонация, стратегии обучения, психологические факторы*

Verbal ünsiyyəti sözlərsiz təsəvvür etmək olmaz. Sözlərin malik olduğu konkret və mücərrəd mənası onların cümlə daxilində ifadəsinə təsir göstərir. Ünsiyyət zamanı cümlədə konkret məna daşıyan sözlərdən daha çox istifadə edilir. Çünki ünsiyyət zamanı demək olar ki, ətraf aləmdə gözlə görə bildiyimiz əşyalar təsvir olunduğu üçün burada konkret məna ifadə edən sözlərə üstünlük verilir. Ümumiyyətlə, sözlər adların qrammatik tərifini kimi izah edilir. Məhz buna görə də, gözlə görülən, əldə tutulan, iy və dad bildirən konkret məna ifadə edən anlayışlar müəyyən şəkildə adlandırılaraq sözlər vasitəsilə nəzərə çatdırılır.

Sözlər malik olduğu konkret məna və onların əlamətini ifadə edən digər qruplarla birlikdə cümlədə birləşərək bitkin fikri əks etdirirlər. Dilçilik, fəlsəfə və ensiklopedik lüğətlərdə sözlərin elmi izahı kimi onların qrammatik və leksik məna malik olması qeyd edilir. Sözlər məntiqi və fəlsəfi kateqoriya kimi insan şüuruna həkk olunan və dildə ifadə edilən bütün anlayışları əks etdirir. Konkretlik ifadə edən sözlər bütün söz qrupları ilə əlaqəyə girərək fikirlərin sərbəst şəkildə ifadə edilməsini təmin edir.

Linqvistikada sinonimlik geniş anlayış olub sözün semantik məna çalarlarının öyrənilməsi və nüvəsinin parçalanması vasitəsi olaraq tədqiq edilir. Leksik-semantik kateqoriya hesab edilən sinonimlər nitqdə sözün təsirliliyini artırmaqla yanaşı onu daha da aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu baxımdan leksik və qrammatik sinonimiya tekst variantlarının əmələ gəlməsində əsas kimi çıxış edir [1, s.212]. Sintaktik sinonim cümlələrin müqayisəli təhlili zamanı onlarda yaxınlıq olması müşahidə olunur. Lakin bu cümlələrin hər biri üzvlərinin sintetik və asintetik yolla bağlanması, söz sırası, bağlayıcıların rolu, intonasiyadan və s. asılı olaraq kontekst daxilində, kommunikasiya zamanı onların məna və qrammatik xüsusiyyətləri ilə reallaşır. Kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilən dil vahidləri ən yüksək dəyərlər şkalası ilə qiymətləndirilir və bu halda sırf pragmatik amil dəyərləri üzərində üstünlük təşkil edir. Dil kodunun hər hansı bir realizəsi kommunikativ səmərəlilik baxımından qiymətləndirilə bilər və qiymətləndirilməlidir [3, s.16].

Uzun müddət sözlərin mənasına daha çox diqqət edilib. Bunun əsas səbəbi semantikanın obyektinin qeyri-dəqiq olması, onun ciddi şəkildə tədqiq edilməsinin şübhə altına alınması faktı olub [4, s.281]. Bu baxımdan sözlərin ifadə etdiyi məna çalarlığı və onların düzgün işlənməsi hər zaman maraqlı doğuran məsələlərdən olmuşdur.

Semantika dildə sözün mənasının öyrənilməsidir. Semantika bütün mətnlərə və ya tək sözlərə tətbiq oluna bilər. Məsələn, “destination” – “təyinat” və “last stop” – “son dayanacaq” texniki cəhətdən eyni məfhumu ifadə edir, lakin onların semantik tələbləri bu sözlərin malik olduğu incə məna çalarlarını təhlil edir. Fərqli kontekstlərdə tətbiq olunan semantikanın əslində iki fərqli tərifinə var. Semantik termin gündəlik sözlərin nitqdəki mənalara arasındakı fərqləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Semantika dilçiliyin bir qolu olaraq həm də yazılı və ya şifahi dildə mənanın qurulmasını və çatdırılmasını öyrənir. Hər iki məna vacibdir və bir-biri ilə bağlıdır. Semantika mətnin şərh edilməsi, oxunulan materialın başa düşülməsi və ünsiyyətin yaranması xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Semantik məna dilçilik daxilində bir neçə müxtəlif səviyyələrdə öyrənilə bilər. Semantikanın əsas tədqiqat sahələri formal, leksik və konseptual növlərin təhlilidir.

Formal semantika söz və məna arasındakı əlaqəni fəlsəfi və riyazi baxımdan öyrənir. Formal semantika potensial linqvistik ifadələrin modellərini yaratmaq və bu modellərin semantik əlaqələrini müəyyən etmək üçün onları tədqiq etməklə məşğuldur. Məhz bu baxımdan formal semantika dilçiliyin əsas tədqiqat sahəsidir.

Leksik semantika ayrı-ayrı sözlərin mənasının, xüsusən də söz və ifadələrin mənalara dəyişdirə bilən metafora və digər üslubi vasitələrin kontekstdə ifadə etdiyi mənalara öyrənilməsidir. Leksik semantika kontekst və ya sözə xüsusi məna verən mətn, sözdə nüans və ya məna çalarları kimi məfhumları nəzərə alır.

Konseptual semantika kontekst daxilində sözün ifadə etdiyi məna ilə bağlıdır. Sözlər hansı anlayışlarla əlaqələndirilir? Bu sözlərdə məna necə təyin olunur? Zamanla mənalara necə dəyişir? Bütün bunlar konseptual semantikaya aid suallardır. Konseptual semantika işarələri araşdırır. İşarələr anlayışı ifadə edən sözlərdir. Dilçilikdə anlayışı ifadə edən sözə adətən işarə deyilir [7].

Xarici dillərdə sözün öyrənilməsi zamanı ana dilinin tələffüzə təsiri əsas diqqət edilməli olan məsələlərdəndir. Xüsusilə, beynəlmiləl sözlərin tələffüzü zamanı intonasiya çalarlığına, vurğu və ifadə formasına diqqət edilmir. Həmin sözlər ana dilində olduğu kimi tələffüz edilir. Bundan əlavə, dil sistemi də tələffüz normalarına birbaşa təsir edir. Belə ki, ingilis dilində “t, d, z, s, r, v” samitlərinin tələffüz xüsusiyyətləri fərqli olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində olduğu kimi səsləndirilir. Bu zaman sözün anlaşılıqlı olması və ifadə etdiyi mənasının dəyişməsi müşahidə edilir. Həmçinin, qeyd etmək olar ki, sait səslərin və diftonqların da tələffüz edilməsində belə problemlər müşahidə olunur.

İngilis və Azərbaycan dillərində səslərin müqayisəli təhlilini aparan Ə.Cəfərov bu fərqlərin yalnız nitq səslərinin tələffüz edilməsində deyil, eyni zamanda assimilyasiya, reduksiya, vurğu və intonasiya hadisələrində də özünü göstərdiyini vurğulayır. Belə ki:

1. In the room, at the table (assimilyasiya)
2. Difficult, sentence, composition (reduksiya)

3. Present, pre`sent, aca`demic, acade`mic (söz vurğusu)

4. She is a` good student, `Is she a` good student? (cümlə vurğusu) [2, s.19].

Sözlərin anlaşılıqlı olması üçün şifahi nitqdə onlardan istifadə zamanı intonasiya normalarına da diqqət etmək lazımdır. Sözlərin tələffüzü zamanı düzgün intonasiya önəmlidir. Ana dilində olduğu kimi ingilis dilində də müxtəlif intonasiya fərqləri ilə ifadə edilən sözlər cümlə daxilində məna fərqlərini yarada bilər. Buna misal olaraq ana dilində belə bir nümunəyə diqqət yetirək: “Mən gəlim”. “Mən gəlim?”

Ümumiyyətlə, sözlərin yadda qalması və mənimsənilməsi vacib məsələlərdəndir. Sözlərin yadda qalmasının başlıca şərti onun yazılı və şifahi formada ifadə şəklinin, mənasının dərk olunmasıdır. Həmçinin onun əlavə mənalarının qavranılması da vacib hesab edilir. Sözlərin ifadə şəkli aşağıdakılardır:

- sözün forması – sözlərin tələffüzü və yazılış qaydası mənimsənilməlidir. Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, sözlərin mənasını bilmək onun formasını müəyyən etməkdən önəmlidir. Lakin sözlərin formasını bilmədən onların mənasını bilmək tamamilə faydasızdır;

- məna – denotasiya – sözlərin realda malik olduğu məna nəzərdə tutulur. Bu mənalar lüğətlərdə təsvir edilir. Bəzən sözlərin, metaforik mənaları olur. Bu mənalar onların ifadə etdiyi ilkin mənaya əsasən müəyyənləşir. Məsələn: “The foot of mountain, deriving from foot as a part of the body”.

- qrammatika – ingilis dilində sözlər müəyyən qrammatik məna daxilində dəyişir. Bu zaman onlar müxtəlif qrammatik normalara malik olduğundan həm leksik, həm də sintaktik məna baxımından dəyişir. Buna misal olaraq, sözlərin keçmiş zamanda “-ed” şəkilçisi qəbul etməsi və ya feli sifət şəkilçisi “-ing” qəbul etməsini qeyd etmək olar;

- birləşmələr – sözlərin digər vahidlərlə əlaqəyə girməsi, birləşməsi və ya ifadə kimi işlənməsi buraya daxildir. Məsələn, “tell the truth” birləşməsi düzgün hesab edilir. Lakin eyni mənaya malik olan “say the truth” birləşməsi düzgün deyil. Başqa bir nümunədə isə “throw a ball” və “toss a coin” hər ikisi eyni mənaya malik olsa da işlənmə mövqeləri fərqlidir. “A tall man” ifadəsi düzgün sayıldığı halda “a tall mountain” ifadəsi doğru hesab edilmir;

- konnotasiya – emosional və müsbət-mənfi çalarlığına görə sözlərin cümlədə işlənməsi xüsusiyyətlərini əks etdirir. “Moist” və “damp” sözlərinin hər ikisi də “nəm” kimi tərcümə edilsə də onların ifadə etdiyi məna fərqlərini buna nümunə göstərmək olar. Belə ki, “moist chocolate cake” “sulu şokoladlı keks” mənasını bildirir və dadlı bir keks olmasını əks etdirir. “A damp cake” ifadəsi isə “sulu keks” mənasını bildirir, lakin mənfi mənada işlənir, yəni keksin hazırlanması zamanı müəyyən problemlər olduğunu vurğulayır;

- uyğunluq – sözlərin müəyyən kontekst daxilində ifadə olunması məsələlərini özündə ehtiva edir. Məsələn: “weep” və “cry” sözləri sinonim olsalar da “weep” sözü formal hesab edilir və daha çox yazılı nitqdə işlənilir. Lakin “cry” sözünə yazılı nitqdə az təsadüf edilir, daha çox şifahi ünsiyyət zamanı işlənir [6, s.62].

Sözlərin işlənmə çalarlığının bu xüsusiyyətlərini bilmək öyrənilən dildə fikirlərin sərbəst şəkildə ifadə edilməsini təmin edir. Bu xüsusiyyətləri onlara aşılmaq üçün müxtəlif təlim strategiyalarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab olu-

nur. Təkcə faktoloji bilikləri deyil, zamanla bu bilikləri təkmilləşdirərək konseptual, prosedural və ən sonda metakognitiv biliyə yiyələnməni təmin etmək lazımdır.

Məlumdur ki, metakognitiv biliklər strategiyanın müəyyənləşdirilərək materialın daha yaxşı qavranılması və yadda saxlanması üçün faydalı yolların axtarılmasıdır. Bu istiqamətdə isə müxtəlif bilik növlərinin inkişafı üçün yollar müəyyənləşdirilir. Burada, xüsusilə, dillərin inkişafı məsələsinə də diqqət etmək lazımdır.

Elm və texnikanın təkmilləşdirilməsi, dünya ölkələrinə inteqrasiya və s. kimi müasir dəyişikliklər dildən də yan keçmir. Müxtəlif sahələrdə inkişaf dilə yeni sözlərin daxil olmasına səbəb olur. Unutmaq olmaz ki, dil öz daxili imkanları hesabına ehtiyacları qarşılıya bilmədikdə buraya yeni sözlər daxil edilir.

Müasir dildə lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olan bir dil yoxdur. Bu baxımdan, həmin sözlərin öyrədilməsi və yadda saxlanması da müxtəlif yollarla təmin edilir. Daima təkmilləşən dil sistemi onun yadda saxlanması yollarını da dəyişərək müxtəlif strategiyaların qurulmasını tələb edir.

P.Ur sözlərin yadda saxlanması üçün təkrar etməyin faydalı olduğunu vurğulayaraq bunu təlim zamanı həyata keçirməyin yollarını qeyd edir. O, tək-tək sözlərin yadda qalması strategiyalarını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- imlalar – qeyd edilən sözlərin anlaşılıqlı olması məsələlərinə diqqət edilir;
- yadda qalan sözlər – “əqli hücum” metodundan istifadə edilərək müəyyən müddət ərzində xatırlana biləcək sözlərin sayı müəyyənləşdirilir;
- binqo – lövhədə qeyd edilən 15 sözdən beşi seçilməlidir. Həmin sözlərin tərcüməsi qeyd edilir. Əgər, həmin sözlər öncədən qeyd olunubsa, o zaman bunun üzərindən xətt çəkilir;
- təxmin etmək – il ərzində öyrənilən sözlərdən birinin mənası deyilir. Həmin söz təxmin edilməyə çalışılır. Söz tapıldıqdan sonra bu il ərzində öyrənilən sözlərdən birinin mənası beləcə qeyd edilir və bu qayda ilə oyun davam etdirilir.

Həmçinin sözlərin məntəxində yadda qalması üçün də müxtəlif strategiyalar qeyd edilir. P.Ur bu strategiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- cümlə düzəltmək – bu fəaliyyəti maraqlı etmək üçün təqdim edilən sözlərdən əlaqəli cümlə tərtib edilməsi təklif olunur;
- hekayəni tərtib etmək – son zamanlarda öyrənilən sözlərdən istifadə edilərək mətn yazmaq tapşırılır;
- əlaqəsini tapmaq – tək-tək sözlər verilərək əvvəlki mövzularda öyrənilən digər vahidlərlə birləşmə normaları qeyd edilir [6, s.71].

İngilis dili dərslərində uyğun təlim strategiyalarından istifadə olunması əldə edilən lüğət ehtiyatını daha da təkmilləşdirilməsinə və dil biliklərinin uzunmüddətli yaddaşa köçürülməsinə müsbət təsir edir. Buna görə də, təlimi tələbəyönümlü formada təşkil edərək, onların söz ehtiyatını zənginləşdirmək faydalı hesab edilir.

Müxtəlif linqvistik, psixoloji və metodoloji tədqiqatlar nəticəsində qeyd edilir ki, sözlərin yadda qalması üçün dildə onların işlənmə tezliyini artırmaq lazımdır. Gündəlik danışmada işlənməyən sözlər isə çətinliklə yadda qalır. Bu baxımdan, sözlərin öyrənilməsi qaydalarına da diqqət etmək lazımdır. Nattinger sözlərin yadda qalması üçün onların ilkin tədrisi zamanı müxtəlif real situasiyalarda əks olunmasını önəmli hesab edir. S.Kraşen dil vahidlərinin oxu materialları vasitəsilə öy-

rədlməsinə təklif edir. Bahn isə sözün ana dilində qarşılığının verilməməsinə məqsəduyğun hesab edir [5, s.134].

Yuxarıda qeyd edilən fikirlərə əsasən demək olar ki, sözlərin yadda qalması üçün dilöyrənənlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif öyrənmə intellektlərinə malik olan dilöyrənənlərin sözləri yadda saxlaması təkcə linqvistik və metodoloji aspektlərlə deyil, psixoloji xüsusiyyətlərlə də şərh edilməlidir. Burada dilöyrənənlərin dil səviyyəsi, utancaqlıq, qorxu hissləri, yaş və fərdi xüsusiyyətləri diqqətdə saxlanmalıdır.

Beləliklə, sözlər nitqin təşkili səviyyəsində emosionallıq ifadə edərək cümlənin linqvistik anlanılmasını və kommunikativ xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Cümlədə müxtəlif linqvistik və semantik struktura malik sözlərin təfəkkür tərəfindən formal mənimsənilməsi ilə yanaşı, informasiyanı leksik mənələrdə saxlayan, kontekstin təsiri ilə müəyyənleşən mənələrinin dərk olunması həyata keçirilir. Bu baxımdan sözlərin əmələ gəlməsi xüsusiyyətlərini və onların yadda saxlanması üçün linqvistik, psixoloji və metodoloji amilləri təhlil etmək və bu istiqamətdə uyğun strategiyalar müəyyənleşdirmək qarşıya qoyulan hədəfin reallaşmasını – sözün yadda saxlanması təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
2. Cəfərov Ə.M. İngilis və Azərbaycan dillərində tələffüz xüsusiyyətlərinin aşılması//Xarici dillərin tədrisinin actual problemləri// Respublika elmi-praktik konfransı//ADU. Bakı, 2018, s.18-19.
3. Məmmədov A.Y., Məmmədov Y.M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çayıoğlu, 2010.
4. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş. Bakı: Mütərcim, 2017.
5. Richards C.J., Rodgers S.T. Approaches and Methods in Language Teaching. UK: Cambridge University Press, 2013, 270 p.
6. Ur P. A Course in English Language Teaching. UK: Cambridge University Press, 2012, 325 p.
7. <https://study.com/learn/lesson/semantics-meaning-examples.html>

Summary

STRATEGIES FOR MEMORIZING WORDS IN FOREIGN LANGUAGES

This article is dedicated to the study of words. The given article also reveals the lexical and grammatical meanings of words, intonation, psychological aspects of word reviewing and its significance in foreign language teaching. Furthermore, different views of outstanding linguists on this issue were depicted and semantic relations of words, connotation and appropriateness problems were clarified in this article. Explored means make up rational and emotional elements in its lexico-semantic, stylistic and structural peculiarities of words. The importance and the degree of expressiveness of the same meaning in different words and the same meaning in different structures have been confirmed with examples. Ways of teaching words and their use in speech are specifically attempted to investigate in this article.

Резюме
СТРАТЕГИИ ЗАПОМИНАНИЯ СЛОВ НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ

Эта статья посвящена изучению слов. В данной статье также раскрываются лексико-грамматическое значение слов, интонация, психологические аспекты рецензирования слов и его значение в обучении иностранному языку. Кроме того, в статье были отражены различные взгляды выдающихся лингвистов по этому поводу, разъяснены семантические отношения слов, проблемы коннотации и уместности. Исследуемые средства составляют рациональные и эмоциональные элементы в своих лексико-семантических, стилистических и структурных особенностях слов. Важность и степень выраженности одного и того же значения в разных словах и одного значения в разных структурах подтверждены примерами. Способы обучения словам и их использование в речи специально пытались исследовать в этой статье.

***Рәүәи:** prof. M.B. Əsgərov*

Şəfa Salmanova
Azərbaycan Dillər Universiteti

SÖZÜN MORFEM STRUKTURU

Açar sözlər: *affikslər, morfemlər, kök morfemlər, affiksal morfemlər*

Keywords: *affixes, morphemes, root-morphemes, affixal morphemes*

Ключевые слова: *аффиксы, морфемы, корневые морфемы, аффиксальные морфемы*

Sözə həm qrammatik, həm də leksik vahid kimi baxmaq olar. Leksik vahid olan söz leksem adlandırılır. Leksem məna və fonem ifadəsinin vəhdətidir. Dilin ən kiçik mənalı vahidi soz yox, morfemdir. Fonemlərdən fərqli olaraq, morfem dilin ikitərəfli və ya iki planlı vahididir. Morfem ifadə və məzmun planına malikdir. Morfemlər dildəki təyinatlarına görə üç tipə bölünür. 1) kök; 2) əsas; 3) affiks.

Kök və əsasdən fərqli olaraq affiks yalnız qrammatik məna daşıyır.

Leksik mənanın dörd xüsusiyyəti qeyd olunur. Birinci xüsusiyyət universallıq sayılır. Bu, dillərin hamısına xasdır. Dilin sözləri leksik mənalı ilə real gerçəkliyin mövcud və məlum predmetlərini, hadisələrini, əşyaların əlamət və keyfiyyətlərini, fəaliyyətin bütün növlərini ifadə edir. Leksik mənalı sözlər olmadan dilin fəaliyyəti mümkün deyildir. Leksik mənanın ikinci xüsusiyyəti onun açıqlığıdır. Dilin leksik sistemi daim inkişaf edir, zənginləşir, dildə yeni leksik mənalər yaranır. Leksik mənanın açıqlığı, dilin leksik sisteminin açıqlığını da təmin edir.

Üçüncü xüsusiyyəti leksik mənanın birbaşa və ya dolayı yolla real gerçəkliyi əks etməsidir. Söz müəyyən əşya və predmeti, hadisəni və s. bildirir. Bu predmetlər isə dildənkənar gerçəklikdə mövcud olub dildən asılı deyildir.

Dördüncü xüsusiyyət leksik mənanın strukturlaşması ilə bağlıdır. Leksik məna ya ümumiyyətlə strukturlaşmır, ya da strukturlaşma dəqiqliyi ilə seçilmir.

Qrammatik məna leksik məna ilə əks xüsusiyyətlərə malikdir. Bu məna universal deyil, qapalı çoxluq təşkil edir, gerçəkliklə dolayı əlaqəyə malikdir, dəqiq strukturlaşmışdır. Hər bir dilin spesifik qrammatik mənalər sistemi vardır.

V.İ.Koduxova görə, morfem bir-birinə yaxın olan sözlərin ümumi hissəsidir və sözdüzəltmə yuvası yaradır. O, söztörədicə əsasdır və törədicə əsasların tərkibinə daxil olur [1, s.212]. Burada “bir-birinə yaxın olan sözlərin” ifadəsi eyni kökün iştirakı ilə düzələn sözləri ifadə edir. Rus dilindəki *водный, вода, приведение* sözləri yaxın mənalıdır. Çünki onların hər birinin tərkibində *вод* – kökü vardır. *Dəmir, dəmirçi, dəmirçilik* söz sırasında “*dəmir*” kökdür. Sonuncu söz *dəmirçilik* söztörədicə “*dəmirçi*” əsasında düzəlmişdir. Söztörədicə və sözdüzəldicə formalarından birincisinin əsas termini ilə birləşdirilməsi yolu ilə “söztörədicə əsas” termin-söz birləşməsinin formalaşdırılmasında məqsəd sözdüzəldicə affiks və söztörədicə əsas arasında fərqi nəzərə almaqdan ibarətdir. Rus dilində “*производящая основа*”, “*словообразовательный аффикс*” terminoloji birləşmələri vardır. Bundan əlavə, kök və ya əsas yeni sözün törədicisi,şəkilçi isə sözdüzəldicə funksiyasını yerinə yetirir.

Morfemlər kök və affikslərə bölünür, affikslər isə sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla iki qrupa ayrılır. Qəbul edilmiş anlayışlar sözlün ilkin strukturunu qurmaq üçün müəyyən zəmin əmələ gətirir. K – kök, Ə – əsas, SDA – sözdüzəldici affiks, SDDA – sözdəyişdirici affiks işarələnməsini qəbul etsək, Ə=K+SDA əsas strukturunun mövcudluğunu qeyd etmək olar.

Affiks sözlün sonuna əlavə oluna bildiyi kimi, sözlün əvvəlinə də artırılabilir. Sözlün əvvəlinə artırılan affikslər prefiks, sözlün sonuna əlavə olunanlar isə postfikslər adlandırılır. Təbii ki, burada sözlün deyil, kökdən yaxud əsasdan əvvəl və ya sonra artırılma nəzərdə tutulur.

Sözlün morfem strukturu dilin sistemindən asılılığa malikdir. Elə dillər vardır ki, onlarda prefikslər, infikslər yoxdur. Ona görə də, sözlün morfem strukturuna ya konkret dil, ya da ümumi dil sistemindən yanaşmaq lazım gəlir. Məsələn, ey-nisistemli dillər səviyyəsində də qoyula bilər.

Söz bir və daha çox morfemdən təşkil oluna bilər. Bu cəhətdən sözlərin morfem strukturu öz müxtəlifliyi ilə seçiləcəkdir. Ən sadə halda söz bir kökdən ibarət ola bilər. Kökdən fərqli olaraq əsas ən azı iki morfemdən təşkil olunur. Kök və əsasdan əvvəl, eləcə də sonra sözdəyişdirici morfemlərin birləşməsi nəzərə alınarsa sözlün morfem dərinliyinin üç, dörd və daha artıq olması mümkündür. Bu və ya digər dilin orta və maksimal morfem dərinliyi xüsusi tədqiqat yolu ilə təyin oluna bilər. Orta morfem dərinliyi statistik metodlarla öyrənilməlidir. Statistik hesablamalar üçün seçmənin söz həcmi nəticənin reprezentivliyi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir. Dilin orfoqrafiya və yaxud izahlı lüğətləri əsasında sözlün maksimal əsas dərinliyini təyin etmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dillərin morfem lüğətləri tərtib edilmişdir. Belə lüğətlərdən sözlün orta əsas dərinliyi haqqında məlumat əldə etmək olar.

Sözlün morfem quruluşu dilin tarix inkişafı prosesində formalaşır. Belə morfem tərkibi əsaslarla bağlıdır. Bəzi sözlər özlərinin ilkin morfem strukturlarını qoruyub saxlayırsa, bəzi sözlər tarixi inkişaf prosesində ilkin morfem strukturlarını dəyişirlər. Dəyişmə müəyyən kök morfemlərinin sıradan, yaxud istifadədən çıxması ilə əlaqədardır. Bu cür kök morfemləri etimoloji təhlil yolu ilə bərpa olunur. Arxaikləşmiş, istifadədən çıxmış kök morfemlərinin təkrar dil sistemə qayıtması, demək olar ki, mümkün deyildir.

Morfemlərin kök morfem və affiks morfem olaraq iki əsas qrupa ayırmaq geniş yayılmışdır. Kök morfem sözlün leksik və qrammatik mənaya malik olub, müstəqil, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, dilin morfoloji sistemində müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir. Kök morfem sözlün müstəqil hissəsi kimi, quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur [2, s.6]. R.İsmayılova Azərbaycan dili üçün “kök morfem” anlayışına verdiyi tərif və izahda quruluşca sadə, sözdüzəltmə və mürəkkəblikdən bəhs etmişdir. O belə hesab edirdi ki, “düzəltmə kök (yaxud əsas) sadə kök morfemlə sözdüzəldici şəkildən, yaxud şəkilçilərdən ibarət olub, leksik və qrammatik mənə etibarilə ilkin kökdən fərqlənir”, “mürəkkəb kök ən azı iki sadə kökün (yaxud əsasla sadə kökün) birləşməsindən ibarət olub, ondan qrammatik mahiyyətə deyil, yalnız quruluşca fərqlənir” [2, s.6].

Göründüyü kimi, müəllif əsasları kök morfemlər qrupuna daxil etmiş, kök+SDA tipli əsasları düzəltmə köklər adlandırmışdır. Məsələn burasındadır ki, K+SDA tipli əsas ikinci sözdüzəldici affiksi qəbul edib yeni əmələ gətirir. Məsələn, *dəmir->dəmir+çi->dəmirçi+lik*; *qaç->qaçış->qaçağan* və s. Deməli, Azərbaycan dilində $\Theta=K+SDA$ 1, $\Theta=K+SDA1+SDA2$ morfeim strukturlu əsaslar vardır.

Mürəkkəb sözlərin morfeim tərkibinə ayrılmasında da fərqli strukturlar aşkara çıxır. *Əlüzyuyan* sözünün morfeim tərkibi *əl+üz+yu+(y)an*. Bu strukturda birinci iki morfeim fərqli köklərdir. Onlar eyni leksik-semantik qrupa daxil olurlar. Hər iki kök bədən üzvlərinin adlarını ifadə edir. Üçüncü morfeim “*yumaq*” feilin köküdür. Bu kökə formadəyişdirici affiks feili sifət şəkilçisi əlavə edilmişdir. Affiks “*y*” bitişdirici samiti ilə kökə birləşdirilmişdir.

“Kök morfeim” anlayışının dilçilikdə mütləq mütləq səciyyə daşmadığını diqqət mərkəzinə çəkən A.Axundov dil quruluşundan asılı olaraq onların müxtəlif formalarının olduğunu, aqqlütinativ dillərdə kök morfemlərin sadə sözlərə uyğun gəldiyini, flektiv dillərdə isə sözün kök və şəkilçi birləşməsi olmasını qeyd etmişdir [3, s.139]. Aqqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində affikslərin (şəkilçilərin) təsnifi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, S.Cəfərov Azərbaycan dilinin şəkilçilərini dörd qrupa ayırmışdır: 1) leksik; 2) leksik-qrammatik; 3) qrammatik-leksik; 4) qrammatik şəkilçilər [4, s.29]. Bu bölgədə leksik-qrammatik və qrammatik-leksik qruplarının fəqləndirilməsinin əsaslarını aydınlaşdırır. R.İsrafilova belə bölgüyə münasibət bildirərkən, birinci və ikinci qrupu sözdüzəldici, üçüncü qrupu formadüzəldici, dördüncü qrupu isə sözdəyişdirici şəkilçi hesab etməklə şəkilçiləri sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici olmaqla üç sinfə bölmüşdür. Müəllifin fikrinə görə, formadüzəldici şəkilçilər leksik-qrammatik və funksional-qrammatik olmaqla iki növə bölünür [2, s.16-20]. Onun qeyd etdiyi funksional – qrammatik növə aid şəkilçilərdə qrammatik mənənin leksik mənədən üstünlüyü amili ön plana çəkilmiş, feili sifət şəkilçiləri də bu növə daxil edilmişdir.

N.A.Baskakov türk dillərinin affiks morfeimlər sistemini leksik-qrammatik və funksional-qrammatik sözdüzəltmə mövqeyindən araşdırmış yalnız adları ifadə edən kök və əsaslara, eləcə də yalnız feilləri ifadə edən kök və əsaslara birləşən affikslər qrupunu ayırmışdır [5, s.115]. Belə bölgü sözdüzəltmə və sözdəyişdirmə məsələsini arxa plana keçirir.

Flektiv və aqqlütinativ dillərdə affikslərin tipologiyası, eləcə də sözün morfeim strukturu məsələləri, hər şeydən əvvəl, ayrılıqda öyrənilməlidir. Fikrimizcə, aqqlütinativ dillərdə affikslər sistemi və flektiv dillərdə affikslər sistemini ayrılıqda araşdırmaq alınan nəticələri müqayisəli tədqiqata cəlb etmək lazımdır. Məsələyə bu şəkildə yanaşma kök morfemlərinin bu cür tədqiqatlarda nəzərə alınmasına da aydınlıq gətirəcəkdir. Aqqlütinativ dillərin affiks sistemi, bu dillərdə sözlərin morfeim strukturu daha dəqiq və konkret qanunauyğunluqların aşkara çıxarılması baxımından daha sadə görünür.

Funksional-qrammatik affikslər qrupuna aid edilən feili sifət və feili bağlama əmələ gətirən affikslər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında durur. Onlarda qrammatik mənənin leksik mənədən üstün olması fikri də bu cəhətlə əlaqələndirilir. Feili sifət və feili bağlama feilin təsriflənməyən formalarıdır. Feilin təsriflənməyən formaları feilin şəxssiz formaları da adlandırılır. Məsələn də bu qrupda

yer alır. Bu formanın fərqləndirilməsinin əsas əlaməti şəxsə, kəmiyyətə, zamana və şəkillərə görə təsriflənə bilməməsidir. Feili sifət həm isimə, həm sifətə, məsdər ismə, feili bağlama zərfə meyil edir [Əliyev V.180, s.360-361]. Üç formanın müxtəlif nitq hissələrinə meyl etməsi göstərilir və bu meyillilik feil köklərinə müvafiq funksional-qrammatik affiksial morfemin qəbul edilməsi ilə reallaşır.

Türk dillərin də feilin təsriflənməyən formalarını əmələ gətirən affikslərin spesifik xüsusiyyətləri düzələn forma ilə bağlı meydana çıxır. “-maq”, “-mək” eyni bir affiksin variantlarıdır. Bu affiks Azərbaycan dilində məsdərin şəkli əlamətidir. “Məsdər feilin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə dəyişməyən forması olub, iş, hal və hərəkətin yalnız adını bildirir. O, feilin adlara yaxınlaşan formasıdır. Məsdərin subyektlə və konkret zamanla qətiyyət əlaqəsi yoxdur” [Əliyev V. 1980, s.362]. Məsdər şəkilçisi feilin kökünə əlavə olunur. Kökün son saiti incə olduqda “-mək”, qalın sait olduqda isə “-maq” affiks variantı əlavə olunur. Almaq, yazmaq, baxmaq kimi sözlərin morfeim strukturu iki morfemdən ibarətdir; al-maq, yaz-maq, bax-maq. Bu morfemlərdə birinci kök morfemdir, ikinci isə affiksial morfemdir. Məsdər düzəldən affiks feilin kökünə artırılaraq yeni vahid əmələ gətirir. Bu baxımdan affiks sözdüzəldici affikslər qrupuna daxil olmur. Affiks eyni zamanda feilin təsriflənən formaları üçün səciyyəvi olan şəkil, zaman, şəxs, kəmiyyət kateqoriyalarından məhrum olan yeni forma yaradır və formayaratıcı şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir. Formayaratma bir nitq hissəsi çərçivəsində gerçəkləşir. Məsdər və feilin kökü fərqli formalar kimi funksionallıq göstərir. Bu formalardan biri feilin təsriflənən, digəri isə təsriflənməyən forması olur. Sifət dərəcələrini, sıra saylarını düzəldən şəkilçilər də formadüzəldici affikslər sayılır. Feilin növ şəkilçiləri də bu qrupa daxil edilir.

Formadüzəldici affikslərin funksionallığında müəyyən fərqlər aşkara çıxır. Bu fərqləri müəyyən səviyyədə aydınlaşdırmaq məqsədilə, əvvəlcə, onları müəyyən meyar əsasında qruplaşdırmağa çalışmaq Feilin təsriflənməyən formalarını düzəldən affikslər məsdər, feili sifət və feili bağlama düzəldən affiksləri əhatə edəcəkdir. Azərbaycan dilində məsdər ikivariantlı *-maq/-mək* şəkilçisi ilə düzəlir.

V.Əliyev Azərbaycan dilində feili sifət şəkilçilərini əvvəl üç qrupa ayırmışdır. Lakin bu zaman bele ayırmanın əsasında nəyin durduğunu göstərməmişdir. Müəllif bundan sonra feili sifət şəkilçilərini yeddi yerə ayırmışdır. Onun təqdimatı yeddi feili sifət şəkilçisi kimi də başa düşülə bilər. “Müasir Azərbaycan dilində feili sifətlər aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir. 1)-an//ən; 2)-miş//miş//muş//müş; 3) -dıq//dik //duq//dük; 4) -acaq//əcək; 5) -malı//məli; 6)-ası; 7)-ar//ər;-maz//məz. [Əliyev 1980, s. 370-378]. Feili sifət şəkilçilərihaqqında başqa mənbələrdə məlumatlar verilmişdir.

V.Əliyev müasir Azərbaycan dilində feili bağlama əmələ gətirən aşağıdakı şəkilçiləri qeyd etmişdir;--ib//ib//ub//üb; -a//ə; -dıqca //dikcə //duqca//dükcə; -ınca //incə//unca//üncə; -kən//ikən; -dıqda//dikdə//duqda//dükdə; -alı//əli; -madan//mədən; -anda//əndə; -caq//cək; -araq//ərək. [Əliyev 1980s, 381-386].

Azərbaycan dilində feili bağlama düzələn affikslərə aid müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada məqsəd sözlün morfeim strukturunda iştirak edən affikslərin xüsusiyyətləri öyrənilməsinə görə, affikslərin fərqli formalarının dəqiq mənzərəsini açmağa ehtiyac görmürük.

Feil formalarını ifadə edən sözlərin morfem strukturunda məsdər, feili sifət və feili bağlama affiksləri ilə yanaşı növ şəkilçiləri də istifadə olunur. Feilin məchul növü $-il\|-il\|-ul\|-ül\|-l$ və $-in\|-in\|-un\|-ün\|-n$ şəkilçiləri ilə düzəlir. Bu şəkilçilər məlum növü düzəldən şəkilçilərələ düzəlir. Bu şəkilçilər məlum növə artırılmaqla qayıdış növün də düzəlməsində iştirak edirlər. Bundan başqa $-lan\|-lən$, $-laş\|-ləş$, $-ıq\|-ik\|-ux$ qayıdış mənalı feillər əmələ gətirir. Qarşılıqlı birgəlik növün şəkli əlaməti $-ış\|-ış\|-uş\|-üş\|-ş$, icbar növün isə $-dir\|-dir\|-dur\|-dür$ və $-t$ şəkilçiləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, feilin təsirlilik kateqoriyasının da öz qrammatik əlamətləri var.

Növ və təsirlilik kateqoriyalarının düzəlməsində iştirak edən şəkilçilərin formadüzəltmə deyil, sözdüzəltmə funksiyası daha aşkar hiss edilir. Növ feilləinin leksik mənasında əsaslı dəyişiklik əmələ gətirir: *atmaq-atılmaq*, *vurmaq-vurulmaq*, *yazmaq-yazılmaq*, *bəzəmək-bəzənmək* və s. Adlara artırılaraq növ düzəldən şəkilçilər elə addan feil əmələ gətirirlər: *ov-ovlamaq*, *cavan-cavanlaşmaq*, *gəc-gəcikmək*, *tük-tüklənmək*, *budaq-budaqlanmaq* və s. Bu cür sözlərin morfem strukturunu kök-sözdüzəldici şəkilçi sisteminə uyğun gəlir. Feillərdə bu şəkilçilərdən sonra təsriflənməyən formaların şəkilçisinin artırılması forma düzəltməyə xidmət edir. Bu və ya digər növü bildiren feillər təriflənən feillərə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olur. Təsriflənməyən feillər isə həm feil, həm də ad xüsusiyyətləri ilə seçilirlər.

Məsələn məsdər ismə məxsus bir sıra morfoloji əlamətləri qəbul edir. Lakin isimdən fərqli olaraq cəm şəkilçisini qəbul etmir, sözdüzəltmə üçün əsas rolunu oynamır, yəni sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmir. Feili, sifətlər substantivləşir və isimə xas olan keyfiyyətləri qazana bilir.

Beləliklə, aydın olur ki, affikslərin sözdüzəldici və sözdəyişdirici kimi bölgüsündə aralıq mövqedə duran müəyyən bir qrupu da vardır. Bu qrupa daxil olan affikslər bəzi xüsusiyyətlərinə görə özlərini sözdüzəldici, başqa xüsusiyyətlərinə görə isə sözdəyişdirici affikslər kimi göstərir. Onları formadüzəldici şəkilçilər adlandırmaq olar. Sözdüzəldici şəkilçiləri SDA, sözdəyişdiriciləri SDDA, formadüzəldiciləri FA, kökü K. əsası Ə ilə işarə etsək, sözlərin morfem strukturunun fərqli modellərini qura bilərik. İlkin olaraq Azərbaycan dilinin materialları əsasında aşağıdakı struktur modelləri ayırmaq olar:

I model: kök+ sözdüzəldici affiks: K+SDA.

II model: K+SDA+SDA; bu model Ə+SDA modelinə keçir.

III model: K+FA

IV model: K+SDDA; bu model tərkibindəki sözdəyişdirici affikslərin sayına görə fərqli şəkillərdə qeydə alınır: K+SDDA+SDDA+...

V model: K+SDDA+FA

VI model: K+SDDA+FA+SDDA+...

Affiksi növündən asılı olmayaraq A ilə işarə etsək, Azərbaycan dilində sözün morfem strukturunu $K+A_1+A_2+...+A_n$ şəklində ümumi model kimi təyin etmək olar.

Azərbaycan dilində elə alınma sözlər vardır ki, onları morfem strukturuna parçaladıqda bu dil üçün səciyyəvi olmayan model alınır.

Azərbaycan dilində işlənən *bivəfa*, *nabələd*, *nainsaf* kimi alınma sözlərin morfem strukturunda prefikslər vardır. Bu cür sözlərin Azərbaycan dilinə hazır şə-

kildə keçməsi məlum olsa da, prefikslərin tədricən dilin morfoloji sistemində yer alması istisna edilə bilməz.

Daha çox terminoloji sistemdə qeydə alınan və terminologiyada termin element adlandırılan *makro-*, *mikro-*, *avto-*, *kilo-*, *mini-*, *maksi-*, *fono-*, tipli vahidlər hazırda müxtəlif dillərdə fəal işlədilir. Bu elementlərin morfoloji sistemdəki və söz strukturundakı yeri də geniş elmi araşdırmalar əsasında tam aydınlaşdırıla bilər.

Sözlərin morfeim strukturu məsələsinin flektiv və aqqlütinativ dillərin materialları əsasında işlənməsi affikslərin mümkün növlərinin aydınlaşdırılması ilə yanaşı, sözlərin dayanıqlı hissələri olan kök və əsasların müxtəlif sistemli dillərdəki xüsusiyyətləri haqqında əsaslı nəticələr çıxarmağa səbəb olacaqdır.

Affikslərin işarələnin və işarələyənin tipinə görə tədqiqi sözlün morfeim strukturu üçün əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsinə kömək edəcəkdir. Aqqlütinativ dillər üçün Azərbaycan dili materialları əsasında aparılmış struktur araşdırmalar sözlərin morfeim strukturunun affiksəl dərinliyi haqqında, sözdəyişdirici affikslərin mümkün zəncirlərini və onların yerləşmə ardıcılığı haqqında maraqlı elmi faktların aşkara çıxarılmasında, bu sahədə gələcək tədqiqatların istiqamətlərini təyin etməkdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Кодухов, В.И. Введение в языкознание / В.И. Кодухов. – Москва: Просвещение, 1987. – 286 с.
2. İsrailova, R.D. Kök və şəkilçi//Müasir Azərbaycan dili. II s/ R.D.İsrailova – Bakı: Elm, 1980. – s.12-21
3. Axundov, A. Ümumi dilçilik/A. Axundov. – Bakı: Maarif, 1979-254 s.
4. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı/S. Cəfərov – Bakı: Maarif, 1960.
5. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков/ Н.А. Баскаков – Москва: Наука, 1979. – 274 с.
6. Əliyev. V. 1980 a – Əliyev V.H. Fəlin təsriflənməyən formaları//Müasir Azərbaycan dili. II s/V.H.Əliyev – Bakı: Elm, 1980. – s.360-362.
7. Əliyev V. 1980 b-Əliyev V.H. Məsdər//Müasir Azərbaycan dili./ V.H.Əliyev – Bakı: Elm, 1980 – s.362-364
8. Əliyev V. 1980. Əliyev V.H. Feili sifət//Müasir Azərbaycan dili./ V.H.Əliyev- Bakı: Elm, 1980 – s.364-378
9. Əliyev V.1980s. Əliyev V.H. Feili bağlama//Müasir Azərbaycan dili. II cild/ V.H.Əliyev – Bakı: Elm, 1980 – s.378-387

Summary

MORPHEMIC STRUCTURE OF THE WORD

The article touches upon the morphemic structure of the word in different language types. The author tries to show different kinds of morphemes, their roots and affixes in the compared languages.

The morpheme system of language develops in certain historical period. There are some words that retain their original morpheme structures, while some words change their previous morpheme structures in the process of the historical development. Archaic, out of use root morphemes can't be used in the language system again.

The typology of affixes in Inflectional and agglutinative languages as well as the morpheme structure of the word should be studied separately. It is necessary to investigate

the system of affixes in Agglutinative languages and the system of affixes in inflectional languages separately, and the results obtained should be involved in a comparative study. The affixal system of Agglutinative languages seems to be simpler in terms of revealing the morpheme structure of words in these languages or specific regularities.

Резюме
МОРФЕМНАЯ СТРУКТУРА СЛОВ

Статья посвящена морфемной структуре слов в разных типах языка. Автор старается доказать разные виды морфемной основы и аффиксы в сравниваемых языках.

Морфемная система языка формируется в течение определенного исторического периода. Некоторые слова сохраняют свои первоначальные морфемные структуры, а некоторые меняют свои первоначальные морфемные структуры в процессе исторического развития. Архаичные, вышедшие из употребления корневые морфемы не могут повторно войти в языковую систему.

Во флективных и агглютинативных языках типологию аффиксов, а также морфемную структуру слова следует изучать отдельно. Систему аффиксов в агглютинативных и флективных языках необходимо исследовать отдельно, а полученные результаты привлечь к сравнительному исследованию. Аффиксальная система агглютинативных языков представляется более простой в плане выявления более точных и конкретных закономерностей морфемной структуры слов в этих языках.

***Rəyçi:** dos. R.M.Şabanov*

Sofiya Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İDİOMLAR VƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, atalar sözü, metafora, xalq məsəlləri, idiomlar*

Keywords: *phraseological units, proverb, metaphore, folk sayings, idioms*

Ключевые слова: *фразеологизмы, пословицы, метафора, поговорки, идиомы*

Sintaksisdə söz birləşmələri formal qrammatik əlamətlərinə görə cümlədən fərqləndiyi kimi, müəyyən məqsədəuyğun istiqamətə yönəldilmiş bitmiş mülahizələri ifadə edən atalar sözü, zərb-məsəllər, aforizmlər və idiomları da sabit söz birləşmələrindən fərqləndirmək lazımdır. Sərbəst söz birləşməsi ilə frazeoloji birləşmə (sabit söz birləşməsi) arasındakı əsas fərq ikincinin idiomatik olmasıdır. Belə fərqlənmə əlamətlərini nəinki qrammatik, eləcə də leksik-semantik cəhətdən də asanlıqla görmək olar. Fərqləndirməyə keçməzdən öncə idiom, metafora və atalar sözlərinin elmi-nəzərə xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Əvvəlcə bilməliyik ki, idiom nədir? İdiom bir ifadə növüdür. İdiomlarda işlədilən ifadələr məcazi dildə istifadə olunduğu üçün hərfi mənası olmur. Dil öyrənməklə əylənmək, həm də bir dil tarixi haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün idiomlar əla bir yoldur. Bir çox idiomlar əslində olduqca köhnədir. Bəzi məşhur idiomların tarixinə baxmaq maraqlı ola bilər. Hansı idiomun harda işləndiyini bilmək vacibdir. Əksər insanlar üçün idiomlar gündəlik nitqin bir hissəsidir. Əslində insanlar özləri də fərqi nə varmadan hər zaman idiomlardan istifadə edirlər. Buna görə də tez-tez idiomları deyim və ya ifadələrlə qarışdırırlar. Ancaq əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi idiomlardan məcazi mənada istifadə olunur. Unutmamalıyıq ki, idiom metafora deyil. İdiom hərfi mənasından tamamilə fərqli bir şeyi təsvir edir. Xüsusi bir şeyi təsvir edən, müəyyən bir dildə danışanlar tərəfindən başa düşülən bir ifadədir. Bunun əksinə olaraq, metafora təsir üçün edilən bir müqayisədir və ümumiyyətlə ayrı sözlərdən başa düşülə bilər. Metafora bəlkə də ədəbiyyatla daha yaxından əlaqəlidir və çox vaxt “ədəbi cihaz” adlanır. Bu, müəlliflərə və şairlərə təsviri şəkildə yazarkən kömək edir. Metaforalar ümumiyyətlə iki anlayış arasında əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur. İdiom və metaforalara aid bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Məsələn, O kişiye diqqət yetirin, çünki o, qoca tülküdür. Bu deyimdə bir adamı tülkü ilə müqayisə edirik. Tülkü hiyləgər heyvan sayılır. Burada tülkü kişinin davranışı üçün bir metaforadır. Metafora adamın hiyləgər olduğunu göstərən əsas məqamı vurğulamaq üçün istifadə olunur. “O gün göydə ağır yağış yorğanı var idi” – cümləsi də eynilə istifadə oluna bilər. Bu cümlədə metaforanı yağışın şiddətini vurğulamaq üçün istifadə edirik. Yağışı yorğan kimi nəzərdə tuturam. Bu, bir görüntü yaradır və fikrimi vurğulamağa kömək edir. Bu cümlənin mənasını başa

düşmək üçün əvvəllər onu eşitməniyə ehtiyac yoxdur. Metaforalar çox vaxt poetik səslənə bilər. Onlar sözün həqiqi mənasında qəbul edilməməlidirlər və danışarkən insanlar bir metafora ifadə etməzdən əvvəl “məcazi şəkildə desək” ifadəsi ilə bir şərhə başlaya bilərlər.

Gündəlik idiomlar adı, gündəlik situasiyalarda istifadə edilir. Heyvanlar, rənglər, hava, idman, sevgi, sağlamlıqla, yaşla bağlı idiomlar mövcuddur. Heyvanlarla bağlı idiomlar əyləncəlidir. Bunun səbəbi bu idiomların çox vaxt bir heyvanın xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olmasıdır. Məsələn, çox aktiv və bir sıra işlərlə məşğul olan birinə “məşğul arı” deyə bilərik [10].

Atalar sözləri və məsəllər danışdıqda çox işlənən qısa, dərin mənalı və bitkin ifadələrdir. Bunlar xalq müdrikliyinin, xalq zəkasının, xalqın həyat təcrübəsinin bədii ifadəsidir. Azərbaycan dilinin aydınlığı, qısa, yığcam şəkildə dərin məna ifadə etmək kimi gözəl xüsusiyyətləri atalar sözlərində özünü yaxşı əks etdirir. Başqa növlər kimi, atalar sözləri də müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmışdır. Buna görə də o, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, təcrübə və arzusunu ifadə etmişdir. Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Bunları biri-birindən ayırmaq çox vaxt hətta çətin olur. Lakin bunları fərqləndirən cəhətlər də vardır. Xalq ifadəsi ilə demiş olsaq, məsəllər hələ “çiçək” olduğu halda, atalar sözləri meyvədir. Məsələn: “Aranda tutdan, dağda quruddan” – məsəldir. “Aranda tutdan olduq, dağda quruddan” – atalar sözüdür; “Elə bil tünd sirkədir” – məsəldir, “Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar” – atalar sözüdür. Onu da qeyd etməliyik ki, hətta atalar sözləri və məsəllər hələ sistemli şəkildə toplanana qədər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami, Xəqani, Xətai, Füzuli və başqa sənətkarların əsərlərində bu və ya digər dərəcə külli miqdarda Azərbaycan atalar söz və məsəlləri işlənmişdir. Eləcə də bir sıra klassik yazıçılarımız öz əsərlərinin adlarını atalar sözləri və məsəllərdən götürmüşdür. Məsələn: Nəcəf bəy Vəzirovun “Arxadan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Adı var, özü yox”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, Ə.Haqqverdiyevin “Yeyəsən qaz ətinə, görərsən ləzzətini”, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu-qonşu olsa, kor qız ərə gedər” və s.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən yığcam janrlarından biri olan atalar sözü və məsəllər təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli materialdır. Tərbiyənin əsasını təşkil edən bütün cəhətlər (vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, kollektivçilik, mübarizlik, sədaqət, böyüklərə hörmət, elmə, biliyə həvəs və s.) üçün yüzlərlə atalar sözləri vardır. Atalar sözləri və məsəllərin çoxu zəhmətkeş xalq tərəfindən yaradılmışdır. Buna görə də onlarda xalqın keçmişlərindəki ağır əməyi və yoxsulluğu haqqında daha çox danışılır, hakim siniflərə, istismarçılara qarşı dərin nifrət və etiraz ifadə edilir: *Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş; Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər.* Şifahi xalq ədəbiyyatının başqa növlərində olduğu kimi, atalar sözləri və məsəllərdə də xalq öz düşmənlərini çox zaman ilan, əjdaha, qurd sifətində göstərmişdir: *İlanın ağına da lənət, qarasına da.* Atalar sözləri və məsəllərdə namərdlik, ikiüzlülük, hiyləgərlik, paxıllıq, tamahkarlıq, xəsislik kimi murdar-pis sifətlər pislənir, mərdlik, doğruluq, igidlik təriflənir: *Taziya tut deyir, dovşana qaç; Artıq tamah baş yarar, Daş qayıdar baş yarar.* Atalar sözləri ilə məsəllər bir-birinə oxşayır. Çox zaman bunları bir-birindən seçmək çətin olur. La-

kin atalar sözləri ilə məsəllər arasında fərqlər vardır. Əsas fərq bundan ibarətdir ki, atalar sözləri bitmiş bir fikir ifadə edir, tərbiyəvi-əxlaqi nəticə verən bir cümlə və ya hökm şəklində olur: Aşiq qoşmalarından, bayatılarından, lətifələrindən də atalar sözləri sırasına keçmiş misra və cümlələr vardır. XI əsrin yadigarı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından da atalar sözlərinin nümunələri vardır: “Kül təcik olmaz”; “Əski pambıq bez olmaz”; “Ölən adam dirilməz”; “Qarı düşmən dost olmaz”; “Çıxan can geri gəlməz”; “Yer qatı, göy iraq”. Böyük sənətkarlar öz əsərlərinin çox zaman xalq yaradıcılığından istifadə edərək zənginləşirlər. Atalar sözlərindən yazıçılar fikri yığcam, mənalı ifadə etmək bacarığını öyrənirlər. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində dastan və nağıllarımızdan çox istifadə etmişdir. Onun əsərlərində yüzlərcə atalar sözləri vardır. Nizaminin əsərlərində aşağıdakı atalar sözlərinə rast gəlmək olar: *Özğəsinə quyu qazan özü düşər; Əyri oturaq, düz danışaq; İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə; Pişik balasını istədiyindən yeyər; Heç kəs öz ayrına turş deməz*”.

Atalar sözləri müxtəlif yerlərdə, müxtəlif zamanlarda yaranıb ağızlarda doluşduğu üçün hər kəs onu bir cür söyləyir, danışq zamanı öz sözünü qüvvətləndirmək üçün ondan məqsədə uyğun şəkildə istifadə edir. Atalar sözləri və məsəllərin yaranması və inkişafı bu gün də davam etməkdədir. Məktəblərdə aşağı siniflərdə iş-əmək, böyüklərə, şikəstlərə hörmət, səliqə-təmizlik, doğruçu olmaq və s. öyrədilirsə, yuxarı siniflərdə və adi məktəblərdə bu iş daha da mürəkkəbləşir. Burada atalar sözlərinin mənşəyi, bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında verilən məlumat canlı misallarla əyaniləşdirilməli və gənclərin özləri fəal işə cəlb olunmalıdır. Yəni əmək, bəzi din formasına qarşı mübarizə, istismarçı sinfə qarşı etiraz, qadınlara müsbət və ya mənfi münasibət və başqa mövzularda çox maraqlı dərslər təşkil etmək olar. Nəzər salsaq bəzi atalar sözü və məsəllərdə xalqın din nümayəndələrinə münasibəti necə də aydınlaşır. Xalqı çapıb talayan, şəriət pərdəsi altında iyirənc işlər görən fırlıdaqçı mollalar, seyidlər kəskin tənqid atəşinə tutulur. Məsələn: “Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur”, “Aşığınkı haynan, mollanınkı vaynan”, “Molla çörəyi, ilan ayağı görünməz”, “Molla xana qoşuldu, xalqın evi yıxıldı”, “Aşı mollanın, başı mollanın, altından da beşi mollanın”, “Molla halvanı gördü, Quranı unudu”, “Mollanın evi o vaxt yıxılır ki, iki yerə qonaq çağırırlar” və s. Atalar sözləri və məsəllərdə biz xalqın əməyə, zəhmətə, namusla işləməyə böyük səy və həvəsinin ifadə olunduğunu görürük. Məsələn: “İşləməyən dişləməz”, “İş adamın cövhəridir”, “Əldən qalan əlli il qalar”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “Könlü balıq istəyən ayağını suya salar”, “El gücü, sel gücü”, “Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən” və s. Vətənə məhəbbət mövzusu da Azərbaycan atalar sözlərində mühüm yer tutur. Məsələn: “Vətənə gəldim, imana gəldim”, “Hər kəsə öz vətəni əzizdir”, “Doğma yurd şirin olar”, “Vətən viranə olsa, yenə cənnətdir”, “Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır” və s. Atalar sözlərində dostluq, qardaşlıq, mehribanlıq kimi gözəl keyfiyyətlər təbliğ olunur: “Duz çörək, düz çörək”, “Bir görən yoldaş, iki görən qardaş”, “Tikə ilə dost olan aylarla kəsülü olar”, “Dil var bal gətirər, dil var bəla”, “Dost yaman gündə tanınar”, “Köhnə dost düşmən olmaz”, “Dost yolunda boran olar, qar olar”, “Dost gəlişi bayram olar”, “Dost min işə azdır, düşmən bir işə çoxdur” və s [9]. Atalar sözlərinin çoxusu həyatı təcrübəyə əsaslanan əxlaqi-tərbiyəvi nümunələrdir. Bunlar əsrlər boyu pis, yaxud yaxşı

işlər görülərkən çıxarılan nəticələrdir. Atalar sözlərində nadanlıq, paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənir, elmə, sənətə, anaya məhəbbət, dostluq humanizmə ağıllıq kimi gözəl keyfiyyətlər isə təbliğ edilir: “Elm ağılın çırağıdır”, “Savadsız adam kor kimidir”, “Sənət insanın xəzinəsidir”, “Bir ağıllı baş, min baş saxlar”, “Uşaq əziz, tərbiyəsi ondan əziz”, “Ağıl yaşda deyil, başdadır”, “Tək əldən səs çıxmaz”, “Yüz ölç, bir biç”, “Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi”, “Anlayana qul ol, anlamayana ağa olma”, “Acıqlı başqa ağıl olmaz” və s. [8, c.31-34]

L.M.Cəfərova yazır ki, atalar sözləri təkcə özləri obrazlı olmayıb, həm də əhatəsində iştirak etdiyi söz və cümlələrə bir təbiilik verir, onların anlamca inteqrasiyasını təmin edir. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə yeri gəldikcə atalar sözlərindən gen-bol istifadə olunur. Bu isə onların danışıq prosesində funksional mövqeyini sözlər qədər gücləndirir [4, s.34]. Frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələrindəndir. Bunların içərisində əsas yeri atalar sözləri, xalq məsəlləri tutur. Atalar sözləri və məsəllər həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlamı, xalq düşüncəsinin dolğun, yığcam və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Atalar sözləri istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışıq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Onlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur, onun milli ruhunu təşkil edir. Məna dərinliyi, forma gözəlliyi həmin ifadələrin başlıca məziyyətidir. Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır. Demək olar ki, bütün atalar sözləri həyati hadisələrlə yaranır və zaman keçdikcə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdıqca abstraktlaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir [3, s.117].

Atalar sözləri bütöv mənaya malik olub struktur etibarı ilə cümlə kimi təşkil olunub və cümlə sistemindən təkcə strukturca yox, həm də mənaca fərqlidir. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən həqiqi mənanı daşıyır, digər tərəfdən məcazi mənə, sözlərin mənasına uyğun olmayan fiqurativ mənə daşıyır. Məsələn, Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Alim S.Cəfərov atalar sözlərini sabit söz birləşmələri sırasına şərti olaraq daxil etmişdir [3, s.115]. Ümumiyyətlə, atalar sözləri və idiomlar arasında kəskin sərhəd qoyulmamalıdır. Hər bir idiom dildə geniş yayılaraq atalar sözü kimi işlənə bilər və yaxud bəzi atalar sözləri frazeoloji birləşmələrə çevrilər. İdiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısı yeni mənə kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşırlar. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni mənə qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüğüdür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır. Beləliklə, demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənələrindən uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi mənə bildirmək üçün bir-birinə qovuşmuş ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir.

Atalar sözlərini idiomatik birləşmələrdən fərqləndirməmişdən əvvəl onlar arasındakı ortaqlı cəhətlərə nəzər salsaq görərik ki, hər ikisi də struktur-semantik

xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrlə oxşarlıq təşkil edirlər; hər ikisinin leksik tərkibi sabit və birləşmə daxilində komponentlərinin sırası demək olar ki, dəyişməzdir; əksəriyyətinin semantik mənası fiqurativ, məcazi xarakter daşıyır, semantik baxımdan motivləşməmiş vahidlərdir; hər ikisi danışıq prosesində yaranmayıb, dildə hazır şəkildə mövcuddurlar [7, s.143].

Lakin atalar sözləri idiomlarla tam eynilik təşkil etməyib, həm semantik, həm struktur, həm də daşdığı funksiyalara görə bir-birindən fərqlənirlər. İdiomlardan fərqli olaraq, atalar sözləri həmişə cümlə tərkibli olur (nəqli, sual, əmr). İdiomlar isə heç bir cümlə xarakteri daşımır və özləri cümlə yaradır. Atalar sözləri isə daha çox mürəkkəb cümlə şəklində olub tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlənin bir tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn; Tülkü başını soxur kola, quyruğundan xəbəri yoxdur; insanlar öz günahlarına göz yumurlar; oğurluqla varlanmaq olsaydı siçan hamıdan dövlətli olardı, idiomlar iki və ya daha çox söz birləşmələrindən ibarət olub hər hansı ünsiyyət prosesində müəyyən bir fikrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir. İdiomlar cümlədə nominativ funksiya daşdıqları halda, atalar sözləri kommunikativ funksiya daşıyıb, müxtəlif tipli cümlə quruluşuna malik olub bitmiş bir fikri ifadə edir [5, s.48-52].

Atalar sözləri və məsəllər keçmiş nəsillərin yadigarı kimi insanların müxtəlif dövrlərdəki şərait və vəziyyətlərinin, əlaqə və münasibətlərinin, onların həyat təcrübəsinin yığcam və obrazlı ifadəsi kimi özünü göstərir. Atalar sözləri məzmunca çoxkomponentli idiomlardır. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən digər bir cəhət odur ki, idiomlar sintaktik və leksik cəhətdən parçalana bilmədikləri halda, atalar sözləri və məsəllər parçalanaraq frazeoloji birləşmə və ya idiom şəklində cümlədə işləyə bilər. Məsələn, “Suda boğulan saman çöpündən yapışar” atalar sözündən “saman çöpündən yapışmaq” idiomu yaranmışdır. İdiomatik birləşmələrdə çoxmənalılığa təsadüf olunduğu halda, atalar sözlərinin hamısı təkmənalıdırlar.

İdiomlar başqa bir dilə tərcümə edilmir. Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə-kəlmə tərcümə etsək, bu idiomlarda ifadə olunan məna təhrif edilir, qəribə, gülünc ifadələr alınır. Lakin elə atalar sözləri var ki, onlar həm məna, həm obraz, həm də leksik tərkib etibarilə hər iki dildə demək olar ki, tam eyniyyət təşkil edirlər; Tələdən qaçmaq olmaz; Dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr; nə əkərsən onu da biçərsən. Atalar sözləri insanları ləyaqətli, mərd, qeyrətli, söz və əməli bir, sözünə əməl edən, bacarmadığı işi öhdəsinə götürməyən insanlar olmağa çağırır. Atalar sözləri cümlədə və ya danışıq prosesində didaktik vəzifə daşıyırlar ki, idiomlar bu vəzifədən məhrumdurlar (öyrədici, tərbiyəedici, öyüdverici, nəsihətverici və s). idiomlar isə hər hansı bir cəhəti, xüsusiyyəti (ismi frazeologizmlər), əlaməti (adyektiv frazeologizmlər), hərəkətin tərzini, zamanını (adverbial frazeologizmlər) və ya hərəkətin özünü (feili frazeologizmlər) ifadə edib nominativ funksiya daşıyırlar.

Beləliklə, hər bir atalar sözü ünsiyyət prosesində müəyyən bir məqsəd daşıyıb, vəzifə yerinə yetirirlər. Bunlarda insanların həyat təcrübəsindən alınan nəticələr, tərbiyəvi təsiredici, düşündürücü və s. müsbət keyfiyyətlər vardır [1, s.36]. Öyüdverici – başqasından qeybət edən, səndən də başqasına qeybət edəcəkdir; məsləhətverici funksiya – qara səni basınca sən qaranı basma; ən yaxşısı yoxdursa, əlinin altında nə varsa onu istifadə et; bir işi başlayanda onun axırını fikirləş,

xəbərdaredici – vaxtından əvvəl gülmə, sonda ağlayarsan və s. Atalar sözləri müəllifin nitqi ilə yanaşı işlədilir. Əsasən bədii əsərlərdə müəlliflər atalar sözü və məsəllərdən öz fikirləri ilə əlaqəli şəkildə istifadə edirlər. Belə hallarda müəllif bu folklor materialından istinadedici bir mənbə, bir eyham kimi istifadə etmək məqsədini güdür. Lakin bu, atalar sözü və məsəllərin nə quruluşunu, nə də məzmununu dəyişir.

Atalar sözləri üzərində gəncləri düşündürmək, xalqın yaratdığı bu ağıllı sözlərdən düzgün nəticə çıxarmağa onları alışıdırmaq lazımdır. Eyni zamanda bilavasitə məktəb həyatı, gənc nəslin tərbiyəvi təlimi ilə əlaqədar olan atalar sözlərinin üzərində aparılan planı iş gənclərin daha ədəbli, daha nəzakətli, ataya-anaya və ümumiyyətlə böyüklərə qarşı daha mehriban olmalarına, pis adamlardan uzaq qaçmalarına, yalan danışmalarına, daha səylə oxumalarına səbəb olar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, 174 s.
2. Cəfərov A.M. Frazeoloji intensivatorun koqnitiv aspektdə frazeoloji mənası. ADU, Dil və ədəbiyyat. B., 2015, №2, s.29-36.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 2007, 191 s.
4. Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil.e.dok.avtoreferatı. B., 2013, 49 s.
5. Məhərrəmov Tahirə. Atalar sözlərini idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlər haqqında // Dil və ədəbiyyat. Cild 8, №2, 2017, s.48-52.
6. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. B., 2008, 861 s.
7. Амосова Г.И. Основы английской фразеологии. Ленинград, 1963, 207 с.
8. Векилов А. П. Народная поэзия Азербайджана / Под ред. Ф. Я. Прийма. – Л.: Советский писатель., 1978. – Т. 2. – 448 с.
9. https://www.wiki.azaz.nina.az/Az%C9%99baycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri_v%C9%99_m%C9%99s%C9%99ll%C9%99ri.html.
10. <https://blog.dillbill.com/az/ingilis-dilinde-idiomlar-22-sentyabr,2021>.

Summary

CHARACTERISTIC FEATURES OF IDIOMS AND PROVERBS

Idioms that play a significant role in studying languages exist in almost all languages. Idioms that we always use are part of our everyday speech. Beautiful features of the Azerbaijani language, as clarity, conciseness and deep wisdom, are well reflected in the proverbs. Proverbs appeared in different periods, in various circumstances, expressing the worldview, experience and desire of diverse population. The lexical composition of proverbs and idioms is stable and the order of their components within the combination is basically permanent, the semantic meaning of both is figurative, they have an indirect meaning, and both exist in ready-made form in the language. However, proverbs and idioms are not identical, they differ from each other both structurally and semantically, and proper functions they have. In contrary to the idioms, proverbs consist of sentences, but idioms are not sentences and form sentences themselves. On the other hand, proverbs are mainly in the form of composite sentences, acting as part of complex and compound sentences.

Резюме
ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИДИОМ И ПОСЛОВИЦ

Идиомы, играющие значительную роль в изучении языков, существуют почти во всех языках. Идиомы, всегда неосознанно используемые нами, являются частью повседневной речи. Такие прекрасные свойства азербайджанского языка, как ясность, лаконичность, глубокосмысленность, находят свое отражение в пословицах. Пословицы появились в различные периоды, при различных обстоятельствах, выражали мировоззрение, опыт и желания различных слоев населения. Лексический состав пословиц и идиом является постоянным, а порядок компонентов в сочетании в основном неизменен, семантическое значение обоих является фигуративным, носит косвенный характер, оба существуют в языке в готовом виде. Однако, пословицы не идентичны идиомам, они отличаются друг от друга как структурно-семантически, так и присущими им функциями. В отличие от идиом, пословицы всегда состоят из предложений. Идиомы же не являются предложениями и сами формируют их. А пословицы, главным образом, бывают в форме сложного предложения и выступают частью сложносочиненного или сложноподчиненного предложения.

***Rəyçi:** fil.f.d. O.E.Babayeva*

Аида Собор
Азербайджанский Университет Языков

АФФИКСОИДЫ В БИЛИНГВИЗМЕ

Açar sözlər: *yarımaffiks, əcnəbi dilli uşaqların səhvləri, şəkilçi, uşaq kazası, yarımprefiks*

Keywords: *semi-affix, mistakes of foreign-speaking children, suffixoid, childish occasionalism, semi-prefix*

Ключевые слова: *полу-аффикс, ошибки иноязычных детей, суффиксоид, детский окказионализм, полу-префикс*

Известно, что в диахронии аффиксоиды связаны с полно-знаменательными словами. Признаком перехода слова в разряд полу-аффикса является не только частичная потеря им своей семантики, но и способность образования парадигмы с данным аффиксом. Это грамматическое явление, нередко приводящее к ошибкам иноязычных детей, отмечал, к примеру, немецкий лингвист Busemann. Опираясь на специфические формы родного языка – «Feuer+werk», «Mauer+werk» и «Busch+werk», он подчёркивал: «В современном немецком языке аффиксоиды представляют собой достаточно активное словообразовательное средство. Так, компоненты -mann, -voll и voll- в составе целого ряда слов служат здесь показателем частеречной принадлежности композита, теряя свое лексическое значение: Bergmann, wundervoll, volllaufen. И это, – завершает свою мысль учёный, – представляет часто немалую сложность для изучения людьми – не носителями немецкого языка» [1, с.53].

Весьма распространенным средством в детском субстантивном словообразовании является компонент -ding, который выступает в роли формантной части композита, суффиксоида, демонстрируя в языке сему «предметности»: Cowboy dings = Lasso; Frucht Ding = Marmelade; Tankding = Kanister; Luftding = Reifen zum Aufpumpen; Apfelding = Kerngehäuse; Adlerding = Adlernest; отрывная вещь = Kalender; Drehding = Mixer; Klatschding = Fliegenklatsche; Pusteding = Seifenblasenstab; Rundfahrding = Rennbahn; Strampelding = Korsett für Baby. ковбойская вещь = лассо; Фрукт-динг = варенье; бак = канистра; воздушная штука = шина для накачивания; яблочная вещь = основной корпус; орлиная вещь = орлиное гнездо; отрывная вещь = календарь; вращающаяся вещь = миксер; сплетни = мухобойка; Pusteding = пузырьковая палочка; Рундфардинг = ипподром; Возня = корсет для ребенка. Использование семантически расплывчатого, «пустого» слова Ding / Dingsbums как слова-заменителя – это известное явление разговорной, в том числе и детской речи. (Ковбойская вещь = лассо; фруктовая вещь = варенье; бак = канистра; воздушная штука = шина для накачивания; яблочная вещь = основной корпус; орлиная вещь = орлиное гнездо; слезаBthing = ка-

лендарь; вращающаяся вещь = миксер; сплетни = мухобойка; Pusteding = пузырьковая палочка; Рундфардинг = ипподром; Возня = корсет для ребенка). Ср.: Ding = Gespenst: Und du denkst du fahrst genau vor diese Dinger (Gespenster) da (in der Geisterbahn) oach ich hab' 'nen Schreck gekriegt (Regina, 1). (Вещь = призрак: И ты думаешь, что едешь прямо перед этими вещами (призраками) там (в поезде-призраке) о, я испугалась (Регина, 1 год)).

Именно благодаря расплывчатости семантики слово Ding способно выступать в качестве суффиксоида, как, впрочем, и диффуз Zeug. Ср. окказиональное значение инновации [2, с.36].

К тому же разряду типичных ошибок в речи детей-билингвов относится неверное употребление полу-префикса Sonder, который, по словам Duden имеет значение «специальный, предназначенный для особых целей, отличных от общепринятого» [4, с.1468]. А Paul добавил к этому заявлению примеры: Sonderparteitag, -werkzeug, -zulage (Особый партийный съезд, инструмент, пособие). «Детский окказионализм Sonderbiene в значении besondere Biene, -ет он, -ярче и образнее раскрывает внутреннюю форму слова, соотнося компонент Sonder -с прилагательным sonderlich = ungewöhnlich, vorzüglich особенный = (необычный, превосходный и превращая его для ребенка) в полнозначный мотивирующий компонент определительного композита» [7, с.569].

Наблюдения некоторых современных немецких лингвистов привели к заключению, что аффиксоиды помогают иноязычным детям в выборе выражений маленького размера: Baby-/ baby- Babyuhr, Babybiene, Babyklein; mini, milli – Miniei, Minifichs, Minigummi (bes. kleiner Radiergummi), Miniloch, Minischluckchen; minibisschen, millibisschen (детские/детские детские часы, детские пчелы, детские маленькие; мини, милли – мини-яйцо, мини-лиса, мини-резинка (особенно маленькая ластик), мини-дырка, мини-глоток; минибит, миллибит). Это очень напоминает русский префиксоид полу-, высокую частотность и продуктивность которого отмечают в детской речи многие исследователи. Префиксоид Mittel-используется детьми для обозначения промежуточного состояния или положения: Mittelflut = zwischen Ebbe und Flut (Средний прилив = между отливом и приливом). Ср. с использованием того же формата в качестве детерминирующего компонента слова в детских окказионализмах: Mittelbauch = mittlerer Teil des Bauchs, Mittelberg = mittelhöher Berg. Промежуточность в семантике слова может выражаться и аналитически, с помощью наречия ein bisschen., чаще в отношении оценки качества: Er [der Lehrer] ist ein bisschen groß und ein bisschen klein, spielt mit uns (Он [учитель] то большой, то маленький, играет с нами.). Заметим, что аналитическая структура некоторых из приведённых нами слов так же, как и словообразовательная инновация, заполняет лауну в лексиконе ребенка, но, в отличие от последней, выражает языковую избыточность, что мы уже отмечали страницами выше. Но не менее интересны, на наш взгляд, и глагольные инновации. Так, продуктивными в детском глагольном словообразовании является полупрефикс «-ab». При этом он сохраняют свое наречное значение устранения, изъятия чего-либо, прекращения, завершения действия и подвергаются в сознании ребенка генерализации: если что-то можно «(при)-

делать», то можно и «от-делать». Действует принцип симметрии: ankleben – *abkleben, anziehen – *abziehen, schmücken – *abschmücken, wirken – *abwirken. наклеить – (*отклеить, надеть – *отклеить, украсить – *украсить, обработать – *отработать). Генерализация основного признака приводит к возникновению детских синонимов с более прозрачной для ребенка мотивацией, чем в узуальном слове: признак удаления в глаголе (Bleistift) *abspitzen вместо anspitzen. Полупрефикс ab- служит и для перевода глагола в разряд переходных: krachen (intransitiv) – *abkrachen (transitiv): einen Ast abkrachen. Показательно, что стремление иноязычных детей раскрыть внутреннюю форму слова ведет к изменению его фонетической формы. Например, отказ от внутренней флексии: не hammern, а *hammern, не einhammern, а einhammern (от Hammer – молоток); снятие омонимии: *abbildern понятнее, чем abbilden изобразить понятнее, чем abbilden (bilden – образовывать, создавать). Значение интенсивности действия с целью придания определенной формы объекту, заложенное в глаголе schnitzen, позволяет детям использовать этот глагол в качестве основы для деривата *abschnitzen в значении Naare abschneiden (вырезать в значении стрижка волос).

Интересно подметить, что, придумывая всё новые слова, школьник-младшеклассник действует на основе лингвистических законов чужого для них языка, но при этом нередко мотивирует инновации исходя из своих собственных представлений о процессах, происходящих в мире, привлекая полученные в родной (в нашем случае – азербайджанской до миграции) школе знания. По тем же законам происходит осмысление и объяснение сложных слов. Например, немецкий учёный Т.Беккер приводит следующий пример: композиты Tigerlowe, Wolfsschaf десятилетний мальчик называет, рассуждая о возможностях биологического скрещивания:

"Manche Kreuzungen kann man machen, aber die Tiere müssen sich dazu ein bisschen anstrengen, zum Beispiel Pferd und Zebra, Wolf und Fuchs, Hausschwein und Wildschwein. Aber manchmal übertreibt der Mensch und bringt Monster wie Frankenstein hervor oder auch Arten, die dann gar nicht wissen, wie sie sich verhalten sollen. Wenn man zum Beispiel einen Wolf und ein Schaf kreuzt, kommt ein Wolfsschaf dabei heraus und dieses Ärmste weiß dann gar nicht, ob es ruhig mit der Herde leben oder diese auffressen soll" [4, с.55-56].

Некоторые пересечения могут быть сделаны, но животные должны приложить немного усилий, например, лошадь и зебра, волк и лиса, домашняя свинья и кабан. Но иногда люди преувеличивают и производят монстров вроде Франкенштейна или видов, которые даже не знают, как себя вести. Например, если скрестить волка и овцу, получится волковца, и эта бедняжка даже не знает, жить ли ей спокойно со стадом или съесть его». Тот же исследователь детской речи в аспекте совершенствования иноязычными детьми словообразовательных компонентов указывает, что окказиональная демотивация используется и писателями для характеристики детской речи: "Du brullst wie ein Fischweib", sagte er. Als ich klein war, dachte ich, er meinte damit einen weiblichen Fisch. Komisch, meine Goldfische gaben nie einen Ton von sich... Später erfuhr ich dann, dass Fischweiber Frauen sind, die auf dem Markt

mit schrillum Geschrei ihre Ware feilbieten, und ich war beleidigt" [3, с.57-58]. "Ты рычишь, как торговка рыбой, – сказал он. Когда я был маленьким, я думал, что он имел в виду самку рыбы. Забавно, моя золотая рыбка никогда не издавала ни звука... Позже я узнал, что рыботорговцы – это женщины, которые визжат и продают свой товар на рынке, и я обиделся".

Завершая настоящий раздел, отметим, что в целом и общем образность детского словотворчества демонстрирует и полуаффикс *berg-/berg*: *berghoch* = *sehr hoch*, высокая гора; *Moos berg* = *sehr viel*-очень много; *Moos*. Отметим, что метафоризация словообразовательных элементов происходит в детском словотворчестве часто на основе гиперболы: *Hunderttausendmillionen*, сто тысяч миллион; *Millionentausend*-миллион тысяч; в значении *ganz viel*-очень много.

Одним из ярких отличий детского окказионального словообразования от такового в художественной речи состоит в том, что большинство сложных лексем у детей не связано с изобразительностью и не преследует цели экспрессивного выражения мысли. В речи детей-билингвов они, скорее, выполняют номинативную функцию.

Инновации морфологического порядка. Это те случаи, которые представляют собой не соответствие нормам образования разных форм слова либо изменений в их морфологической структуре. Чаще всего речь идёт о наречиях в немецком языке, в функции определения; замены супплетивизма на формы регулярные): *zweizehn* (*zwölf*); *vierzehn* (*Quadrillion*); *verbrechen* (*zerbrechen*); две тысячи двенадцать); четырнадцать (квадриллион); преступление (разрыв);

3) Инновации лексико-семантического порядка. Суть явления заключается в употреблении детьми нормативных немецких слов, но при меняемых в нестандартных (необычных) значениях. Например: *Fortschritt* (*konk., auf dem Spielfeld*); *Eingang* (*Gang beim Auto*); *vielleicht* (*sehr viel*); *Armee* (*Rudel*); *Hohle* (*Echo*); *Kartoffel* (*Loch*); *Korner* (*Spielkugeln*); *Lage* (*Vorlage*); *Ritz* (*Sprung, Riss*); *Schatten* (*Windstille*); *Terasse* (*am Panzer: Turm*); *Zimmer* (*Abteil*); *Pony* (*kleines Pferd*); *Käfig* (*Laufstallchen*); *Schnurrbart* (*Bart am Kinn*); *verwechseln* (*umtauschen, austauschen*); прогресс (*конк., на поле*); вход (*проход у вагона*); может быть (*очень сильно*); армейский (*вьючный*); глухой (*эхо*); картофель (*дырка*); угловой (*мячи*); расположение (*шаблон*); Ритц (*крэк, крэк*); тень (*спокойствие*); терраса (*на танке: башня*); комната (*купе*); пони (*маленькая лошадка*); клетка (*манеж*); усы (*борода на подбородке*); смешивать (*разменивать, обменивать*).

4) Так называемые фонетические модификаты. Немецкие слова в речи иноязычных детей являют собой результаты звуковых преобразований. Сущность фонетического явления в том, что словам неродного языка придаётся специальная мотивировка. Она помогает сделать непонятные слова – понятными: *Knickboard* вместо *Kickboard*; *Fahrschiff* (*Fahrschiff*); *Schneisturm* (*Schneesturm*); *Stechnadel* (*Stechnadel*); *Stehuhr* (*Standuhr*); *Streichschachtel* (*Streichholzschachtel*); *Verirrgarten* (*Irrgarten*); *einhammern* (*einhammern*); *Mutterpickel* (*Muttermal*); *Mistgeburt* (*Missgeburt*); кикборд вместо кикборда; паром (*корабль*); Шнейштурм (*метель*); игла для пирсинга (*булавка*); стоячие часы (*дедушкины часы*); спичечный коробок (*спичечный коробок*);

Верирргартен (лабиринт); забивать (забивать); материнский прыщ (родинка); невынашивание беременности (выкидыш);

5) Инновационные замены ассоциативного характера. Одно слово заменяется другим: *bevor* вместо *während*, *überübergestern* вместо *vorvorgestern*; *haarknapp* вместо *haarscharf*; *punkt* (темпоральное наречие) вместо *genau* (локальное наречие); *neulich* (*neuerdings*); *aufgehen* (*von Wolken, wie die Sonne*); до вместо во время, около послезавтра вместо позавчера; Толщина волоса вместо Толщина волоса; точка (временное наречие) вместо точно (локальное наречие); новый (недавно); подняться (из облаков, как солнце);

6) Аналогия: *wundergroß* – по аналогии с *wunderschon*; *Unterbluse* – по аналогии с *Unterhemd*; *Hundenheim* – по аналогии с *Kinderheim*; *Karmontag* по аналогии с *Karfreitag*; *halsunter* – по аналогии с *kopfüber*; *Nachtgesicht* – по внутренней аналогии создается и слово *Taggesicht*. Если же есть *Morgen kindergarten* (К., *in den die Kinder nur morgens gehen*) чудесный – сопоставимы с чудесным; нижняя блузка – но не соответствует майке; собачий дом – по аналогии с детским домом; Страстный понедельник аналогичен Страстной пятнице; *halsunter* – по аналогии с *kopfüber*; *Night Face* – внутренние по сравнению с другими компаниями и слово *Day Face*. Если же есть детский сад *Morgen* (К., в который дети ходят только утром), то по аналогии с однажды созданным словом возникает и *Nachmittagskindergarten* (дневной детский сад);

7) Выравнивание языковой асимметрии (заполнение лакун в бинарных оппозициях): *Hinterzahn* как антоним к *Vorderzahn*; *Hinterseite* как антоним к *Vorderseite*; *Hintersitz* как антоним к *Vordersitz*; *Hochwinter* как антоним к *Hochsommer*; *Neustadt* как антоним к *Altstadt*; *Schiefdach* как антоним к *Flachdach*; *Anderstag* как антоним к *Feiertag*; *Luftkabel* как антоним к *Erdkabel*; *Großigkeit* как антоним к *Kleinigkeit*; *Leichtigkeit* как антоним к *Schwierigkeit*; (задний зуб как антоним к переднему зубу; задний как антоним к переднему; заднее сиденье как антоним к переднему сиденью; середина зимы как антоним к середине лета; новый город как антоним к старому городу; скатная крыша как антоним к плоской крыше; другой день как антоним к празднику; воздушный кабель как антоним к подземный кабель; величие как антоним к мелочи; легкость как антоним к сложности).

Отметим, что последние две группы (мы их дали под цифрами «6» и «7»), представляющие собой словообразовательные инновации, были выделены в связи с ярко выраженными в немецком языке принципами образования лексических единиц: по аналогии и по принципу бинарной оппозиции [6,68].

При всем стремлении иноязычных детей некоторым удобным для них образом упорядочить языковую систему, сделать ее «правильной», они и сами не могут избежать парадоксов. Так, вместо *Kerngehäuse* (основной корпус); дети используют слово-суррогат *Apfelding* (яблоко вещь). В то же время для обозначения внутренней части ушной раковины создается слово *Ohrgehäuse*. По-видимому, можно говорить, во-первых, об окказиональном употреблении слова с более прозрачной мотивацией, чем его общеупотребительный синоним, а, во-вторых, о недостаточном автоматизме словоупотребления (*Performanz*).

Литература:

1. Аврорин В.А. Двужычие и школа // Проблемы изучения двужычия и многужычия. М.: Наука, 1972, с. 49-62.
2. Augst G. (Hrsg.). Spracherwerb von 6 (sechs) und 16 (sechzehn): linguist., psychol., soziologische Grundlagen. – 1. Aufl. Dusseldorf: Pad. Verl. Schwann, 1985, 318 S.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. М.: Прогресс, 2011, 213 с.
4. Becker T. Die Entwicklung von narrativen Textsorten bei Kindern. Eine empirischen Untersuchung zur miindlichen Produktion fiktiver und nonfiktiver Texte // Sprache transdisziplinär / Gesellschaft für Angewandte Linguistik, 32. Jahrestagung, 27.-29. Sept. 2001: Abstracts. – Passau 2001, S.II.
5. DUDEN Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. von der Dudenredaktion. – 5., überarb. Aufl. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zurich: Dudenverlag 2003. – 1892 S.
6. Караулов Ю., Нерознак В. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1988, 264 с.
7. Paul H. Deutsches Wörterbuch. – 6. Aufl. – Halle: Max Niemeyer 1969. – 787 S.
8. Сиденко А.С. О проекте в условиях билингвального образования: «Развитие коммуникативной компетентности учителя средствами описания передовых практик» // Муниципальное образование: инновации и эксперимент, 2013, № 4.
9. Забелина Н.А. О билингвизме. Теория языка и межкультурная коммуникация. М.: Наука, 2007, № 2, с. 14-19.

Xülasə

BİLİŅQVİZMDƏ AFFİKSOİDLƏR

Bu tədqiqat uşaqların xarici dildə danışarkən tez-tez səhvlərə yol açan qrammatik hadisə olan affiksoidlərin tədqiqi çərçivəsində həyata keçirilib. Azərbaycan və alman dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi, o cümlədən çoxdillilik, dil təmasları öyrənilərkən affikslə paradigma yaratmaq qabiliyyəti nəzərə alınmışdır.

Müasir alman dilində affiksoidlərin kifayət qədər aktiv sözyaratma vasitəsi olduğu çoxdan məlumdur. Tədqiqat zamanı alman dilinin əhatəli öyrənmə şəraitində mənimsəməyin həm müsbət, həm də mənfi nəticələri təhlil edilmişdir. Tədqiqat ikinci dərəcəli məlumatların təhlili metoduna əsaslanır. Bəzi müasir alman dilçilərinin müşahidələri belə bir fikrə gətirib çıxarır ki, affiksoidlər xarici dildə danışan uşaqlar üçün kiçik ifadələr seçməyə kömək edir.

Summary

AFFIXOIDS IN BILINGUISM

This study was carried out in the frame of the study of affixoids, which is a grammatical phenomenon that often leads to errors in children speaking foreign language. When studying the interaction between Azerbaijani and German languages, as well as multilingualism, language contacts, the ability of forming paradigm with an affix has been taken into account.

It has been known for a long time that affixoids are fairly active means of word-formation in modern German. Both positive and negative consequences of mastering the German language were analyzed in the study. The study is based on the secondary data analysis. The observations of some modern German linguists led to the opinion that affixoids help to choose small phrases for children speaking foreign language.

Rəyçi: dos. Ş.V.Aslanova

ƏDƏBİYYAT

Aytac Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN BƏDİİ-FƏLSƏFİ FİKİR TARİXİNDƏ NİZAMİ FENOMENİ: ƏNƏNƏ VƏ VARİSLİK (XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ABŞERON ƏDƏBİ MÜHİTİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: *Nizami, Abşeron, nöqtə nəzəriyyəsi, islam, irfan, elm*

Keywords: *Nizami, Absheron, point theory, Islam, islamic mysticism, science*

Ключевые слова: *Низами, Абушерон, теория точек, ислам, исламский мистицизм, наука*

Böyük Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə “Nizaminin adına şərəf gətirən Xuda! Sənin qulun olmağım ağalıqdır dünyada” [10, s.32] – söyləyərək Yaradandan mərifət nişanı istəməklə özünü zəngin təfəkkürə və kamil düşüncəyə malik bir sənətkar kimi təqdim edir. İman-sənət ucalığına doğru gedən yolda “təriqi-fəqr tutan” böyük şairin bədii-irfani düşüncələri özündən sonra Şərqi ideya-məfkurə qaynağına çevrilmişdir. Həqiqətən məsələyə bu rakursdan yanaşdıqda Nizami şəxsiyyətinin böyüklüyü, həmişəyaşarlığı və digər xalqların bu imzaya yiyələnmək cəhdlərinin səbəbi daha aydın görünür.

Nizaminin yaradıcılıq illəri Azərbaycanın ictimai-bədii təfəkkür tarixinə yazılmış işıqlı bir dövrü əhatə edir. Həmin dövrdə elmin, incəsənətin inkişafı bütün dünyada islamın və onun əsasında yaranmış bir çox sahələrin nüfuzunun artmasına rəvac vermişdir. “Görkəmli ingilis tədqiqatçısı Uott Montqomeri təsdiq edirdi ki, 1100-cü ildən demək olar ki, 1350-ci ilə qədər olan dövrdə avropalılar intellektual və mədəni cəhətdən ərəblərə uduzurdular” [3, s.79]. Təbii ki burada “ərəblər” deyərək həm də ərəb xilafətinə daxil olan qeyri-ərəblər, o cümlədən türklər nəzərdə tutulur. Beləcə türk-islam mədəniyyətinin Nizaminin ədəbi-estetik düşüncəsində dərin iz buraxması bu irsə olan varisliyi də uzunömürlü etmişdir. Bütün əsərlərində Yaradanın şərinə söz qoşan, ona heyranlığını nümayiş etdirməklə qeyri-iradi və böyük səmimiyyətlə öz bəndəlik (qul) məqamını önə çəkən ustad şair idrakın “hərəkətini”, eləcə də onun bədii təqdimatını bəndəliyin və sənətin əsas missiyası kimi təqdim edir. Araşdırmalar göstərir ki, şairin bədii-fəlsəfi düşüncələrində yer alan sağlam dini-elmi təfəkkürün və onun həyatla əlaqələndirilməsinin sənət həlli XIX-XX əsrlər Abşeron-Bakı ədəbi nümayəndələrinin yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Bu mühitin ustad şairlərindən olan Əbdülxalıq Yusif dini-idealist düşüncə-

yə əsaslanaraq gerçəkliyin və onun qanunauyğunluqlarının inikas xüsusiyyətini belə qiymətləndirir:

*Yox imiş hiç tərəfdə sifəti-elmü kamal,
Ədəbü elmü kamal aləmi ürfanda imiş [2, s.51].*

XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində yaranan Azərbaycan poeziyası məzmun və forma zənginliyi ilə seçilir. Ənənə və varislik məsələlərinə toxunmuşdan əvvəl qeyd etməliyik ki, bu dövrdə ədəbiyyatımızda yeni meyil və tendensiyaların yaranması da ənənəyə novatorcasına yanaşmağı tələb etmişdir. Digər məclislər kimi Bakıda fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” da milli-ədəbi yaddaşın ötürülməsində və ənənənin yenilənməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu məclislərdə müxtəlif peşə sahiblərinin, hətta qadın şairələrin fəaliyyəti Azərbaycanın milli-mənəvi varislik ənənələrinin, eləcə də milli-estetik təfəkkür keyfiyyətlərinin qorunub saxlanılmasına bir nümunədir. “Məcməüş-şüəra”da fəaliyyət göstərən söz xiridarları yeni şeir yaratmaqla bərabər klassik irsi əhatəli şəkildə, söz-söz, hərf-hərf təhlil etmiş, əsərlər barədə şərhlər vermiş, iqtibas, tərcüməçilik, nəzirəçilik və s. ilə məşğul olmuşlar. Dini-irfani ideyaların təriqət şeirlərindən fərqləndirilməsi Abşeron ədəbi mühiti üçün xarakterik keyfiyyətlərdəndir. Tərkidünyalığa, kütləvilikdən fərdiləşməyə, özünüqapanmaya deyil, daha çox cəmiyyətdaxili münasibətlərdə öz “mən”ini kəşf etməyə, kamilliyə doğru addımlamağa üstünlük verən bu şairlərdə Yaradana, Mütləq Həqiqətə məhəbbət sonsuzdur. Onlar daha çox böyük sələfləri Balasaqunlu, Nizami, Füzuli yolu ilə getmiş, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən hadisələrə nüfuz etməyi də sözün, sənətin əsas qayəsi kimi qəbul etmişlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, analitik təfəkkür sahibi olan Nizaminin İlahi həqiqətlərə nüfuz etmək istəyi onu təsəvvüf biliciləri ilə qarşılaşdırmışdır. Rasional ağıldan irrasional təfəkkürə, genişləndirilmiş idraka ehtiyac duyan şair sonradan əxi təşkilatlarına doğru meyillənmiş, burada mənəvi-ruhi təkamül üçün uyğun mühit tapa bilməmişdir. Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkirətüş-şüəra”da Şeyx Nizamini əxi şeyxi Fərrux Zəncaninin müridlərindən biri kimi təqdim etmişdir. Lakin A.Krımski, M.Ə.Rəsulzadə, Y.Bertels kimi alimlər onu Zəncaninin mənəvi müridi, əxiliyin davamçısı kimi qəbul etmişlər. Şərqsünas alim, professor Y.Bertels Nizaminin “əxi təriqətinə – zalım hökmdarlara qarşı mübarizə edən “əmək cəngavərlərinin” gizli sex cəmiyyətinə mənsub olduğunu sübut edirdi” [3, s.193]. Böyük irfan şairi Dədə Yunus bir şeirində “əxi”liklə “ər”liyin yaxınlığından belə bəhs edir: “Ey ərənlər, ey qardaşlar, görün mən nə etdim, əxi, Ərə irdim, əri buldum, ər ətəyin dutdum, əxi”. İslam tarixində Peyğəmbər tərəfindən sonradan yaranacaq firqə və təriqətlərin fəaliyyətinin məqbul hesab edilməməsi və onların islam vəhdətini pozmaq təhlükəsi haqqında dəfələrlə qeyd edilmişdir. Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Mahmud Şəbüstəri fikir ayrılıqlarına və parçalanmalarına işarə edərək deyirdi: “Bu sözlər söyləyənlərin səviyyəsinə uyğun olduğu üçün insanlar onları anlamaqda çətinliyə düşdülər”. Digər bir görkəmli təsəvvüf araşdırıcısı olan tədqiqatçı alim Əbdülbaki Gölpinarlı bildirir ki, “Sufilərdə təfsir sərbəstliyi var, hətta yalançı hədislərdən də istifadə etməyi özlərinə icazə verirdilər” [3, s.77]. Görünür böyük şair bu mətləblərə vaqif olduğu üçün

sufi təşkilatlarına qoşulmamış, lakin həmin ideologiyanın sağlam tərəflərindən əsərlərində istifadə etmişdir. Söz-şeir yaradıcılığında da təriqət ədəbiyyatı ayrıca bir qol kimi mövcud olmuş, klassik ədəbiyyatın əsas bazasına qiymətli ideyalar bəxş etmişdir. Buradan yola çıxaraq demək olar ki, vaxtilə “hürufiliyin vətəni” adlandırılan Bakıda XIX əsrin ortalarından etibarən mövcud siyasi-ideoloji təxribatlara cavab verə biləcək xüsusi bir təşkilatlanma mövcud olmuşdur. Bu təşkilatlanmada Şərqi mühüm elmi mərkəzlərində təhsil alan xeyli sayda ilahiyyatçılar qrupu ali dərəcələrə çataraq vətənə dönmüşlər. Qeyd etdiyimiz mövcud mühit həyatın bütün sahələrinə islam dəyərləri əsasında yanaşmaya rəvac verirdi ki, əslində bu milli-mənəvi varislik, özünüdərk və özünəqayıdışla əlaqəli bir hal kimi dəyərləndirilməlidir. “Elmlər elmidir demiş peyğəmbər, Din elmi, təbabət elmi müxtəsər” söyləyən böyük Nizaminin bu nəsihəti təkcə oğluna deyil, bütün xalqına yönəlmişdir. XIX əsrin ortalarından etibarən maarifçiliyin yayılması, nəsr imkanlarının çoxalması iri həcmli və ənənəvi şəkildə yazılan nəzm əsərlərinə tələbi azaltsa da, kiçik həcmli əsərlərdə Nizami ideyaları ilə sıx şəkildə qarşılaşmaq mümkündür.

Böyük şair “İsgəndərnamə” əsərində filosofların hökmdara müxtəlif nəsihətlərindən sonra filosof Nizami kimi belə söyləyir:

*Böyük yaradıcı nə olsa, ancaq,
Hər nə yaratdısa, hündür, ya alçaq,
Ən əvvəl, şübhəsiz, əqli yaratdı,
Onu öz nuruyla o, aydınlatdı.*

*Hər nəqşə çəkdisə qadir Yaradan,
Əqlin nəzərindən etmədi pünhan,
Yalnız ilk nəqşəni gizli nəqş etdi,
Əqlin gözündən də onu gizlətdi*

[6, s.107].

Pərdeyi-əsrar dediyimiz bu anlayış digər klassiklərin, eləcə də sələflərinin ənənəsindən yaradıcı şəkildə bəhlənmiş Bakı şairlərinin əsərlərində özünəməxsus şəkildə ifadə edilmişdir. Onlar bu fikirdədirlər ki, bu qədər sirlərlə dolu olan qeyb aləmi belə heç bir yaradılmışda deyil, yalnız insanda öz mahiyyətini açmışdır. İnsan bu mənada bütün yaradılmışların alisi, “əhsənül-təqvim” olanıdır. Başdan ayağa möcüzə olan insan həm də müxtəlif kodlarla əhatə olunmuşdur. Yaradan insanı bu kodlarla dünyanın sirlərinə vəqif olmağı çağırır. Bəsirət gözü açıq olan aqillərə, ariflərə, aşıqlərə onlar gizli biliklər, vəhylər vasitəsilə bəlli olur. Bakılı şairlərin əksəriyyətinin fikirləri buna əsaslanır ki, mahiyyətə irrasional olan idrak qəlbə məskunlaşdığından qəlb gözü açıq olanlar insanların və kainatın İlahi mənşəyini, batini mahiyyətini və s. bilikləri əldə edə bilsələr də, qeyb aləmi, onun sirləri haqqında danışmaq çox çətindir:

*Eyb etmə, gər Müniri dəhanından etsə bəhs,
Çün elm-qeyb böht süalı bir özgədir [2, s.89].*

Quranın “Əl-Bəqərə” surəsinin 115-ci ayəsində Allahın hər tərəfdə mövcud olduğu xüsusi olaraq vurğulanır: “Şərq də, Qərb də Allahındır. Hansı tərəfə yönəlsəniz (üz tutsanız) Allah ordadır”. Təsəvvüf və irfanda insan vəhdət xəzinəsindən ayrılıb kəsrət aləminə düşmüş zərrə hesab olunur. Yəni bəşər övladı da ilahi varlığın təcəlli nuru olan, tək vücuddan qopmuş, surət və rəngə gəlmiş hissədir. XIX əsr Bakı ədəbi mühitinin nümayəndəsi olan Mirzə Həsib Qüdsi yazır:

*Görüb bülbül yaqın mirati-güldən əksi-rüxsarın,
Baxar ayinəyə hərdəm, cəməli-yarə mayildir [2, s.21].*

Bakı ədəbi mühiti üçün daha çox xarakterik olan lirik şeir və onun inkişafı əsasən əruzvəznli əsərlərin meydana gəlməsi ilə xarakterik olmuşdur. Dini-ruhani biliklərin möhkəmləndirilməsi maarifçilik hərəkatının inkişaf etdirilməsinə nəinki mane olmuş, əksinə ona təkan vermiş, ideoloji dayaq olmuşdur. Bu dövr sənətkarlarının əsərlərində ali düşüncələr, eşqin daşıyıcısı olan gözəlliyə vurğunluq motivləri ilə yanaşı məktəbə, kitaba, elmə, mədəniyyətə çağırış, vətəni, torpağı sevmək, qorumaq istəyi və s. aparıcı mövzular olmuşdur:

*Hikməti elmi ədəblə sərbəsər məşhur ikən,
Mən nə tərif eyləyim, hər vəsfə şayandur kitab.
(Əbdülxalıq Cənnəti) [2, s.33].*

*Əhli-məcəzi cadəyi-kuyi həqiqətə,
İrşad qıldı mürşidi-sahibkəmal elm.
(Mirzə Həsib Qüdsi) [2, s.23].*

XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəlləri Bakı şairlərinin yaradıcılığında yüksəlişə, sevgiyə, məktəbə, maarifə güclü çağırış motivləri irfani düşüncəyə tabe etdirilmişdir. Bu əsərlərdə vətən mövzusu, onunla səsleşən qürbət, qəhrəmanlıq, tərbiyəvi-didaktik motivlərin, eləcə də qadın-ana, qadın-vətəndaş keyfiyyətlərinin poetik ifadəsini görmək mümkündür. İnsanın mənəvi-ruhani təkamülü, şəxsiyyət və ləyaqəti, fitri istedadı və zəkası, surət aləminə ağıl və iradə ilə yönəlmək bacarığı, yüksək mənəviyyəti, tükənməz enerjisi və s. bu kimi məsələlər Nizami dühasının intəhasızlığını müəyyən edən mövzular olduğu üçün özündən sonrakı ədəbiyyatda da mühüm izlər qoymuşdur. Ustad şair yaradılışın hikmətlərindən bəhs edərkən deyir:

*İdrakın çatırsa vahid Allaha,
“Nədir və necədir?” – soruşma daha
Bizə ağıl verdi tanıyaq onu,
Bəsirət verdi ki, tutaq yolunu [10, s.25].*

*Səkkiz cənnət bağından üstünə gül səpildi,
Bütün güllərə ləçək, iblisə dağ çəkildi.
Lakin, ey insan oğlu! Adəm gülmədi sənsiz,
Cənnətdə bir rahatlıq, inan bilmədi sənsiz [10, s.89].*

Böyük Nizaminin dünyanın sirlərinə vaqif olmaq istəyi, bu yolda etdiyi axtarışlar abşeronlu şairlərin yaradıcılığında diqqəti cəlb edir:

*Gördüm ol mah liqa hüsnini, fəhm etdim kim.
Şövkəti şənü şərəf cümləsi insanda imiş.
(Əbdülxalıq Yusif) [2, s.51].*

Hegel yazır ki, “Şərq bütövdən çıxış edir və hər şey nəyinsə hissəsidir. Və bu “nə isə” özü də daxil olduğu bütövə doğru can atır. Hər şey öz həllini ancaq

Vahiddə, Mütləqdə tapır”. Nizaminin qəhrəmanları da düşüncə, davranış və hərəkətləri ilə mərifət pilləsinin sirlərini çözləməyə yönəlmişlər. Çünki onlar bu keyfiyyətləri ilə həyatın cövhərini yeniləndirmək, onu dəyərini artırmaq, məzmununu dərinləşdirmək iqtidarındadırlar. Nizami Gəncəvi ölməz beş poeması (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) ilə dünya ədəbiyyatında tamamilə yeni bir cığır açmışdır. Ümumtürk ədəbiyyatı və Şərq-müsəlman poeziyasının təməl prinsipləri əsasında yazıb yaratmış şair insanın qəlbini, arzularını, ictimai-fəlsəfi məramını, mənəvi-psixoloji (ekspressiv) çırıntılarını ədəbiyyatın məzmununa münəcər edə bilmişdir. Bakılı şairlər də öz misralarında sələflərinə sədaqət nümayiş etdirərək belə söyləmişlər:

*Görüb bülbül yaqin mirati-güldən əksi-rüxsarın,
Baxar ayinəyə hərdəm, cəmali-yarə mayildir.
(Mirzə Həsib Qüdsi) [2, s.21].*

Türk-müsəlman ruhunu özündə daşıyan Nizami irsi bütün mövzularda maraq doğurur:

*Ruzi buraxmaz qapını bircə dəm,
Haqq işi gör, ruzi üçün çəkmə qəm [10, s.121].*

“Ruzi fikrin çəkmə, ruzini haqdır verən” ifadəsi Quranın 11-ci surəsinin 6-cı ayəsindən iqtibasdır. “Əl-rizqu Əl-əllah” ayəsi “Ruzi Allahdandır” mənasını verir. Zamanında Nizaminin əsərlərinin tərcüməçilərindən biri olan, böyük qəzəlxan şair Əliağa Vahidin aşağıdakı şeiri bu baxımdan maraq doğurur:

*Ruzi fikrin çəkmə, etiqadın pak qıl,
Xəlf edən kəs naümid olma, dolanmaq verməsin [2, s.67].*

Şairin bədii-fəlsəfi ideyaları içərisində insan və onun təbiətdə rolu haqqında fikirlər də maraq doğurur. Nizaminin düşüncəsinə görə təbiət də vahid, bölünməz bir orqanizmdir. İnsanlar da təbiətin bir hissəsi olduğundan təbiətin bir üzvünün zədələnməsi onun bütün cisminə xələl gətirə bilər ki, bunun da nəticəsində bəşəriyyət böyük təhlükələrə düşər ola bilər:

*Əvvəl vardı ancaq tək bir hərəkət,
Onu iki yerə ayırdı sürət.
Əvvəlki hərəkət ayrıldı yənə,
Bu üçü qoşuldu biri-birinə [8, s.167].*

Yuxarıdakı misralarda Ərəstunun dili ilə danışan şair “nöqtə” nəzəriyyəsinə çıxış edir və həyatın, təbiətin dialektikasında da hərəkəti ilk amil kimi qəbul edir. Mütəxəssislərin rəyinə görə, yaranan hərəkətdə sürət dəyişməsinin (təcili yaranmasının) təsiri ilə dəyişən sürətli, yəni təcili hərəkətin, sonra əyri xətlə və ən nəhayət, fırlanma hərəkətinin əmələ gəldiyini göstərir. Nizamiyə görə, “bu hərəkətin yenilənməsinin keşməkeşindən cövhər, yəni hərəkətdə olan cisim, materiya yaranmışdır” [17].

*Başlanğıc hərəkət olmasa əgər,
Hərəkət edərmi bir cəhrə məgər?
Hərəkət verərsə ona bir insan,
O da hərlənəcək yəqin bir zaman.
Kainat özü də belə dövr edir,
Gövhər taniyana aydındır bu sirr [11, s.28].*

Əslində bu yenilənmənin, yəni “dairə” (müstədir) anlayışının fizikada, həndəsədə və s. elmlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatda, irfani düşüncədə də özünəməxsus izahı vardır ki, zənnimizcə, bunu Nizami misralarının diskursu kimi dəyərləndirmək doğru olardı. Maraqlı olan budur ki, klassiklərin, xüsusən də Nizami kimi görkəmli söz və sənət dühasının ərsəyə gətirdiyi hikmətlər özündən sonra təsdiqini tapmış və möhürlənmiş ifadələr kimi söz xiridarlarının düşüncələrində yer almışdır:

*Edibdir nöqteyi-xalini mərkəz qəlbi –üşşaqə
Mədarından xilaf etməz, könül pərgarə mayildir.
(Mirzə Həsib Qüdsi) [2, s.15].*

*Qaşın taqinə taqindən əyilmiş bircə mişgin tel,
Məgər gülzari-cənnətdir bitirmiş bir giyəh əyri?
(Mirzə Abbas Şahin) [2, s.80].*

Dairənin burada göstərilən semantik məzmununa “kosmik yumurta” versiyasını da daxil etmək olar. Əslində qədim insanların kosmoloji təsəvvürlərini naxışkodlar kimi də dəyərləndirmək mümkündür. Mənbələrə əsasən deyə bilərik ki, bütün materiya və bütün enerji müəyyən anda bir nöqtədə cəm olmuşdur. Həmin nöqtə böyük cazibə qüvvəsinin təsiri altında sıfır həcmə malik olmuşdur. Həmin nöqtənin partlayışı tarixdə və elmdə Böyük Partlayış nəzəriyyəsi adını alıb ki, bu barədə divan ədəbiyyatının ünlü nümayəndələrindən Nizami, Nəsimi, Füzuli də maraqlı düşüncələri ilə yadda qalmışlar. Şübhəsiz bu mütəfəkkir-şairlər elmə sonradan bəlli olan bir çox sirrləri ilahiyyat elmlərinin məzmunundan əldə etmişlər. Mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsimi də sələfləri kimi bu məsələlərin dərinliyinə toxunmuş, həmin hikmətlər vasitəsilə poeziyamızı forma və məzmun cəhətdən zənginləşdirmişdir:

*Zilli sanidir saçın, innə ileyhə rəciun,
Qul kəfanın aftarı xoş məanı göstərir [16].*

Nəsimi bu misralarda iki dünya arasındakı bir xətti, yaxud bir dairəni ortadan yay kimi ikiye bölür, iki hilala bölünmüş çevrə isə “inna lillah” nöqtəsinin sağında və solunda olur. Salik qeyb aləmindən öz yaranışının başlanması ilə bərabər hərəkətə başlayır, onun tamamlanmasında isə Haqqa qovuşaraq vəhdətə çatır. Yəni burada aşıqın cisimsiz vücutla ətrafı seyr etməsinə, “inna ileyhə rəciun” məqsədinə müraciət edilir. Nəsimi burada “Quran” bəlağətindən istifadə edərək “həll” və “işarə” sənətinə müraciət etmiş, bir çox surələrdə səslənmiş olan “İnnə lilləhi və innə ileyhi rəciun” (Biz Allaha məxsusuq, Ona tərəf qayıdacağıq) ayəsindən istifadə etməklə şeirin bədii siqlətini artırmışdır. Təbii ki mütəfəkkir şairin əsas

məqsədi diqqəti həmin məzmununa yönəltmək olmuşdur. O, müqəddəs kitabın ilahi hikmətlərindən istifadə etməklə ətalətə, mücərrəd düşüncələrə deyil, hərəkət və yenilənmək istəyinə üstünlük vermişdir. Şair bu halı bütün varlıqların sirli və özəl xüsusiyyəti kimi önə çəkərək göstərmişdir ki, hər bir varlığın mahiyyəti onun hərəkət və yenilənmək xüsusiyyətindən asılıdır.

Yuxarıdakı misraların böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin qəzəlləri ilə müqayisəsi də maraq doğurur:

*Nöqtəyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənz [12, s.180].*

Başqa bir beytdə Füzuli söyləyir:

*Mahi-növdür, yoxsa sən qıldıqda seyri-asiman,
Qaldırıb barmaq gətirmiş asiman iman sana? [12, s.42].*

“Mahi-növ” qövsvari formaya malik olan yeni çıxmış aydır. Söylənilənlərə əsasən, Peyğəmbərin meracı ayın hilal şəklində olduğu vaxta təsadüf etmişdir. Bu zaman asiman da, bütün mələklər də peyğəmbərin qarşısına çıxaraq ona beyət etmişlər. Füzuli söyləyir ki, “sən asimana ucalanda qarşıdakı yeni doğmuş ay olub, yoxsa asiman barmağını qaldıraraq sənə iman gətirmişdir?”

Abşeron şairlərinin yaradıcılığında təkbeytlərdən başlamış məsnəvilərə kimi müxtəlif janrlara rast gəlirik. Miniaturlar, saqınamə, alleqorik əsərlər, tərcümeyihal, mənzum məktublar, sual-cavab, yaxud dialoq xarakterli əsərlər, nəzirələr tez-tez müraciət olunan formalar kimi diqqəti cəlb edir. Burada Qəsəmmə, Oğuznamə, İbrətnamə, Saqınamə kimi epik və epik-lirik əsərlər də maraq doğurur. Bakı şairlərinin əsərlərində yeni rədif və qafiyə tapıntıları, dəqiq (hərfi) qafiyə nəzəriyyəsinə bələdlik diqqəti cəlb edir. Sənətə ciddi yanaşmağı sələflərindən əxz etmiş bakılı şairlər əruzun müxtəlif bəhrlərindən faydalanmış, qüursuz şeir nümunələri yaratmışlar. Ustad Nizami haqqında ilk elmi dəyərləndirmə XIII əsrin əvvəllərində yaşamış böyük nəzəriyyəçi alim Şəms Qeys Razinin məşhur “əl-Möcmə” əsərində diqqəti cəlb edir ki, burada o, şairin əsərlərinin vəzn, qafiyə və s. baxımdan mükəmməliyindən bəhs edir. Bu mənada Nizami irsinə dərin maraq əsərlərinin yarandığı gündən özünü göstərmişdir. İstər Şərqi, istərsə də Qərbin yaradıcı insanları bu böyük dühanın işığına yığılmış, ondan həm söz-sənət, həm də ədəbi-elmi fikir müstəvisində bəhrələnmişlər.

*Sənin sənətinlə yarandı aləm,
Yoxdur bu sənətdə başqa bir qələm [8, s.16].*

Nizaminin bu fikirləri bakılı şairlərin yaradıcılığından qırmızı xətlə keçmişdir:

*Xəlqi irşad eləməkmiş görünür məqsudi,
Həzrəti-cəlli-əla eylənmiş icad qələm.
Sərfdə, nəhvə, məntiqdə hünər sahibidir,
Elmdə cümlə müəllimlərə ustad qələm.
(Əbdülxaliq Cənnəti) [2, s.53].*

Təbii ki, “qələm”, “kitab” məfhumları ədəbiyyatda daha sakral məzmun daşmışdır. Müsəlman kosmoqoniyasında Allah Təalanın əmri ilə bütün olacaqları yazmış kosmik bir qələm anlamı var. İslam dinidə bir dəfə yazılan yazının yenedən pozulub yazılmasının mümkün olmaması da əzəli və əbədi “qələm” arxetipi ilə əlaqələndirilir ki, bu da Nizami kimi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin təxəyyülündən Bakı şairlərinin yaradıcılığına hopmuş izlər kimi diqqəti cəlb edir.

Parlaq dühası ilə adını bəşəriyyətin bədii-ictimai təfəkkür tarixinə qızıl hərf-lərlə yazmış böyük Nizami bu gün də müasirdir, diridir və bu gün də onun varislərini görmək mümkündür. Şairin müdrik zəkası özündən sonra yazılmış neçə-neçə sətirlərə, misralara işıq salmış, milyonlarla qəlblərdə, zehinlərdə yer almışdır. Də-də Yunusun təbirincə desək, **At ölüm əndişəsin, aşiq ölməz, baqidir, Ölüm aşi-qin nəyi? – bir nuri-ilahidir”.**

Ədəbiyyat:

1. Qurani-Kərim.
2. Deyilən söz yadigardır. Toplyanı Cəfər Rəmzi İsmayilzadə. (Tərtibçi S.Xəyal). Bakı: Ecoprint, 2019.
3. Əsgər Əhməd. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2012.
4. Gölpınarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul: Gerçək Yayınevi, 1969.
5. Göyüşov N. Quran və irfan işığında. Bakı: 2004.
6. Hacı Ələmdar Mahir. Mənim tanıdığım Füzuli, Bakı: 2009.
7. Mətanət Abdullayeva. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı: Bakı Universiteti, 2009.
8. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011.
9. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
10. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004.
11. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004.
12. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
13. Yunis Əmrə. Əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyat. 2004.
14. Бертельс Е.Э. Избранные труды Низами и Физули. М. Издательство восточной литературы, 1962.
15. Н.Ю.Чалисова. Персидская поэзия на весах поэтики. Шамсаддин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази. Москва, 1997.
16. www.genderi.org.
17. www. muallim.edu.az.

Summary

NIZAMI PHENOMENON IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI LITERARY-PHILOSOPHICAL THOUGHTS: TRADITIONS AND HERITAGE (ON THE BASIS OF ABSHERON LITERARY ENVIRONMENT OF LATE 19TH-EARLY 20TH COUNTRY)

A deep mark left by Turkish-Islamic culture in Nizami's literary-aesthetic vision made this heritage long lasting. He describes moves of intellect and its introduction as the main mission of the man and the art by showing admiration to glorify the Creator himself. According to many researches, artistic solutions of strong-sound religious-scientific mind and its connections with the life in poet's artistic-philosophical thoughts left a deep mark in poets of Absheron-Baku in XIX-XX centuries. In the middle 19th and early 20th century, motives for progress, love, school, education were directly adhered to the cognitive thinking

in creative works of poets in Baku. Subjects such as man's spiritual evolution, homeland subject and heroism connected to it, educational didactic motives, "woman-mother", "woman-citizen" characteristic futures of poetical expression in Nizami poetry left deep roots in the poetry of next generations in literature.

Резюме

ЯВЛЕНИЕ НИЗАМИ В ИСТОРИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ: ТРАДИЦИИ И НАСЛЕДИЕ (НА ОСНОВЕ АПШЕРОНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ КОНЦА XIX НАЧАЛА-XX ВЕКОВ)

Глубокий след тюрко-исламской культуры в литературно-эстетическом мышлении Низами увековечило его наследие. Великий мастер-поэт, восхваляя всевышнего, демонстрируя веру к нему и восхищаясь им во всех своих произведениях, с большой искренностью и непроизвольностью, изображая свой образ покорной слуги (слуги всевышнего), представляет нам движение к познанию, а так же его художественную презентацию, основной миссией искусства и Божьего слуги. Исследования показывают, что здоровое религиозно-научное созерцание и его художественное воплощение, связанное с жизнью, имевшие место в художественно-философском мышлении поэта, повлияло на творчество Апшероно-бакинских литературных представителей XIX-XX вв. В середине XIX и в начале XX веков стремление к прогрессу, просветлению, образованию, любви и росту в творчестве бакинских поэтов было подчинено эзотерическому мышлению.

Rəyisi: fil.f.d. A.A.Nasıyeva

Röya Mürşüdova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANLARINDA FƏRDİN MÜHARİBƏYƏ ETİRAZI

Açar sözlər: *Qarabağ, müharibə, roman, sülh, humanizm*

Ключавие слова: *Карабах, война, роман, мир, гуманизм*

Keywords: *Karabakh, war, novel, peace, humanism*

“Müharibənin bütün ağır nəticələrinə baxmayaraq, Azərbaycan yazıçıları millətlərarası münaqişənin həllində daim humanizm mövqeyi tutmağa çalışmışlar. Erməni işğalçıları, erməni vandalizmini heç vaxt birbaşa erməni xalqı ilə əlaqələndirməmiş, daim həqiqətin üzə çıxarılması tərəfdarı olmuşlar. Hətta bəzən pasifist mövqedən əsərlər də yazılmışdır” [5, s.173]. Sabir Əhmədlinin “sülh və humanizm mövqeyindən” qələmə aldığı “Ömür urası” romanında müharibə dövrü deyil, əksinə torpaqlarımızın alınmasından sonra Qarabağa: doğma kəndinə birinci ayaq basan Kişinin orada gördüklərindən bəhs olunur. Elə bu səbəbdən də, “Ömür urası” romanı ədəbiyyatın “müharibə mövzusu və münaqişənin həlli baxımında ən uğurlu axtarışlarından biri hesab olunur” [5, s.174]. Romanın adı bir qədər anlaşılmaz olduğundan yazıçı əsərə başlamazdan əvvəl açıqlama verir: “Bağlar sovulanda yığılan bara el arasında “peşxurd” deyirlər. Biçilmiş zəmidən düşən tək-tük sünbül, “başaq” adlanır. Bostan, dirrikdən qalma son məhsulsa “ura”dır. Məsəl var: Gedər bostan urası, qalar üzün qarası. İnsan ömrünün sovuylan çağına da “ura” söyləmək olar” [1, s.222]. “Ömür urası” əsərində on ildən artıq davam edən müharibə, xalqımızın başına gətirilən müsibətlər, insanların psixoloji, mənəvi sarsıntılardan bəhs olunur. Müharibə dövründə istər döyüş bölgələrində, istər paytaxtda, istərsə də ölkənin müxtəlif əyalətlərində insanların qarşılaşdığı çətinliklər, sərt həyat, iqtisadi formasiyanın tənzümlə uğraması və bunun nəticəsində əhəlinin maddi vəziyyətinin ağırlaşması, vətənin azadlığı uğrunda aparılan mübarizə, Qarabağ camaatının öz el-obasından didərgin düşməsi bədii ifadəsini tapır. Bu təsvirlər o qədər inandırıcıdır ki, oxucu da yazıçının xəyallarının arxasınca düşür, xəyalın gerçək olduğuna, gerçəkləşəcəyinə inanır. “Hələ sovet dövründə “senzurasız ədəbiyyat”ın gözəl nümunələrini yaratmış S.Əhmədli “Ömür ura”sını da sırf “azad düşüncə” diskursu üzərində qurmuşdur. İstər yazıçı özü, istərsə də qəhrəmanı şəhid atasıdır; bu pillədən dünya da, dünya mənalı da, cəmiyyət və cəmiyyətdəki münasibətlər də, millətlər və millətlər arasında ki savaqlar da fərdi insan istəkləri və dünyanın öz istəyilə axarı da başqa cür görünür, azad düşüncə mənəzildən mənəzilə, bir nöqtədə durmadan, dolaşib da hər yerdə ümuminsanlıq məxrəclərində israr edir” [4, s.203].

Əsərin qəhrəmanı olan Kişi öz ata-baba yurdu Cəbrayılın azad olunduğunu eşidib vətəninə yola düşür. Cəbrayıl çatana qədər keçmiş günlər, qanlı-qadalı müharibə dövrü kino lenti kimi gözləri qarşısında canlanır. Kişinin xatirələrinin

selinə düşərək biz də onunla birgə həyəcan keçirir, birgə hiddətlənir, birgə acı çəkirik. Hər daşında, qarışında düşmən izi, düşmən damğası olan vətəni “yarımcı” görən Kişinin sarsıntıları ürək ağrısı ilə qələmə alınmışdır. Lakin Kişi nikbindir, düşünür ki, vətən qaytarılıb, dağıdılmış nə varsa düzələcək, insan iradəsi hər şeyə qadirdir, dağıtdığı kimi qura da bilər, hətta əvvəlindən də yaxşı. Sadəcə o insanlar ki, torpaq uğrunda şəhid oldu, vətən üçün çırpınan qəlbləri dayandı, o qəlbi bir də heç bir qüvvə hərəkətə gətirə bilməz.

Kişi doğma yurduna çatandan sonra kəndlərinin hər bir qarışını, qardaşının ev muzeyini və müharibənin qızgın vaxtında tikdirdiyi evini “ziyarət” edir. O, ermənilərin “yoğurmayıb-yapmadan hazırca kökə tapdığını” görüb öz hiddətini gizləyə bilmir. Yurd yerinə qayıdan kimi kənddəki evlərin hamısının dağıldığının, talandığının, ağacların kəsilib xarabazara çevrildiyinin şahidi olur. Evləri yağmalanmış, abidələri gülləbərən edilmiş, buğdası yığılıb “başaq” edilmiş Qarabağın öz doğma sakinlərinə, bu yerlərin qanuni vətəndaşlarına axır neməti “urası” qismət olur. Lakin yazıçı burda gördükləri ilə müqayisədə Sovet İttifaqı qəhrəmanı olan qardaşının heykəlini “sağ-salamat”, hətta gül-çiçəyin ağuşunda görəndə təəcüblənir. Ədəbiyyatşünasların fikrincə yazıçının bu “jesti” “hər hansı halda münaqişə və müharibədə olan xalqlar arasında ortaq barışıq nöqtəsi axtarılıb-tapmaq cəhdidir. Gerçəklər daha ağır və ziddiyətlidir. Bununla belə, hər hansı siyasi konyuktura və psevdohumanizm platformasından deyil, həqiqət və ümum-insani dəyərlər mövqeyindən romançılar münaqişənin həllini axtarmaqda davam edir. Qələbəni müharibədən daha çox bədii ideya və obrazlar vasitəsilə yaxınlaşdırmaq, gerçəkləşdirməyə üstünlük verirlər” [5, s.174].

“Sülh və humanizm mövqeyindən” yazılmış əsərlərdən biri də Məmməd Orucun “Qısaqapanma” romanıdır.

Çağdaş dövrimizdə bu mövqedən yazılan romanlardan biri də Məmməd Orucun “Qısaqapanma” əsəridir. Əsərin qəhrəmanı Sərxan Səmədzadənin uşaqlıq dostu, eyni məhəllədə böyüdükləri Edqar Lalayanla görüşü müharibəyə humanist mövqedən yanaşmanın bədii nümunələrindəndir. Başqa bir adla sərhəddi keçməyə müvəffəq olan, Sərxanın gizli qonağı olan, iki günlük də olsa doğulduğu və böyüdüüyü şəhəri görməyə gələn Edqar uşaqlıq dostu ilə bütün xatirələrini, birgə keçirdiyi günləri xatırlayaraq göz yaşları töküüb, təəssüf hissi keçirir, müharibəni törədənələrə, düşmənçilik toxumu səpənlərə nifrətini bildirir. O Edqar Lalayan ki, Sərxan Səmədzadə 20 yanvar faciəsindən sonra onu evində bir həftə gizlətməmiş daha sonra Türkmənistanı keçməyinə kömək etmişdi: “Edqar çoxdan bu qənaətə gəlmişdi ki, onu Sərxana uşaqlıq, cavanlıq xatirələrindən daha çox, bu yaxşılıq bağlayır, çünki o günlərdə öz evində erməni gizlətmək hər kişinin işi deyildi”. Lakin bunun müqabilində birbaşa Edqarın özü olmasa da, millətindən olan azğınlar bir nəfər azərbaycanlıya belə aman verməmişdilər, acımamışdılar. Elə ona görə də Sərxan Edqarın Bakıda olmasından qorxurdu, anlayırdı ki, “Ermənistanı qovulanda anası, bacısı zorlanmış, oğlu, qızı gözü baxa-baxa öldürülmüş, Bakıda sərgərdan dolananda da təhkiyəçi ünsürlərin qarmağına düşmüş, gözünü qan örtmüş adama necə anlada bilərsən ki, qanı suyla da yumaq olar”. Əsərin sülh və humanizm mövqeyindən yazılmasına baxmayaraq, yazıçı xalqımızın içində qubar bağlamış dərdinin üstündən asanlıqla keçib, gördüyü, içinə çəkdiyi dəhşətləri unudacağına

və bu barışdırıcı mövqeyin reallaşmasına inanmır. Ən maraqlısı o idi ki, məşhur aktyorun yaddaşında Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi tez-tez boy verirdi. Hətta 20 Yanvar hadisələri baş verəndən sonra o, işlədiyi teatrda bu tamaşanın təkrar səhnəyə qoyulması təklifini irəli sürmüşdü. Və bu pyesin romanda təkrar xatırlanması azərbaycanlı və erməni xislətini fərqli, bir-birinə əks mövqedən ortaya qoyurdu. Həm də bu əsər onun “milli münaqişə müstəvisində bələd olduğu ən humanist yazı” idi. Mahiyyət etibarilə aradan bir əsrdən də çox vaxt keçməsinə baxmayaraq heç nə dəyişməmişdi. Xüsusilə də xeyirxah, ürəyiyumşaq təbiətimiz. Hələ uşaq vaxtından Sərxan ögey atası tərəfindən döyülən Edqara anasının dərəcəyə gedəndə onun üçün qoyduğu pendir-çörəyi yedirtməmiş ürəyi sakit olmazdı.

Müharibə vaxtı yanına daşıyıb apardığı dostu Sərxandan xahiş edir ki, onu valideynlərinin uyuduğu qəbiristanlığa aparsın. Və abad, toxunulmamış, bir daşı belə qaldırılmamış qəbristanlığı görəndə Edqar təəccüb hissi keçirir. Edqar “gözlə görünən nə varda, hamısına acgözlüklə baxdı və birdən-birə Sərxan üçün gözlənilməz bir kəlam işlətdi:

– Mənə elə gəlir mən Bakının üzünə baxmağa utanıram.

– Niyə?

– Çünki bu məsələlərdə mənim mənsub olduğum millət daha çox günahkardı [3].

Əlbəttə, elan olunmamış, yurdumuzu yağmalamaq, daşını daş üstündə qoy-mamaq məqsədilə başlanan müharibədə onun mənsub olduğu millət çox günahkar yox, çox, özü də lap çox günahkardır. Məmməd Oruc Sabir Əhmədlinin və digər yazıçıların müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərində təsvir etdikləri talan olunmuş, yağmalanmış, xarabazara çevrilmiş torpaqlarımız, ucu göylərə dirənən evlərimiz, ata-babalarımızın qəbirləri ilə müqayisədə tam fərqli münasibət, tam fərqli mənzərə sərgiləyir. Göstərmək istəyir ki, işğal olunmuş torpaqlarımızdakı dilsiz qəbirlərə belə acımayan, faşistlərdən də mənfur xislətə malik olan ermənilərdir, bu isə bizik: düşməyə hər zaman humanist mövqə sərgiləyən Azərbaycan xalqı! Ən maraqlısı odur ki, Edqar qəbristanlıqda olarkən qəbir qazan tapıb ona bir qəbir qazdırır. Sərxan nə qədər soruşsa da, Edqar bunu nə üçün etdiyini demir. Evə qayıtdıqdan sonra yaddaş dəftərini yenidən vərəqləyən iki dost gecə saat 4 uçağına gecikməmək üçün yatırlar. Sərxan getməzdən qabaq Edqara yemək hazırlamaq və onu zamanında oyatmaq üçün daha tez yuxudan durur. Süfrəni hazırladıqdan sonra Edqarı silkələyib oyatmaq istəyir, əli onun soyuq qoluna toxunanda diksinir. İşığı yandıranda onun gözləri açıq şəkildə uzandığını görəndə artıq sağ olmadığını başa düşür. Hətta o öləcəyini qabaqcadan duyub, nimdaş kostyumunu geyinib, qalstukunu da taxıb uzanmışdı. Bu epizodları oxuyarkən məşhur italyan rəssamı Pikassonun “Müharibə elə bir dəhşətli mühakimə üsuludur ki, mühakimə edənə də, mühakimə olunanı da məhv edir” fikri yada düşür və həqiqi təsdiqini tapır.

Sərxan Səmədzadə Edqarın ölümündən sarsılır. Özünün ağır xəstə olmasına baxmayaraq, çətinliklə də olsa dostunun köhnə kostyumu xoşuna gəlmədiyi üçün öz təzə kostyumunu, ayaqqabısını ona geyindirir, “onu son nəfəsinə kimi qorumağı özünə borc bilir”: “Hələ ölüm havası heç zaman onu bu qədər yaxından vurmamışdı. Birdən-birə titrəməyə başlayanda, astadan, dodaqlarının ucunda: – Allahım,

aman ver, – dedi, – sənən bircə günlük möhlət istəyirəm. Ömründə ilk dəfə idi ki, Allahın adını tutub, Allahın adını dilinə gətirib” kömək istəyirdi. [3]

Milli münaqişə və məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərdən biri də “Azər və Aida” romanıdır. Zövqləri, həyata baxışları eyni olan, eyni filmləri, eyni kitabları, eyni mahnıları dinləyən iki sevən gəncin simasında 1990-cı il yanvar ayının 20-dən əvvəlki və sonrakı vaxtlarda xalqımızın başına gələn hadisələr öz əksini tapır.

Bütün hadisələr atası azərbaycanlı, anası erməni olan Aida tərəfindən nəql olunur. Aidanın başlanğıcda nəql etdiyi kimi nəsil-nəcəbəti ilə bütün şəhərdə seçilən babası İbrahim oğlunun bir erməni qızı ilə evlənməsinə qarşı olsa da, onun doğulacağını bilib məcburiyyətdən razı olmuşdu. Əvvəllər narazılıq olsa da, sonradan ailələr vəziyyətlə barışmış, xoşbəxt yaşamağa başlamışdılar. “Haçansa mən təsəvvürəgəlməz dərəcədə xoşbəxt idim, xudmani ailəmizdə bir-birini sevən insanların ikisinə də həsəd aparırdım, onların mənə göstərdiyi qayğıdan, sevgidən qanadlarırdım: o zaman biz adı da əzəmətlə səslənən Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlı bir dövlətdə yaşayırdıq. Və bu nəhəng, çoxmillətli ölkədə etnik münaqişələrə, dini ayrışdırıcıya meydan yox idi” [2]. Və kifayət qədər hörmətli, maddi cəhətdən təminatlı ailədə böyüyən Aida əmisioğlu Azəri sevir, özünü dünyanın xoşbəxti hesab edirdi. Ən böyük arzusu isə onunla “Azər və Aida” adasında məskunlaşmaq idi.

Aida ata babası İbrahimi, nənəsi Ruqiyyəni sevdiyi kimi, digər babası Xristoferi, nənəsi Qretanı da sevir, onları ləyaqətli insanlar kimi dəyərləndirir. Lakin dayısı Rubenə uşaqlıqdan nifrət edir. Çünki o ermənidir. Hətta Ruben vəziyyət gərginləşəndə Yerevana gedib orda daşnak ailəsindən çıxmış erməni qızı ilə evlənir. Aidanın Yerevan səfərləri haqqında qeydləri erməni xislətini bütün çılpıqlığı ilə ifadə edir. Bu məlumatlar əsər boyu tündləşən münasibətlərin rüşeymi rolunu oynayır. Aida Yerevandakı ermənilərin Azərbaycan musiqisinə qulaq asaraq, erməni dilində oxuduqlarının, Azərbaycan xörəkləri bişirib onlara erməni adları verdiklərinin, ermənilərin milli nəyimiz varsa hamısını özününküləşdirməyə çalışdıqlarının şahidi olur. “Elə bilirdim Bakıda öz evimizdəyəm, amma orda adamlar Bakıdakı kimi istiqanlı deyildilər; iddialı və soyuq idilər” [2].

Hətta erməni Qretanın, yəni Aidanın nənəsinin “Onlar bizi – Bakı ermənilərini sevmirlər, hesab eləyirlər ki, biz xalis erməni deyilik, dedi. Bizə üstədən aşağı baxırlar, amma baş açmaq olmur ki, nəyə görə? Bizim danışığımızı məsxərəyə qoyurlar, di gəl ki, özləri rusca elə bir ləhcə ilə danışırırlar ki, gərək qulağımı tutub qaçasan. Dardüşüncəlidirlər, həm də qəddar, bax belədi onlar! [2].

Hətta Aida ilə yaşadığı 8-9 yaşlı Siranuşun “Ümumiyyətlə, biz ermənilər Allahın seçilmiş millətiyik, heyif ki, bunu heç kim qiymətləndirmir, özü də biz ucaboylu, mavi gözlü yaranmışıq, özü də türklər gəlib bizi qırana qədər dənizdən uzanan Böyük Ermənistanda yaşamışıq, amma biz ürəyi böyük xalqıq, yenə də türkləri bağışlamışıq, özün də görürsən ki, sizin əcdadlarınız olan türklər bizi soyqırımına məruz qoysa da, bu gün biz sizi qəbul eləyirik və bir süfrə arxasında da oturub yeyib-içirik...” [2]. Balaca bir uşağın uydurduğu yalanın böyüyəndə hansı miqyas alacağı şəksizdir. Aidanın babası erməni Xristaforun “Millətçi virusu bütün milləti zəhərləyib. Onlar ilan kimidirlər, fürsət gözləyirlər ki, zəhərlərini töksünlər” [2]. Bakıda doğulub böyüyən ermənilərin mənsub olduqları “xalqın” haqqında təsəvvür yaradır.

20 yanvar hadisələrinə keçid alan yazıçı xalqımızın başına gətirilən müsibətləri əks etdirir. Babası və nənəsinin Bakıdan sağ-salamat çıxarılması üçün atasının əlindən gələni və gəlməyeni etməsi xalqımızın zəngin mənəvi keyfiyyətlərinin təzahürü kimi rəğbət doğurur. Hətta köçhaköçdə Xristaforun ölməsi ailənin işini çətinləşdirsə də, İbrahim babanın əzimkarlıq göstərməsi təsirli epizodlardan biridir və bu məqam “Qısaqapanma” romanının qəhrəmanı Sərxan Səmədzadənin fədakarlığını xatırladır.

Xristaforun tabutunu çiyinə alıb erməni qəbristanlığına aparan ailənin qarşısını kəsən həmvətənlərimizin: “Doğrudanmı sizin zərrə qədər vicdanınız yoxdur? Bəyəm siz bilmirsiniz ki, onlar bizi ordan it kimi qovublar? Bəyəm siz bilmirsiniz ki, onlar bizi qovanda burnumuzu, qulağımızı kəsiblər? Gözümüz baxa-baxa ata-babalarımızın gorunu murdarlayıblar?! Biz Ermənistandan cəhənnəmdən qaçan kimi qaçmışıq, ayaqyalın, qarlı aşırımlar aşmışıq, gözümüz baxa-baxa ağ-birçəklərimizi, ağsaqqallarımızı, uşaqlarımızı öldürüblər, amma siz hələ də bunlarla kirvə-kirvə oynayarsınız?! Bəs hanı sizin milli heysiyyətiniz?” [2].

Əlbəttə xalqımızın ağrı-acıyla dolu vətəndaşları haqlıdırlar. Sadəcə bu münafişədə günahsız insanların günahı yoxdur. Lap erməni də olsa. Qarşıdurmanın pis qurtaracağını gören Ruqiyyə nənənin araya ağ örpəyini atması hər iki tərəfi geri çəkilməyə məcbur edir. Və bu epizod xalqımızın hansı dəyərlərə sahib olduğunu göstərir və bizi qürurlandırır. İbrahim baba kəsdiyi çörəyi ayaqlamaq istəmədiyi kimi, qarşı tərəfdə ana örpəyini tapdağ altında qoymaq istəmir. Çünki bu insanların əqidəsi, dünyayabaxışı, dəyərləri birdir və sarsılmazdır.

Halbuki, ermənilər əsərdə göstəriləndi kimi bizdən fərqli olaraq, Şuşaya gedən su kəmərinə, Xocalıya gedən körpünü partlatmış, içərsində azərbaycanlılar olan avtobusu girov götürmüş, sənişinlərin bir neçəsini isə diri-diri yandırmışdılar. Ən sarsıdıcı xəbər isə nadir ağacları ilə Qırmızı kitaba düşən Topxana meşəsinə ermənilərin od vurması ilə bağlı idi.

Bütün bunların müqabilində azərbaycanlıların da qəddar addımlar atacağını düşünən Qreta nənənin nigarançılığı Moskvada yaşamasına baxmayaraq, Aidaya Bakı ilə bağlı suallar verməkdən çəkinməsi baş verən hadisələrin fonunda təbii görünür. “Nənəm zəndlə gözlərimin içinə baxır, sanki nə isə soruşmaq istəyirdi, amma ürək eləmir. Onu düşündürən nə idi görəsən. Hər şey ola bilər... Birdən o, soruşdu: – Aida, mənə düzünü de, doğrudanmı Bakıda erməni qəbristanlığını yernən bir eləyiblər?”

– Sən nə danışırısan, ay nənə?! – Etirazımı dərhal bildirdim, – heç bir daşına da əl vurmayıblar, ora toxunulmaz məkəndi!” [2] sualına cavabının gerçək görüntüsünə Məmməd Orucun “Qısaqapanma” romanında şahidlik edirik. Hər iki əsərdə vaxtilə Bakıda yaşamış ermənini bir fikir məşğul edir: “dağıdılmış qəbristanlıq” mənzərəsi. Və bu hiss təbii idi. Onlar bizim torpaqlarımızı işğal etməklə, evlərimizi yandırmaqla kifayətlənməmiş, hətta qəbristanlıqlarımızı da xarabazara çevirib əzizlərimizin ruhlarını belə narahat etməkdən çəkinməmişdilər. Gerçəkləri təsvir edən bu əsərlər Azərbaycan xalqının istənilən hadisə qarşısında hər zaman yüksək ləyaqət nümayiş etdirdiyini diqqətə çatdırır.

Əsərin sonunda Aidanın intihar etməsi bu münafişənin ən sentimental, düşündürücü tərəfidir. Aidanın: “...Mənim qanım qarışıqdır! Mən uğursuz bir haşi-

yəyəm, genetik cəhətdən azərbaycanlı olduğum qədər də erməniyəm və damarlarımda bir-birinin qanını içməyə hazır olan iki millətin qanı axır və mənim bütün mərhumiyyətlərim və fəlakətlərim bununla bağlıdır” [2] fikri iki sevən insanın qovuşmamasının səbəbidir.

Tanınmış şairimiz Fikrət Qoca “Bu əsəri oxuyanda haqlı olaraq qeyd edir ki: “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” dastanlarının, habelə “Bahadır və Sona” romanının (N.Nərimanov), “Şeyx Sənan” dramının (H.Cavid), ən nəhayət, “Əli və Nino” romanının (Qurban Səid) havası vursa da, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında tamamilə yeni nəşr nümunəsidir” [2]. Yaxın keçmişimizin təcəssümüdür. Gerçək tariximizdir. Və bu tarix bizim gözümüz qarşısında baş verir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədli S. Axirət sevdası. Bakı: Elm, 2003, 338 s.
2. Lətifxan G. Azər və Aida. kultur.az
3. Məmməd O. Qısaqapanma. <http://senet.az>
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 1088.

Summary

PROTEST OF PERSONALITY AGAINST WAR IN MODERN AZERBAIJANI NOVELS

The article examines modern Azerbaijani novels from the point of view of "peace and humanism". The novels of the famous writer Sabir Ahmedli "Life Story", "Short Circuit" by Mammad Oruj and Gulshan Latifkhan "Azer and Aida" are analyzed and interpreted as the authors' protest against the war. The tragedies that befell our people during the years of the first Karabakh war, the psychological and moral upheavals of the people are the subject of research in these works. War is evaluated from the point of view of universal human values. These novels emphasize that Azerbaijani writers demonstrated a humane position in resolving the conflict.

Резюме

ПРОТЕСТ ЛИЧНОСТИ ПРОТИВ ВОЙНЫ В СОВРЕМЕННЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РОМАНАХ

В статье рассматриваются современные азербайджанские романы с точки зрения «мира и гуманизма». Романы известного писателя Сабир Ахмедли «История жизни», «Короткое замыкание» Мамада Оруджа и Гульшан Латифхан «Азер и Аида» анализируются и интерпретируются как протест авторов против войны. Трагедии, выпавшие на долю нашего народа в годы первой карабахской войны, психологические и нравственные потрясения народа являются предметом исследования в этих работах. Война оценивается с точки зрения общечеловеческих ценностей. В этих романах подчеркивается, что азербайджанские писатели продемонстрировали гуманную позицию в урегулировании конфликта.

Rəyçi: fil.f.d. N.Z.Muxtarzadə

Səbriyyə İsmizadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

KUTZEENİN "ELİZABET KOSTELLO" VƏ ANARIN "OTEL OTAĞI" ƏSƏRLƏRİNDƏ ZİYALI MEYARI VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Açar sözlər: *Kutzee, Anar, "Elizabet Kostello", "Otel otağı", ziyalı meyarı, şəxsiyyət problemi*

Keywords: *Coetzee, Anar, Elizabeth Costello, "Hotel Room", criteria of intelligentsia, personality problem*

Ключевые слова: *Кутзее, Анар, «Элизабет Костелло», "Комната в отеле", критерии интеллигенции, проблема личности*

Dünyanın nizam tərəzisinin itdiyi, mənəvi dəyərlərin alt-üst olduğu dövrdə bəşəriyyətin qarşılaşdığı kataklizmlər yaradıcı insanı düşünməyə vadar edir. Onlar bəşər nəslinin qarşılaşdığı təhlükəni görür və öz yaradıcılıqları ilə bunun qarşısını almağa cəhd edirlər.

İnsanın ekzistensial varlıq kimi çəkdiyi ağrı-acılar, onun həyatda yeri, istəyi, həyatın mənası və s. problemlər yazıçıları düşündürür, onları bədii ədəbiyyatın əhatə dairəsində göstərməyə çalışırlar. Anarın 1999-cu ildə qələmə aldığı "Otel otağı" ilə Kutzeenin 2003-cü ildə yazdığı "Elizabet Kostello" əsərlərində insanın mənəvi-ruhi dünyası, kimliyi və şəxsiyyəti bitib-tükənməyən iztirablarla təsvir edilir. "Elizabet Kostello" romanının qəhrəmanı ziyalı obrazı kimi müəllifin dil-mancına çevrilir, həyat, ölüm, mənəvi dəyərlər haqqında mülahizələr söyləyir. Anarın Kərim Ələsgəroğlu obrazı isə azərbaycanlı ziyalısının düşdüyü çətinliklərdən, mənəvi dəyərlərlə maddi asılılığın arasında qalan insan faciəsini təqdim edir.

Yazıçı obrazını canlandıran Elizabet Kostello səyahət edən turistlərə mühazirələr oxuyur. Mühazirələr dinin və imanın, şərin təbiəti, aqlın gücü və inamsızlığı, yazıçı istedadının müdafiəsi ilə bağlı olub onun bir şəxsiyyət kimi bütövlüyünü əks edir. Kutzeenin yaradıcılığında etik başlanğıcı araşdıran A.Leyst və P.Singer "Kutzee və etika: ədəbiyyata fəlsəfi baxış" (10) adlı tədqiqat işində belə qənaətə gəlirlər ki, onun yaratdığı insan obrazları sözün əsil mənasında bəşəri dəyərləri daşıyan insanlardır. Hər bir personajın öz dünyası, yaşamaq uğrunda mübarizəsi, cəmiyyətdə öz yerini qoruyub saxlamağa çalışan istəkləri var.

Kutzee zərgər dəqiqliyi ilə əsərdə müasir insanın problemlərini təsvir edir və onun cəmiyyət və insanlarla anlaşıbilmədiyini göstərməyə çalışır. Belə insanın tutarlı və dəqiq baxışları yox dərəcəsidir, onun qaldırdığı problemlərdə əminliyin olmaması ətrafa da sirayət edir və anlaşılmazlıqla qarşılır.

Uydurulmuş yazıçının həyat hekayəsində Kutzee müasir insanın cəmiyyətdə yeri, mövqeyi və başa düşülmək yanğısını təsvir edir. İlk baxışdan ana, bacı, sevgili, yazıçı obrazlarında canlanan qadının həyat tarixçəsi əsər boyu insan mövcudluğunun ağırlı məqamlarını əks edən düşünmək kimi mürəkkəb bir anlayışa çevri-

lır. Kutzee insan kimdir, bu dünyada ona nə lazımdır kimi ən sadə, lakin cavabı birmənalı olmayan suala cavab axtarır.

Roman qəhrəmanı özündə fiziki və metafiziki yorğunluğu daşıyan yaşlı qadın obrazıdır. O, dünya səyahətinə çıxır, nə özünə, nə də kimsəyə lazım olmayan yığıncaqlarda iştirak edir. Ədəbi mükafatlar mərasimində çıxış edir, varlı insanları əyləndirmək üçün mühazirələr oxuyur, şər qüvvələrə qarşı keçirilən seminarlarda iştirak edir, özünün də marağında olmadığı, onu anlayıb başa düşməyən insanlarla mübahisələrə girir.

“Realizm” hissəsi ilə başlayan əsər ana və oğul münasibətləri üzərində qurularaq, yaşlı qadının dünyaya, insanlara, cəmiyyətə olan baxışlarının təsviridir. Kafkanın meymun haqqında hekayəsini (“Akademiya üçün hesabat”) müzakirəyə çəkən Kostello həqiqət və yalan, xeyir və şər arasında qalan insan əzabından söz açır. İnsanın bu ikili ziddiyyətin məngənəsində qalaraq çapalamasından, elə bu səbəbdən anlaşılmamasından bəhs edir. Kafkadan gətirdiyi süjet xətti ədəbi gecəyə yığılan iştirakçılara maraqlı gəlir, Kostellonun həqiqət və yalan qarşısında qalan insanı “yersiz” görünür. Bu azmış kimi Kostello nahar fasiləsində heyvanların müdafiəsinə qalxaraq daha da “irəli” gedir və salondakıları “özündən” çıxarır. Canlı varlıqları cani-dildən müdafiə edən, onların canlı olmasını dəfələrlə vurğulayan yazıçının vegetarianlıq haqqında söhbəti boş və lazımsız “moizə” kimi qəbul edilir. Kutzeenin yaradıcılığını öyrənən M.S.Kurbak onun əsərlərini insan və onun dünyada yeri, insan və cəmiyyət problemləri kontekstində müəyyən edir [8, s. 201]. Tədqiqatçı Kutzeenin bütün əsərlərində ölkəsində yaşayan insanların ağrı və acılarını ümumdünya problemləri kontekstində təsvir etdiyini qeyd edir və yazır ki, o, insanın dinindən, dilindən, dərisinin rəngindən asılı olmayaraq hamı kimi yaşamaq haqqı olduğunu vurğulayır. “Kutzee üçün Cənubi Afrika materialı dünyada gedən proseslərə münasibət bildirmək üçün təməl, əsas idi” [7, s.14] deyən tədqiqatçı Kutzee yaradıcılığında olan bəşəri dəyərləri görə bilirdi.

Təhkiyənin mərkəzində ömrünün ahıl çağında geriye dönüb keçdiyi yolu saf-çürük etmək istəyən, lakin total tənhalıqdan əziyyət çəkən yazıçının həyat hekayəsi dayanır. Elizabet Kostellonu çoxsaylı tərəddüdlər və bitib tükənməyən tənhalıq hissi bürüyür. Süjet xətti olmayan romanın bütün hissələri insan və onu əhatə edən cəmiyyət, qarşılaşdığı ekzistensial problemlərdir. Roman daha çox həyatın mənası haqqında düşüncələr, yazıçının sakral suallarına cavab axtarışıdır.

Əsərin “Şər problemi” hissəsi ədəbiyyatın əzəli-əbədi problemi olan xeyir və şər məsələlərinə həsr olunub. Dünyada nə üçün şər mövcuddur, onun qarşısını almaq olarmı, ümumiyyətlə bu problemi aradan qaldırmaq mümkündür kimi suallara cavab axtarılır. Elizabet Kostellonun həyat fəlsəfəsində müti o adama deyilir ki, onun həyatı və ölümü digər insanlardan asılıdır. Yazıçı insanı şüurlu məxluq hesab edir və onu həyatın hər hansı bir anında düşdüyü durumdan çıxma bilər tezisini irəli sürür, dilsiz canlıların isə bu imkandan məhrum olduğunu anlatmağa çalışır. Kostello insan həyatının şərlə əhatə olduğunu qeyd edir, onunla mübarizə aparmağın yollarını arayır. Kostello bəşəriyyəti bürüyən müharibə fəlakətlərini, insan qırğınlarını şər qüvvənin dünyaya hakim olması ilə bağlayır və istənilən şəkildə ondan qaçmağın yollarını axtarır.

Romanın maraqlı hissələrindən biri də Elizabet Kostellonun illərlə görüşmədiyi bacısının yaşadığı Afrikanın ucqar guşəsinə təşrif buyurması olur. Məlum olur ki, bacısı Blanş artıq Briqitta bacıdır və Müqəddəs Məryəm xəstəxanasının ən hörmətli rəhbərlərindəndir. O, Elizabet kimi yüksək təhsil almış, lakin günlərin bir günü bütün elmi karyerasına son qoyaraq xəstə uşaqlara quluq etmək üçün Afrika-yə köçmüşdür. Məlum olur ki, Blanş və Eizabet fərqli dünyagörüşlərinə malikdirlər. Blanşın xristian itaətkarlığını Elizabet qəbul etmir və onun itaətkar insan obrazını başa düşmür. İşlədiyi və yaşadığı Müqəddəs Məryəm xəstəxanasının bütün xəstələrinə doğma və əziz olduğu halda, bioloji doğmaları onu heç vaxt düşündürmür. Ölümcül xəstə olan kimsəsiz uşaqlara ana qayğısını göstərir, lakin illərlə görmədiyi doğma bacısını qəbul etmir. Onun dəyərlərinə, həyat tərzinə qarşı açıq fikirlər söyləyir, çox vaxt da ümumiyyətlə, dözümsüzlük nümayiş etdirir. Kutzee doğma insanlar arasındakı təməl bağlarının itirilməsin, biri-birinə "yad" olan müasir insanın "bəlasını" təsvir edir.

Uzun illərdən sonra görüşmək fürsəti əldə edən iki bacı biri-birini "həzm" etmir, ayrı-ayrı mehmanxana otaqlarında qalır, yalnız iclas salonunda rastlaşırlar. Blanşın xristian itaətkarlığı, İsa Məsih sevgisi və dini görüşləri onda təəssüf hissi oyadır, bilikli və savadlı bacısının "geriyə", orta əsrlərə dönüşünü qəbul etmir. Həyat və ölüm, dünya həyatı və ölümdən sonrakı həyat haqda düşüncələr Elizabet Kostellonu rahat buraxmır, insanın dünyada yeri və missiyası, onun edə biləcəkləri və etmədikləri, iman və inamsızlıq kimi düşüncələrə cavab axtarır. Ömrünü kilsədə keçirən Cozef adlı qocanın bütün həyatını İsa Məsihin çarmıxa çəkildiyi an əzabını əks etdirən xaç düzəltməsinə itmiş vaxt və boşa xərclənmiş həyat adlandırır. Blanşın "bu onun həyatının mənasıdır" [9] fikrini başa düşmür, "həyatın mənası bu ola bilməz" [9] etirazını səsləndirir.

Əsərin "Qapıda" adlanan sonuncu hissəsi Kafkanın "Məhkəmə" romanındakı pritçaya uyğun yazılıb. Elizabet Kostello Kafkanın qəhrəmanı kimi yalnız dalandarın ona məlum olan səbəbi üzündən qapıdan keçə bilmir. Qanun keşikçisi nəyinki bu qapını, qanunların digər qapılarını da onun üzünə bağlayır. Kutzeenin qəhrəmanı Elizabet Kostello sanki Ərafa (Sədd – S.İ.) düşür və buradan Cənnətə keçmək üçün qapını adlamaq istəyəndə Kafkanın əsərində olduğu kimi etinasız şəkildə rədd cavabını alır. Elizabet Kostello da hər dəfə məhkəmə qarşısında durur, hər dəfə ərizədə izah etdiklərini inandırmağa çalışır. Sona qədər də izah edə bilmədiyi həqiqətə inamsızlıq onun ölümdən sonrakı həyatını Ərafda keçirəcəyi qənaəti ilə bitir.

Kostellonun qaldığı otaq eyni zamanda da qocalar evini xatırladır. Həyatda inamsızlıq hisslərlə yaşayan yaşlı yazıçı bütün ömrünü humanist ideyalarına qurban vermiş, sonda belə onlardan əl çəkməyəcəyi inadını göstərir. Romanlarında humanizmin bəşəriyyəti xilas edəcəyi fikrini açıq şəkildə ortaya qoyan Elizabet Kostellonu ölümündən sonra "Ali məhkəmədə" daha aydın və daha dürüst olmağa səsləyirlər. Qapı önündə dayanan yazıçı onun arxasında nə yaşandığını bilmək istəsə də, dalandar bunun müqabilində "mən nəyə inanıram" məruzəsini tələb edir. Həyatın bütün "üzünü" görmüş yaşlı qadın ona verilən suallara dəqiq cavab verə bilmir. Həqiqətən nəyə daha çox inanır və "həyat nədir?" sualı onu çaşdırır, həqiqət və yalan arasında ilişib qalır və uşaqlıq illərində sevdiyi qurbağalardan danışır.

Elizabet Kostellonun dürüstlüyü onun düşdüyü durumu daha da mürəkkəbləşdirir, “özgə insanların inamını təsvir edirəm” [9] cavabı isə sonunu müəyyən edir.

Kutzeeyə görə yazıçı “gözəgörünməzin katibi” [9], medium, Ali qüvvənin sözlərini çatdıran insandır və bu baxımdan onun yazılarında məna axtarmaq düzgün deyil. Kutzeeye görə yaradıcı insan təqlidini inandığı əqidəsi ilə təsvir edə bilər. Onun qəhrəmanı insan əzabını təsvir edərkən insanı ekzistensial varlıq kimi görür, onun bütün yaxşı və pis “üzünü” canlandırmağa çalışır. Elizabet Kostello anlayır ki, Kafkanın əsərində olduğu kimi Əraf yazıçıları üçün “qurğu”, lazımsız “ədəbi humanizmin” əzablarıdır. İnam və inamsızlıq, əqidə və əqidəsizlik, sənətkarın özü və oxucu qarşısında məsuliyyəti, insanın öz həyatı və bütün yer üzünün insanların məsuliyyəti heç də asan olmayan yazıçı həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Yazıçı Elizabet Kostellonun düşüncələri ilə müasir insanın ekzistensial seçimini canlandırır, cəmiyyətdən, insanlardan uzaq düşən tənha insanın son günlərini təsvir edir və bəşəriyyət qarşısında çoxsaylı suallar qaldırır. Xeyir və şərin, yaxşı və pisin, dəyər və dəyərsizliyin yerdəyişməyə məruz qaldığı bir dövrdə bəşər nəsli bürüyən total özgələşməni təsvir edir. Sözlünü deyə biləcək, ömrünü əqidəsinə və dəyərlərə həsr edən ziyalının yaşadığı toplumda “yersiz” görünməsinə özgələşmə ilə bağlayır.

Özünü dəfələrlə hamı kimi olmağa inandıran Elizabet Kostello bəzən özünü məzəmmət edir: “Mən insanın sarsılmaz ruhuna inanıram”, niyə axı hakimlərə bunu demədim. Bəlkə beləcə onların rəğbətini qazanardım. “Mən bəşəriyyətin bir olduğuna inanıram” deyə də bilərdim. Axı hamı bunu deyəndə humanist görünür. Nədən o, (özünü nəzərdə tutur – S.İ.), bir dəfə də olsa yalanla özünü doğru göstərə bilmir?” [9].

Müəssisələrinin birində Anar deyir ki, “çalışıram ki, insanı olduğu kimi, bütün tərəfləri ilə təqdim edim. Çünki nə tam yaxşı, nə də tam pis insan olmur. Sadəcə, bəzilərinə yaxşı, bəzilərinə pis cəhətlər daha çoxdur” [6].

Anarın bütün yaradıcılığı müəssisədə dediyi bu fikri təsdiq edir. Onun yaradıcılığını öyrənən ədəbi tənqid birmənalı olaraq Anarın keçən əsrin 70-ci illərindən başlayan yaradıcılığını Azərbaycan nəsrində yeni səhifə kimi qeyd edir və “Ağ liman”, “Dantenin yubileyi”, “Macal”, “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Otel otağı” əsərlərində yeni tip qəhrəman konsepsiyasını irəli sürdüyünü vurğulayır. Onun qəhrəmanları ekzistensial problemlərlə üz-üzə duran, insani istəklərlə sosial problemlərin və cəmiyyətin yazılmamış qanunları arasında qalan insan tipləridir. “Otel otağı”nın qəhrəmanı Kərim də cəmiyyətdə hökm sürən mənəviyyatsızlıqdan boğulur, “hamı kimi”, “yaxşı” olmaq istəmir. Kərim ömrü boyu türk millətinin aşiqi olmuş, amma elə bu sevdasına görə daim təqiblərə məruz qalmışdır. Onun kimi təvazökar insan və böyük alim sovet dövründə susdurulmuş, sovet rejimi və ona qulluq edənlər tərəfindən sıxışdırılmışdır. Zaman dəyişsə də həmin o insanlar indi onun fikirlərini mənimsəyir, türk xalqlarının birliyi ideyasını öz adlarına çıxarırlar. Onların ən bariz nümunəsini yazıçı Çopur Cabbar obrazında canlandırır. Çopur Cabbar Kərimin keçmişdə kommunist olduğunun xəbərçiliyini edərək onun yeni həyat qurmaq arzularını ürəyində qoyur. Məhz bu səbəbdən Kərimin övladının cehizi üçün İstanbula gəlib işləmək arzusu reallaşmışdır. Onun keçmişdə kommunist olduğunu öyrənib işə götürümlər. Kərimin yeni iş yeri onun güzəranını və məişət problemlərini aradan qaldıra bilərdi. Bu iki obraz arasında keçilməz

səddi vurğulayan İsa Həbibbəyli yazır ki, "Kərim Ələsgəroğlunun Vətən sevgisi, halallıq və düzlüyü ilə yalançı, şəxsi məqsədləri üçün bütün mənəvi dəyərləri aşib keçən Çopur Cabbarın mübahisəsini yazıçı müxtəlif insanların baxışlarını, xarakterlərini açıb ümumiləşdirir" [5, s.671]. Beləcə, Anar Azərbaycan ziyalısının sovet dövründə yaşadığı faciəsini onun arxasında duran dəhşətli gerçəkliyin fonunda təsvir edir.

Kərimi sıxan maddi sıxıntılar onu özünə qarşı üsyana qaldırır. O, da hamı kimi gözünü yumub yaşamaq istəyir. Kərim bir anlıq həyat yoldaşının onu məzəmmət etməsini, qızının nə qədər acı çəkməsini, Sədyarın istehzal gülüşlərini və nifrət etdiyi Çopur Cabbarın onun arxasınca danışacağını gözə alır və düşünür: "Bir dəfə, bircə dəfə mən də büdrəsəm, dünya dağılmaz ki... Yəni allah günahımdan keçməz? Axı allah özü hər şeyi görür. Hər şeyi məndən yaxşı bilir.." [2, s.116]. Bu fikirlərlə o, da Sədyar kimi yaşamaq və ya ən pisi Çopur Cabbar kimi kibrit qutularında rüşvət alıb qızının cehizini toplamaq istəyir. Maddi sıxıntılar, həyat yoldaşı və qızının yanına əliboş qayıdacağı fikirlər onu ən son addımı atmağa vadar edir.

Kərim Türkiyə universitetində işə düzələ bilməməsinin acısını çəkir və düşünür ki, vətənə qayıdıb "hamı" kimi yaşaya bilər. Hesab edir ki, qızının cehizini hazırlayana kimi bir iki ilə Sədyardan aldığı borcu da qaytarıb rahat yaşayacaq. Anarın "Seçilmiş əsərləri"nə ön söz yazan Rahid Ulusel yazır ki, "Markes bütöv bir nəslin aramsız süqutunu, Anar isə sayğısızlıq gerçəyində mənəviyyatın ölümü təhdidində belə onun diriliyinə iştirakları göstərir... Onun əks qəhrəmanları – "orbitindən çıxmış insanlar", "faktla həqiqət arasında" vurnuxan insanlar düşdükləri və ya özlərinin yaratdıqları çevrənin darlığında can çəkişdirirlər. Onlar "obivatel" mühitinə sığmaq istəmir, bu mühitin içərisində, yan-böyüründə öz antidünyalarını yaratmağa can atırlar" [1, s.4].

Kərim Ələsgəroğlu bütün ömrünü dürüst yaşayan, maddi sıxıntılara baxmayaraq vicdanı qarşısında əyilməyən, haqqın, ədalətin keşiyində dayanan "əsil insan" kimi ömür sürüb. Lakin maddi sıxıntılar, ailəsi qarşısında mənəvi borcu onu ən son addıma təhrik edir. Elnarə Məmmədovanın da qeyd etdiyi kimi "... yazıçı konkret problemin həllini öz qəhrəmanlarının daxili aləmlərinə, mənəvi meyarlarına, mentallığına və ümumi ağırlı məqamlara, reallıqlara əsaslanaraq qiymətləndirir [4, s.7].

Kutzeenin qəhrəmanı Elizabet Kostello hakim qarşısındakı sual-cavabda düşünür ki, onun yaşadığı dünyada hətta tanrıya olan inamın sarsılmasına baxmayaraq o, Dostoyevskiyə, Rilkeyə, Van Qoqa inanırdı, inanırdı ki, incəsənət dünyanı xilas edəcək. Ancaq indi o sarsılmışdı, anlayırdı ki, məsumcasına inandıqlarını o biri həyatına da daşıyıb. Bu səbəbdən hakim qarşısında verilən suallara yalnız yaradıcı insan kimi cavab verir, yazıçı kimi həm xeyri, həm də şəri işıqlandırdığını söyləyir. Məhkəmədən sonra ona ayrılan otaqda oturur və həqiqəti dediyin görə o dünyanı tezliklə görə bilməyəcəyinin təəssüfünü çəkir.

Hər iki əsərin qəhrəmanı olum və ölüm haqqında düşüncələrə dalır. Kərimə görə hər şeyə qadir allahdan başqa kainatın sirlərini bilən yoxdur. Kərim ona qibtə edir "bu sirrli-soraqlı kainatda" Kərim tək bir varlığa paxıllıq edirdi – Allaha, Əstəğfürullah. Həmişə belə zənn edirdi ki, həyat allahla insanın müştərək ortağ əsəridir, amma ki, allah bu əsərin süjetini, ən önəmlisi isə sonluğunu bilir, insan yox"

[2, s.69]. Elizabet Kostello üçün allah insanın mənəvi-ruhi həyatıdır. Onu dürüst yaşamaq, həqiqətin yanında olmaq, bütün dünyanın sənə qarşı durmasına rəğmən yalnız daxili səsini qulaq asmaq lazımdır. Elə bu səbəbdən onu nə oğlu, nə də yoldaşları anlamır. Onun həqiqəti yazıçı kimi gerçəkliyi bütün çılpalığı ilə çatdırmaq, tərəf tutmadan yazmaq idi. Ölümdən sonra qiyamət öncəsi sorğu-sualları da öz daxili səsinin ona dedikləri idi: “– Əgər məni cani də çağırırsa və mənim səsimlə onları səsləndirməsini istəsə mən özümü eşitməməzliyə vurmuyacam. Mən onları mühakimə etməyəcəm.

– Siz, qatilin yerinə danışacaqsız?

– Bəli. Siz elə bilirsiniz günahkarlar əzab çəkmirlər?

– Bəs, siz elə bilirsiniz ki, onlar yandıqları odun-alovun içindən bizi çağırırlar?..... Siz allaha inanırsız?

– Mən susmağı tərcih edərdim. Bu çox şəxsidir” [9]. Elizabet Kostello üçün allah yaradıcı insanda təcəllə edib və bu səbəbdən o, allahın yerdə əksidir. Hər kəsə eyni gözlə baxan, hər kəsi yazılarında səsləndirən insandır.

Kərim üçün allah olmuşları və olacaqları bilən ilahi qüvvədir. İnsan isə yalnız başqa insanın şəhadətinə inanır, amma eyni zamanda da olanlardan baş açmır. Kərim ölüm qabağı insanın nə düşündüyünü “Tolstoyun “İvan İliçin ölümü” hekayəsini, Çexovun “Üzücü əhvalatını”, Tomas Mannın “Venetsiyada ölüm”ünü, Buninin “San Fransiskolu cənab”ını, Heminqueyin “Kilimancaro qarları”yla [2, s.105] xatırlayır. Amma heç özü də bilmədən İstanbulun kimsəsiz otel otağında son günlərini yaşayır. Maraqlıdır ki, hər iki yazıçı ziyalı insanın ölüm qabağı hisslərini təsvir edəndə onları həyat, ölüm, şəxsiyyət problemləri ilə baş-baş qoyur. Onların daxili monoloqlarında varlıq və yoxluq arasında qalan, bütün ömrünü həqiqət bildiyi mənəvi dəyərlərə sığınan insan kimi təsvir edir. Kərimin balaca, dar və pəncərəsiz otaqda son günləri, Elizabet Kostellonun ölümdən sonra hakim qarşısına çıxdığı balaca dar otağı xatırlayır. Hər iki otağın təsvirində yazıçılar inanılmaz sıxıntı və insan əzablarını təsvir edirlər. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, əgər Kərim ölümün gəlişini başa düşmüşsə və onun haqqında yalnız bildiklərini düşünürsə, Elizabet Kostello artıq sorğu-sual ediləcək hakim qarşısında dayandığını bilir. Amma bununla belə nəyəsə ümid edir, qapı arxasında dalandarla söhbətində olacaqların narahatlığını yaşayır.

Kərim ömrü boyu arzuladığı və görmək istədiyi İstanbulda son günlərini yaşayır: “Bu otel odasında sona yetirdi əlli səkkiz illik ömür sərgüzəşti. Bir neçə dəqiqə, ən çoxu bir neçə saat qalırdı Sona, təklük, aşinasızlıq, səssizlik içində gələcək Sona..” [2, s.119]. Elizabet Kostello isə bütün var qüvvəsi ilə ölümü anlamağa çalışır, yaşadığı otel otağının bütün dəhlizlərini var-gəl edir, insanların harasa tələsdiyinin şahidi olur, amma kimsənin onunla maraqlanmamasına təəccüb edir. Qarşısına çıxan ilk insana “– Mənə bənzəyən, mənim vəziyyətimə düşən çoxmu adam görmü-sünüz? O, israrla suallarını verir, amma tədricən özünə nəzarəti itirirdi.... Kişi suallardan bezmişdi. Ona heç bir ifadə etməyən baxışlarla baxır və deyir:

– Hər zaman.. sizin kimiləri hər zaman görürük” [9].

Ömrünün son dəqiqələrini yaşayan Kərim İstanbulun otel otağında həyatla vidalaşanda, xeyir və şər haqqında, allah və həyatın mənası haqqında düşünür: “Bu otel otağına Kərim kimi uğursuz insanlar ölmək üçün gəlirdi. Bu otağa Öləsi,

ölümə məhkum olmuş insanlar özləri də bilmədən öz ayaqlarıyla gəlib çıxırdılar” [2, s.119]. Əsər qəhrəmanın ölümü ilə bitsə də ona nikbin notlar verən son hissədə deyildiyi kimi “yeni kəşf edilmiş asteroidlərin birinə türkologiyada mühüm tapıntısına görə mərhum ədəbiyyatşünas Kərim Əsgəroğlunun adını vermişlər” və indi göydə onun adını daşıyan “ulduz parıldayır” [2, s.120]. Əsərin belə sonluğu insanın olan sonsuz inamın və ümidin qələbəsi kimi səslənir.

Robinzon Kruzoya həsr etdiyi Nobel nitqində Kutzee insan tənhalığının əzabını təsvir edir və uzun illərdən sonra insan ləpirini görən Robinzon Kruzoda yaranan inam hissənin anlatmağa çalışır. Kutzee insana və bəşəriyyətin gələcəyinə inanır və nə olursa-olsun insanın bu inamdan əl çəkməyəcəyi ümidini itirmir. Bu səbəbdən onun qəhrəmanı Elizabet Kostello bitib tükənməyən insan ruhuna inanır. Anarın “Otel otağı” əsərində Kərim də dürüst və ziyalı mövqeyi ilə seçilən, ömrünü elmə, təhsilə sərf edən insan obrazı kimi canlanır və özü kimi yüzlərlə təmiz ziyalını təcəssüm edir. Anarın müsahibələrinin birində dediyi kimi “bir daha dərk etdim ki, heç bir təşəbbüs hədəf deyilmiş, heç nə əks-sədasız qalmırmış. Torpağa atılmış toxumlar cücərib baş qaldırdığı kimi beyinlərə səpilən fikirlər də zamanında yetişəcəkmiş” [3].

Ədəbiyyat:

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider nəşriyyat”. 2004. 416 s.
2. Anar. Otel otağı (hekayələr, povestlər). Bakı: Gənclik. 1995. 184 s.
3. Anar: Uzun Ömür sürmək, tarixin şahidi olmaqdır. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000515450>
4. Məmmədova E. Anarın nəsr və publisistikasında paralellər. Avtoreferat. Sumqayıt. 2021. 30 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 Cildə. I cild. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016. 800 s.
6. 82 yaşın hesabı və ya Anarın yaradıcılığına qısa baxış <https://aki.az/82-yasin-hesabati-v%99-ya-anarin-yaradiciligina-qisa-baxis/>
7. Курбак М.С. Исторические взгляды и творческая деятельность Дж.М.Кутзее. Автореферат...канд.истор.наук., М., 2012, 22 с.
8. Курбак М.С. Африка: история и историки. М., Издательский дом Высшей школы экономики. 2014, 447с.
9. Coetzee J.M. Elizabeth Costello. <https://unotices.com/book-.php?id=41947&page=1>
10. Leist A., Singer P.J.M. Coetzee and Ethics: Philosophical Perspectives on Literature. Columbia University Press. 2010. 411p.

Summary

CRITERIA OF INTELLIGENTSIA AND PERSONALITY PROBLEM IN COETZEE'S “ELIZABETH COSTELLO” AND ANAR'S “HOTEL ROOM”

Questions such as the existence of man as a person, his place in life, desires and the meaning of life have always been in the scope of artistic creation. Coetzee's “Elizabeth Costello” as well as Anar's “Hotel Room” is also important in raising these issues. In these works, both writers describe the spiritual world of man, his identity and endless suffering. The protagonist of the novel of the same name “Elizabeth Costello” as an intelligentsia image becomes the author's interpreter, talking about life, death and spiritual values. The image of Anar's Karim presents the human tragedy between the difficulties of the Azerbaijani intelligentsia, moral values and material dependence.

Резюме
КРИТЕРИЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КУТЗЕЕ «ЭЛИЗАБЕТ КОСТЕЛЛО» И АНАРА
«КОМНАТА В ОТЕЛЕ»

В центре внимания художественного творчества всегда находились вопросы сущности человека как личности, его желания, место и смысла жизни. Рассматриваемые в статье произведения Кутзее «Элизабет Костелло» и Анара «Комната в отеле» представляют особую важность с точки зрения освещения данных проблем. Авторы обоих произведений изображают нравственно-духовный мир человека, его сущность и бесконечные страдания. Героиня одноименного романа Элизабет Костелло как воплощение интеллигенции становится авторским рупором, гласящим о жизни, смерти и нравственных ценностях. Образ Керима Алескероглу в произведении Анара олицетворяет трудности, которые испытывает азербайджанская интеллигенция и трагедию человека, оказавшегося перед тяжёлым выбором между нравственными ценностями и материальной зависимостью.

Rəyçi: fil.f.d. T.Mirzəzadə

Ирина Кязимова
Азербайджанский Медицинский Университет

МИРОЛЮБИВЫЕ ИДЕИ АВТОРОВ ДРЕВНОСТИ («КНИГА ДЕДЕ КОРКУТ», «СЛОВО О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»)

Ключевые слова: *автор, древняя литература, азербайджанский эпос, идея миролюбия*

Açar sözlər: *müəllif, qədim ədəbiyyat, Azərbaycan eposu, sülhərvər ideya*

Keywords: *author, ancient literature, Azerbaijani epic, concept of peace*

Появление первых письменных литературных памятников помогло людям осознать свое место в мире и запечатлеть сам факт наличия истории как мирового процесса. В древней литературе тема национального самосознания, зарождения государственности воплощается в произведениях, где авторов связывают и объединяют идеи нравственности и высокой морали. Поэзию устного народного творчества, произведения древней литературы объединяет искреннее чувство патриотизма авторов, вызванное подвигами воинов, их примерным образом жизни в соответствии с нормами человеческого общежития. Патриотизм древних авторов пронизан идеями миролюбия и благородства.

Авторы древней литературы отличались творческой скромностью. Гордыня неприемлема в их бессмертных произведениях. Они, большей частью, не оставляли нам своих имен, понимая, что личность есть мельчайшая частичка в водовороте истории. Заслуга автора заключается в том, что в повествовании он не стремится выделить свое «я». Читая повествование, мы сами воздаем должное нравственно-патриотическому подвигу автора.

Автор древнего азербайджанского эпоса «Китаби Деде Коркуд» не оставил своего имени, но мы убеждаемся «в величии автора, в масштабах его личности, немало сделавшего во имя древнего и великого общества...» [1, с.14], – отмечает исследователь азербайджанского эпоса Камал Абдулла. Все свои мысли и чаяния автор древности выражает устами певца-сказателя Деде Коркута, чей образ и объединяет все песни-сказания эпического произведения. Личность героя эпоса дана через повествование легенды тюркских народов. Смысл жизни Деде Коркута – оставить последующим поколениям историю своего народа. Он считает своим патриотическим долгом поведать о мужестве героев, показать красоту природы родного края, рассказать о традициях и обычаях древних людей, далеких предков своего любимого народа. В этом заключается патриотизм Деде Коркута, через образ которого проявляет себя автор древнего эпоса. В наставлениях и рассуждениях главного героя азербайджанского эпоса о судьбе и закономерностях жизни отражается народная философия многих поколений. «Книга, которая не только

влияет, но и определяет наше существование... историческое, нравственное, эстетическое» [3, с.3], – отмечает Р.Бадалов. Патриотизм древнего азербайджанского эпоса философски миролюбив.

Повесть азербайджанского писателя Анара «Деде Коркут», написана по мотивам древнего азербайджанского эпоса, где Деде Коркут – мудрый старец, праотец древнего народа, певец-сказатель, свидетель всех событий, о которых повествует. Рассказывая о своем народе, он горячо радовался его победам и подвигам, сопереживал поражениям и неудачам. Как мудрый советчик богатырей-джигитов, он наставлял их на верные дела, поучал добрым словом, помогал советом и делом.

Фольклорная традиция анонимности автора наблюдается и в древнерусской литературе, что подтверждается исследователями русской летописи XII века. В своем труде «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» Б.А.Рыбаков отмечает, что автор «Слова о полку Игореве» ничего не говоря о себе, достаточно полно раскрывает свою литературную позицию, показывая знания различных областей жизни, проявляя свое отношение и к современникам, и к людям далекого прошлого. Создатели исторических произведений древнерусской литературы по сравнению с фольклором более определены в силу того, что они являются либо непосредственными участниками, либо свидетелями исторического события. Автор «Слова о полку Игореве», например, не простой человек своей эпохи, умеющий описать военные события, он и сам является опытным воином. Б.А.Рыбаков приводит примеры из текста и делается вывод в пользу того, что автор «Слова», является не обычным воином, а принадлежит к «старшей дружине» [9, с.398], ибо знает многие подробности военной жизни.

Авторы древних повестей не только свидетельствовали о событиях, они активно выражали свое личное отношение к истории, миру, героям своего времени. Летопись не терпела лжи, она бескомпромиссно судила не только врагов, но и своих князей, если те в чем-то оказывались неправы. Летописцы не только поучали, отмечали ошибки князей, но и указывали пути исправления этих ошибок. Они страдали за содеянные промахи вместе с теми, кто их совершал. Не просто поучение, а сопереживание за судьбы людей руководили автором, который оценивал каждое событие через чувство нравственности и патриотического долга.

По словам Д.С.Лихачева, «...до боли сжимает сердце читателя... плач автора о русском народе» [7, с.159]. Проявленный авторский патриотизм сделали это произведение «бессмертным и общечеловеческим» [7, с.160]. Автор «Слова о полку Игореве» соединил и противопоставил в своей поэме мир и войну, упрек князьям по поводу безрассудства в выборе именно военного решения выхода из конфликтной ситуации и, в то же время, восхищение их воинским мужеством. С одной стороны, автор осуждает князя Игоря за несвоевременный и необдуманый военный поход, с другой стороны, он прославляет воинов, их стойкость в битве.

Автор древнего азербайджанского эпоса и плачет, описывая братоубийственное побоище глазами мудрейшего предка, праотца древнего племени

огузов, и гордится смелостью, благородством славных подвигов своих воинов-джигитов. Образы положительных героев богатырей-джигитов помогают раскрыть как нравственно-патриотический идеал, так и общую идею миролюбия исторических произведений. Так, один из героев древнего эпоса Бамсы Бейрек, попав в плен к врагу, отказывается от заманчивых предложений кагана крепости Бейбурд, прежде выполнив условие: разгромить свое родное племя. Не задумываясь, дает Бейрек свой ответ, знаменующий идею патриотизма и любви к родине о том, что не будет бесчестить свой род и не отречется от своего племени. Ответ Бамсы Бейрека схож с патриотическим мотивом древнерусских исторических произведений: «...ляжем здесь костями, ибо мертвые не принимают позора» [8, с.36], («Повесть временных лет», «Сказание о траве емшан» и др.). Патриотизм литературных героев, показанный древними авторами, исследует Т.Г. Джафаров в книге «Древняя Русь и тюрки в литературных памятниках XII – XVII веков». По его словам, герои древних литературных памятников имеют одни и те же убеждения: не отступать перед опасностью, пленению предпочитать смерть [4, с.57]. Эти патриотические идеи прослеживаются в каждом произведении древности, демонстрируя не повтор мысли другого автора, а преемственность литературных связей.

Образцом миролюбия, как основной нравственной идеи древнего азербайджанского исторического эпоса, является образ молодого Турала, сына Газан-хана победителя, предводителя огузского племени. На рассуждения отца о войнах, он отвечает: «Теперь я понял, что в этом мире нет ничего хуже рубки голов и пролития крови» [2, с.98]. В глазах отца – это слабость малолетнего сына, но в глазах автора – эта миролюбивая мысль есть сама мудрость народная. Не случайно Турал – один из немногих воинов, (так и не убивший никого на поле брани), остается в живых после братоубийственной войны. Он один из тех, кто будет возрождать «большую рать» из «малой рати» [2, с.124].

Патриотическая идея древнего азербайджанского эпоса – идея миролюбия и отрицания пролития крови перекликается с идеей разумных подвигов в словах мудрейшего князя Святослава из «Слова о полку Игореве». Святослав осуждает горячие молодые головы русских князей за то, что пролили безвинную кровь русских воинов. «О мои дети... // Рано начали вы Половецкой земле // мечами обиду творить, // а себе славы искать». Осуждено и тщеславие, и безрассудство, и незнание жизни, присущее молодости. Но сказали вы: «Помужествуем сами: // прошлую славу себе похитим, // а будущую сами поделим!» [8, с.87]. В наказание молодые князья получили смерть, позор, пленение, бесчестие. Исследователи древнерусской литературы определяют основной идеей «Слова о полку Игореве» патриотический призыв древних авторов к миру, дружбе, разумности даже в своих геройствах.

Интересен тот факт, что в силу территориальной близости русских княжеств и земель древнего восточного народа, именуемого огузами, русские князья и огузские джигиты имели общего врага в лице половцев, которые совершали набеги на близлежащие земли. Сравнивая азербайджанский эпос «Китаби Деде Коркуд» с известным древнерусским литературным произведением «Слово о полку Игореве», мы находим идентичность в раз-

вители не только реальных событий, но и нравственно-этических принципов и идеалов. Раскрывается нравственное чувство двух любящих женщин: половчанка, дочь половца Кончака, идет за мужем в страну врагов («Слово о полку Игореве»), половчанка, дочь кагана крепости Бейбурд, Сельджан-хатун, наблюдая побег любимого мужа на свою родину из страны врага, приказывает страже не мешать совершить ему этот поступок. Жертвуя своим чувством, она дает любимому человеку свободу выбора («Деде Коркут»).

Женские образы в повествовании древнего эпоса показаны через материнское героичество: попав в плен вместе с Бурла-хатун, соплеменницы оказывают поддержку жене Газан-хана и их молодому сыну Туралу. Не выдав врагу Бурла-хатун для расправы, они все признали себя матерями ее сына. Как и в древнерусской литературе, образ женщины-матери, жены, сестры олицетворяет собой живое и светлое начало жизни. И в древнем азербайджанском эпосе «Китаби Деде Коркуд», и в древнерусском памятнике «Слово о полку Игореве» авторы сравнивают женские образы в минуты тревоги и отчаяния с птицами. Слова Ярославны: «Полечу, – говорит, – кукушкою по Дунаю... // утру князю кровавые его раны...» [8, с.91]. А любящая Сельджан-хатун, когда увидела, что Бейрек ее покидает, «заметалась, как раненая птица. Она готова была взлететь с ограды» [2, с.103].

Как и полагается древнему эпическому памятнику, всех героев повести по мотивам древнего азербайджанского эпоса можно разделить на положительных и отрицательных. Положительные герои вершат добро, отрицательные творят зло. Добро предстает перед нами в образах молодых джигитов, которые, побеждая зло, получают в награду славное имя и народное признание. Бравые джигиты-богатыри наделены сказочной силой, невиданной смелостью. Их речи помогают автору раскрыть нравственно-патриотический идеал «Китаби Деде Коркуд»: идеи любви к родной земле, к своему народу, миролюбия и трудолюбия. Зло – разъяренный бык, одноглазое чудовище Тепегез, несущее смерть и разорение – побеждено и уничтожено. Как и в древнерусской литературе, в азербайджанском эпосе добро – реально, зло – фантастично.

И в том, и в другом произведениях древности оба автора в своем повествовании используют выразительные художественные средства: красочные эпитеты, сравнения, которые позволяют нам увидеть живые картины событий древнего времени героических предков.

Анализируя исторические произведения древности, мы наблюдаем их своеобразие, отличительные особенности, но все они схожи в проявлении миролюбивого идеала. Авторы древности восхваляют подвиги, которые совершаются во время военных действий против захватчиков родных земель. Но это не прославление войны, а завет на будущее: жить в мире с честью и достойно, творя благие дела, избегая споров, разрушений и смерти. В свершении подвигов противопоставляются добро и зло, которые существуют в мире, как жизнь и смерть, мир и война. Прославление подвигов русских князей в древнерусском эпосе или богатырей-джигитов в древнем азербайджанском эпосе – это и есть победа добра над злом в нравственном понимании создателей древних эпических произведений.

Отношение к истории не всегда было однозначным. Древние люди еще не отдавали себе отчет о роли и значении истории в жизни человечества. Они не думали «о чувстве истории как протяженного во времени процесса. Прошлое, – указывал Д.С.Лихачев, – было как бы единым, стариной вообще, не разделенной на эпохи и не упорядоченной хронологически... Времени как истории еще не существовало» [6, с.250]. Возможно, не осознавая всей значимости своей миссии, авторы древности оставили ценнейшие исторические произведения, свидетельствующие о провозглашении миролюбия и согласия, что актуально и в нашу современную эпоху.

Миролюбивая идея древнего азербайджанского эпоса, провозглашающая осмысленную любовь к Родине, мирное сосуществование и созидательный труд, высказана главным героем эпоса, праотцом огузского народа Деде Коркутом. Камни и каменные глыбы, в которые превращались богатыри-джигиты, убивая друг друга во время братоубийственного побоища, превращали плодородные поля в непригодные для посева земли. И, чтобы вернуть эти земли к мирной жизни, надо было расчистить их от каменных завалов. Эту миссию и выполняли Гараджа-Чабан и его малолетний сын, который предложил: «Полно, отец, кочевать, воевать». Гараджа-Чабан согласился с сыном: «обоснуемся на этой земле раз и навсегда, будем пахать эту землю, сеять, жать...» [2, с.124]. Именно за этот мирный и мудрый призыв сына Гараджа-Чабана Деде Коркут нарекает Азером, что означает «малая рать», в надежде на то, что из малой рати возродится великий народ. Именно его Деде Коркут наставляет защищать землю, мирно засеивать ее и пожинать урожай: «...чтобы земля стала отчизной, стала отечеством, нужны два дела. Первое: в эту землю надо сеять, с этой земли собирать. И второе: надо ее защищать от врагов» [2, с.126]. Этот завет миролюбия, дружелюбия и почести мирному труду является основной идеей древнего эпоса.

Идея древнего азербайджанского эпоса воплотилась в жизнь и вошла в анналы мировой истории во время Отечественной Карабахской войны 2020г. Оккупированные азербайджанские земли армянские сепаратисты превратили в заминированную «буферную зону», на которой никто не жил. Премьер-министр Армении, выступая перед своими депутатами в один из первых дней после капитуляции, назвал Шушу «заросшим сорняком городом» [5] и, для своего оправдания, задал резонный вопрос армянским парламентариям о необходимости в этом «несчастном и мрачном» городе [10], каким он и являлся, по мнению самой же армянской стороны, в период армянской оккупации. За время оккупации азербайджанские города превратились в города-призраки, руины, поросшие травой. Никто там не строил дома, не возделывал землю, не засеивал и не собирал урожай. Вернулся азербайджанский народ на свои исторические земли, избавил их от вражеских мин, стал восстанавливать и строить города для людей, возделывать свою родную землю по заветам своих предков. Благодарная за свое освобождение благодатная земля наполнилась жизненной силой, зацвела садами, разлилась полноводными реками во благодать родным людям, которых так долго ждала.

Литература:

1. Абдулла К.М. Неполная рукопись. М.: Хроникер, 2006, 255 с.
2. Анар. Деде Коркут. Повесть по мотивам азербайджанского эпоса /Перевод: Э.Везировой, В.Портнова/ – Баку: Гянджлик, 1988. – 127 с.
3. Бадалов Р. Прошлое, которое не останется позади // Абдулла Камал. Тайный «Деде Коркуд». Баку: Мутарджим, 2006, с. 3-22.
4. Джафаров Т.Г. Древняя Русь и тюрки в литературных памятниках XII-XVII веков. Баку: Мутарджим, 2013, 343 с.
5. Керимов Айдын. За судьбу церкви в Шуше в ответе азербайджанские христиане // Новости haqqin.az, 4 мая 2021, 18:11. <https://m.haqqin.az/news/208809>.
6. Лихачев Д.С. Крещение Руси и государство Русь // Новый мир. М., 1988, №6, с. 249-258.
7. Лихачев Д.С. Слово о полку Игореве. Историко-литературный очерк. М.-Л.: АН СССР, 1950, 164 с.
8. Повести Древней Руси. М.: Художественная литература, 1986. – 447 с.
9. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М.: Наука, 1972, 520 с.
10. Статья haqqin.az. Пашиян настаивает: в период армянской оккупации «Шуша была несчастной и мрачной» // Новости haqqin.az, 6 октября 2021, 19:16. <https://m.haqqin.az/news/222053>.

Xülasə

ANTİK DÖVR MÜƏLLİFLƏRİNİN SÜLHSEVƏR İDEYALARI (“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”, “İQORUN ALAYI HAQQINDA BİR SÖZ”)

Məqalədə qədim ədəbiyyatın sülhsevər ideyaları Azərbaycanın tarixi eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim rus ədəbi abidəsi “İqorun alayı haqqında bir söz” əsərinin nümunələri əsasında təhlil edilir. Hər iki əsərin müəlliflərinin sülhpərvər mövqeyi müqayisə olunur və qeyd edilir. Məqalədə antik dövrlə müasir dünya arasında paralellik göstərilir, həmçinin, antik dövr müəllifləri haqqında alimlərin fikirləri diqqətə çatdırılır.

Summary

PEACE CONCEPT OF THE ANCIENT AUTHORS (“THE BOOK OF DEDE KORKUT”, “A WORD ABOUT IGOR’S REGIMENT”)

The article analyzes the concept of peace in ancient literature based on the examples of the Azerbaijani historical epic "The Book of Dede Korkut" and monument of Old Russian literature "A Word about Igor's Regiment". In the article the peaceful ideas of both authors' works is compared and noted. The article draws attention to the parallel between the ancient world and the modern world, also, scholars' opinions on ancient authors are considered.

Rəyçi: fil.f.d. S.Ə.Kadiyeva

METODİKA

Dilbər Mahmudova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DƏYƏRLƏRİN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: *mədəniyyət, dil, mədəni dəyər, mədəniyyətlərarası ünsiyyət*

Keywords: *culture, language, cultural value, intercultural communication*

Ключевые слова: *язык, культура, культурная ценность, межкультурная коммуникация*

Dünya ölkələrində fransız dilinin öyrənilməsinə uzun zamandır geniş yer verilir. Ölkəmizdə də bu dilin öyrənilməsinə diqqət böyükdür. Dil çox güclü ictimai alətdir. Xarici dillərin müasir dövrdə tədrisinin əsas məqsədi ünsiyyətə xidmət etmək, dildən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməkdir. Xarici dil müxtəlif dövlətlərin və xalqların elmi-mədəni, iqtisadi və siyasi həyatı haqqında biliklərin əldə olunmasına, bir çox xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandıqları təcrübəni birbaşa öyrənməyə şərait yaradır. Gənc mütəxəssislər öz ölkəsində fəaliyyət göstərən xarici şirkət və dünyanın müxtəlif qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edir. Xarici dilin tədrisi dilöyrənəndə (tələbədə) başqa xalqların dilinə, mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi formalaşdırır, onların humanitar sahələrdə təhsil səviyyəsini yüksəldir, yeni şəxsiyyət formalaşmasına və onun inkişafda olan dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan verir.

Hər hansı bir dili öyrənmək yeni bir mədəniyyətlə əlaqəyə girmək deməkdir. L.Porşe mədəni dəyərlər haqqında qeyd edir ki, “Bir xarici dili öyrənmək yeni bir mədəniyyətlə tanış olmaq deməkdir” [7, s.54].

Dil milli tarix, dövlətçilik və adət-ənənələrlə bağlı olub, informasiyanın toplanmasında, qorunub saxlanması və gələcək nəsllə ötürülməsində əvəzsiz rol oynayır. Dil özündə müxtəlif xalqların milli-mənəvi və mədəni xüsusiyyətlərini birləşdirir. Dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dil və mədəniyyət bir-birindən ayrılmazdır. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqələr həm mürəkkəb, həm də çox ölçülüdür. Dil həm də insanların mentalitetini, milli xarakter və real dünyasını əks etdirir. Bir mədəniyyət nümayəndəsi dünyaya bir istiqamətdən baxa bilirsə, müxtəlif dillərdə danışan və fərqli mədəniyyətləri özündə əks etdirən insanlar müxtəlif istiqamətlərdən baxa bilirlər. Beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq, dövlətlər arasında mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığının əhəmiyyəti hər gün artır.

Dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqələr sisteminə malikdir. Mədəniyyətlə dil bu sistemdə bir-birinə təsir edərək inkişaf edir, həmin təsirlər özünü xalqın həyat tərzini və davranışlarında da göstərir. Mədəniyyətin çox mühüm tərkib hissəsi dil mədəniyyətidir.

Mədəniyyət – insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin bir üzvü olaraq, onun mənimsədiyi biliyi, qanunları, incəsənəti, adətləri və digər qabiliyyət və vərdisləri özündə əks etdirən kompleksdir.

Mədəniyyət tarixi-yaradıcı prosesdir, nizama, biliyə, inkişafa doğru bir yoldur. Xoşbəxtliyin tükənməz mənbəyi məhəbbətin, xeyrin, yaradıcılığın təcəssümü – mədəniyyətdir. Mədəniyyətin inkişafının əsasını insan həyatının qorunub saxlanması, yaxşılaşdırılması və qayğısı təşkil edir. Dünyada insan dəyərinin bundan yüksək meyarı yoxdur. İnsan başqa bir dil öyrənməklə öz mədəniyyətinin müsbət və mənfəət rəflərini, nə dərəcədə zəngin olmasını dərk etmək qabiliyyətinə qadir olur.

Bütün dillər öz mədəni dəyərləri üzərində dayanır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mədəni dəyərlər, dil və mədəniyyət kimi mövzular hər zaman alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

S.Muaranın fikrincə, dəyərlər mədəniyyətlərə əlaqələrdə özünü göstərir, o, bunu hər hansı bir qrup insana, cəmiyyətə xas olan “adət və ənənələrin, dini, bədii, əqli xüsusiyyətlərin təzahür etdiyi mədəniyyətlərə qarşılaşma” adlandırır [6].

Müasir dövrdə dil və mədəniyyət ayrılmazdır. Bir çox dilçilər qeyd edirlər ki, mədəniyyət dilin öyrənilməsi prosesinə daxil edilməlidir. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində mədəniyyətlərə dəyərlərin əhəmiyyəti böyükdür. Dil tədrisinin mədəni aspektlərinə və mədəniyyətlərə təhsil kimi məsələlərə önəm verilməlidir. Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərə dəyərlərdən bəhs edən zaman Azərbaycan dilinin inkişafında mədəni dəyərlərin rolundan bəhs etmək yerinə düşərdi. Tarix boyu Azərbaycan bir neçə sivilizasiyanın toqquşması nəticəsində bir çox mədəni dirçəliş mərhələləri yaşamışdır. Mədəniyyətlərə dəyərlər haqqında fikirlər Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşündə həmişə öz yerini tapmışdır. Bir sıra alimlərin mədəniyyətlərə dəyərlər ilə bağlı söylədiklərinə nəzər salaq:

H.Cavidin mədəniyyətlə bağlı məşhur misralarında deyilir:

*Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət ...*

Azərbaycanda kulturologiya elminin yaradıcısı olan kulturoloq prof. Fuad Məmmədov “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya” kitabında qeyd edir ki, “Yüksək ruhi mədəniyyət – müasir dünyada qarşılıqlı anlaşma və insani münasibətlər harmoniyasına, (daha mükəmməl idarəetməyə) doğru yoldur. Yalnız yüksək ruhi mədəniyyət dünyanı xilas edəcək [2, s.232].

Əhməd Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” traktında mədəniyyətlə bağlı fikirlərini, düşüncələrini belə ifadə edir: “...*bu gün ən azı üç Avropa dilini – fransızcanı, ingiliscanı, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həmən-həmən rastlanmaz*” [1].

Bu misallar göstərir ki, mədəni dəyərlər xarici dillərin, o cümlədən, fransız dilinin öyrənilməsi və tədrisində istifadə olunmuşdur.

Dəyər kateqoriyası insan şüurunda müxtəlif məfhumları müqayisə etməklə formalaşır. Dəyərlərin həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də cəmiyyətin həyatında rolu böyükdür. Bu dəyərlərin hesabına ünsiyyət prosesində informasiyaların seçimi baş verir, qarşılıqlı fəaliyyət bacarıqları, affektlər (hisslər və emosiyalar) formalaşır, sosial münasibətlər bərqərar olur. Dəyər insanın cəmiyyətə, ətraf mühitə və özünə olan münasibətini ifadə edir. Dəyər istənilən mədəniyyətdə yüksək məna kəsb edir.

İnsan şüurunda çoxsaylı dəyərlər mövcuddur. Bu dəyərlər bir-biri ilə müəyyən tərzdə nizamlanaraq demək olar ki, dəyərlər sistemi yaradır. Ətraf mühitin dəyərlərini dərk edərək, insan öz mədəniyyətinə xas olan adət-ənənələrə, normalara istinad edir, tədricən onu müşayiət edən ümumi və əsas dəyərlər sistemi formalaşdırır. Bu sistemə əsasən həmin mədəniyyətin bütövlüyü, təkrarolunmaz siması, vacib qayda və proqnozlaşdırma səviyyəsi təmin olunur.

Hansısa dəyərlər insanlar üçün vacibdir, yüksək təsirə malikdir, hansılarsa diqqətə alınmır, mədəniyyətdən asılı olur. Onların əhəmiyyəti və tərkibi mədəniyyətə aid olan xüsusiyyətləri təyin edir. Özəl mədəniyyət xüsusiyyətlərinin əsas hissəsi, bir qayda olaraq, dərk edilmir və təbii bir hal kimi qəbul edilir. Öz mədəni dəyərlərini dərk etmə yalnız müxtəlif mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı digər mədəniyyət nümayəndələri ilə görüşən vaxt baş verir və onların dəyərlərindəki fərqlilik də elə bu zaman aşkar olunur.

Xarici dillərin tədrisi prosesində dilöyrənən tələbə dilini öyrəndiyi xalqın danışdığı tərzdə danışmaq vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu məqsədlə də tədris zamanı dili öyrənilən xalqın mədəniyyətinin vacib elementləri də öz əksini tapmalıdır. Mədəniyyətlərarası dəyərlərin tədrisi və öyrənilməsi prosesində dil öyrənənin dili öyrənilən xalqın danışdığı tərzdə danışmaq vərdişlərinə malik olması lazımdır. Dili öyrənilən xalqın milli-mənəvi dəyərləri, onun mədəniyyətinin vacib elementləri tədris zamanı dil bacarıqlarının daxilində həyata keçməlidir. Bütün bunlar dili öyrənənlərin əsl xarici dildə danışmasına əlverişli imkanlar yaradır. Xarici dilin tədrisi, dili öyrənilən xalqın mədəni dəyərlərinin tədrisi ilə paralel aparılmalıdır.

Xarici dillərin tədrisində və öyrənilməsində mədəniyyətlərarası ünsiyyəti inkişaf etdirmək üçün sözlərin mənalərini, qrammatik qaydaları bilmək kifayət deyildir. Öyrənilən dilin dünyasını mümkün olduğu qədər hərtərəfli və dərinlən bilmək lazımdır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığının formalaşması dil öyrənənin ətraf mühiti anlamasına geniş imkan yaradır. Bu məsələlər kommunikasiya imkanlarını artırmağa şərait yaradır.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarığına malik olduqdan sonra müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus nümayəndələrin olduğu müəssisələrdə işləmək üstünlüyünə malik olmaq olur. Xarici dil dərslərində yalnız dil xüsusiyyətləri öyrənilmir, eyni zamanda müəyyən sərhədlərdən kənara çıxaraq dil daşıyıcılarının mədəni aspektlərini anlayır və bu sahə üzrə özlərinin dil və mədəni biliklərini tətbiq etməyi bacarırlar. Fərqli mədəni xüsusiyyətləri anlayın dil öyrənənlər müxtəlif problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə xarici dildən və müxtəlif mənbələrdən məharətlə istifadə edirlər.

Müasir dövrdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də odur ki, aparılan danışıqlar və müzakirələrdə qarşı tərəfin mədəni dəyərlərini anlamaq və onlara hörmət edilməsi tələb olunur.

Xarici dildə kommunikasiya və mədəniyyətlərə səriştə artıq beynəlxalq fenomen olaraq formalaşmışdır. Hazırda bütün dövlətlər üçün mədəniyyətlərə ünsiyyət vacib hesab edilir. Müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərə ünsiyyətin təmin edilməsi xarici dillərin tədrisində önəmli mövqeyə malik olmalıdır. Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında dövrün tələblərindən irəli gələrək qarşılıqlı əlaqələr sürətlə artmışdır. Bu da xarici dili öyrənmək istəyənlərin həmin dilin mədəniyyət xüsusiyyətlərinə də maraqla yanaşmasına yol açır. Dil həmin dil daşıyıcılarının mədəni kimliyi olaraq özünü göstərir. Dildən məharətlə istifadə etməyi bacaran şəxs məlumatı qarşı tərəfə çatdırır və ona öz münasibətini də ifadə edə bilər.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, dil aid olduğu sosial qrupun mədəniyyətini ifadə edir. Hər hansı bir dilin tədrisi prosesini xalqın mədəniyyətinin araşdırılmasının tərkib hissəsi olaraq dərk etmək olar. Dil cəmiyyətin dəyərlərini, inancları və mənalrı özündə birləşdirir. Beləliklə dil mədəniyyətin bir hissəsidir.

Mədəniyyətlərə dəyərlərin fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində əsas komponentə çevrilməsi dili öyrənən şəxsə dilini öyrəndiyi ölkə ilə öz ölkəsinin milli-mənəvi dəyərlərini müqayisə etməyə və bu sahədə oxşar və fərqli dəyərləri aşkar etməyə, bunun nəticəsi kimi öz ölkəsinin milli-mənəvi dəyərlərinə daha dərin bələd olmağa və onun üstün cəhətlərini aşkar etməyə əlverişli imkan yaradır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi xarici dilin öyrənilməsi və tədrisinin əsas məqsədi sadəcə danışıq vərdislərinə yiyələnmə və ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti ilə məhdudlaşmır, o cümlədən də mədəniyyətlərə kommunikasiyanın öyrənilməsi də önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Bu ayrı-ayrı mədəniyyətlərin qarşılıqlı müqayisəli formada daha dərin və ətraflı öyrənilməsinə və anlaşılmasına kömək edir. Ünsiyyət qurulan xalq haqqında daha çox məlumat əldə etməyə şərait yaradır.

Bəzən elə hallar olur ki, bir çox fərqli mədəniyyət bir xarici dil ilə əlaqələndirilir. Buna misal olaraq, bir çox ölkənin birinci dili fransız dilidir. Bütün bu ölkələrin mədəniyyəti fransız mədəniyyəti kimi qəbul oluna bilər. Onların hər biri fərqli inancları, fərqli əxlaqı, fərqli dəyərlərə, bir sözlə fərqli mədəniyyətə sahibdirlər. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı yalnız Fransanın deyil, habelə frankofon ölkələrinin də milli-mənəvi, mədəni dəyərlərini nəzərə almaq lazımdır. Məs: Afrika, Amerika (Québec), Avropada olan frankofon ölkələrin milli mənəvi dəyərləri müqayisəli şəkildə tədris oluna bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mədəniyyətlərə dəyərlər sahəsində bacarıq və vərdislərə yiyələnmə, real həyat hadisələrinə də münasibət bildirməyi bacaracaq, ümumiyyətlə mədəniyyətin universal olmadığını, hər bir mədəniyyətin öz xalqına, öz ölkəsinə xas olan xüsusiyyətlərin mövcudluğuna inanacaqdır. Bu da xarici dilin, o cümlədən də fransız dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Ağaoğlu Ə.H. “Üç mədəniyyət (elmi redaktor Vaqif Sultanlı), Bakı: Mütərcim, 2006, 154s.
2. F.T.Məmmədov “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya”, Bakı: “OL” MMC, 2016, 260s.
3. Şirəliyev Ə.Ş. “Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi/Mədəniyyətlərə arası diaaloq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər, Bakı: Mütərcim, 2010, s.132-135.

4. Byram.M. Culture et éducation en langue étrangère, Paris: Hatier-Crédif,1992.
5. “Cadre européen commun de référence pour les langues: apprendre, enseigner, évaluer”. Conseil de L’Europe. Les Editions Didier. Paris:2001 (imprimé en France), 196 p.
6. Mouaran S. Enseigner à communiquer en langue étrangère. Ed.4, Hachette, 1992, 192 p.
7. Porcher L. “Programmes, progression, projets dans l’enseignement. apprentissage d’une culture étrangère, Etudes de Linguistique appliqué, 1988, № 45, p.97.
8. Соловова Е.Н. «Методика обучения иностранным языкам», Москва: «Просвещение», Наука, 2005.

Summary

THE ROLE OF INTERCULTURAL VALUES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

The article deals with the importance of intercultural values in foreign language teaching. While discussing these values in French language teaching it can be concluded that intercultural values are one of the main components influencing a learner's outlook, level of knowledge, speech and linguistic skills and components. The main purpose of teaching foreign languages is not only to serve communication or to use language language as a means of communication. At the same time it forms in the student a sense of respect for the language, culture and national and spiritual values of other nations, raises the level of education, allows the formation of personality and its adaptation to the requirements of the constantly evolving world. The study of foreign languages also interprets the extensive study of the cultural and social life of the people who speak that language.

Резюме

РОЛЬ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

В статье рассматривается важность межкультурных ценностей в обучении иностранным языкам. В обучении французскому языку, касаясь этих ценностей можно сделать вывод, что они являются одним из основных компонентов, влияющих на мировоззрение учащегося, на уровень его знаний, на речевые и языковые (лингвистические) навыки и компетенции.

Основная цель обучения иностранным языкам состоит не только в том, чтобы служить общению, в использовании языка как средства общения. Наряду с этим у учащихся формируется чувство уважения к языку, культуре, национальным и духовным ценностям других народов, повышается уровень образованности, что позволяет формировать личность и адаптировать её к требованиям постоянно развивающегося мира.

Изучение иностранных языков также интерпретирует обширное изучение культурной и общественной жизни людей, говорящих на этих языках.

Rəyçi: dos. F.F.Köçərli

Adila Aliyeva
Azerbaijan University of Languages

HOW TO TEACH STORY WRITING TO GRADE 5 AND 6 STUDENTS AT THE ENGLISH LESSONS

Keywords: *story writing, opening, dilemma, resolution, ending*

Açar sözlər: *hekayə yazılması, giriş, dilemma, problemin həlli, nəticə*

Ключевые слова: *написание рассказа, вступление, дилемма, решение проблемы, окончание*

Stories are vital because they are a way of understanding the world of explaining the world to ourselves and ourselves to the world. From time immemorial, man has made up stories. These early tales explained the inexplicable and became our basic myths. Traditional tales passed on the rights and wrongs of the culture – they celebrate kindness, diligence, sacrifice and other basic virtues. Every society has these tales that lie at the heart of their culture.

Much of our human thinking and conversation is based around story – when we meet, we chat about what has happened. When we are thinking we are often going back over the story of what has happened and imagining what might happen. Story is a fundamental way of communicating and comprehending the world.

The roots of narrative are internalized through the circle of reading, listening, speaking and writing. As young writers, Grade 5 and 6 students need to build up a repertoire of different types of narrative forms that they can call upon to help them compose their own stories. It is very important to establish a positive climate for story writing. This would feature the following:

- attractive displays that focus students' interest;
- regular reading of a wide range of stories;
- access to a wide range of quality literature;
- writer of the week or month;
- writing, reading and sharing stories as the teacher;
- opportunities for developing stories through play.

There is a fundamental pattern to narrative that Grade 5 and 6 learners need to internalise in order to create their own stories. The pattern can be shown visually as a mountain- the story mountain [1, p.10]. Let us look at the basic pattern:

Opening: The reader is introduced to the character or characters and setting. The initial mood is created and sometimes a hint is given about what is to happen.

Buildup: Some events occur. The characters begin to do something. This might be fairly brief – or continue for some time. This helps to establish the characters. There may be some hints that lead the reader into the dilemma.

Problem/ Dilemma: Something or other goes wrong – a mystery arises, something terrible happens, there is a conflict or problem, a dramatic event occurs. In some stories there are a number of problems- major and minor.

Resolution: As a result of the problem, there is a series of events that lead to a resolution. The problem has to be sorted out in some way. Things have to be made all right.

Ending: There is some sort of reflective ending in which the reader thinks about what has happened and how this has affected the characters- what has been learned, how characters have changed. The end draws out how the situation has altered since the opening.

Let me give you a simple example of the story mountain in action with Grade 5 students. We worked together to build up a simple story with the five basic sections:

- Opening: Aylin goes for a walk with her grandmother.
- Buildup: She plays on the swings in the park.
- Problem: A big dog barks at her, she runs off and gets lost.
- Resolution: Her grandmother finds her.
- Ending: They go home together.

Once students have internalized this pattern and become more experienced at using it to structure their stories, they can begin to manipulate it. Grade 6 students may create more complex patterns with various complications arising.

To help students begin to invent their own stories, it is useful to make lists as starting points based on what they already know. For example, a “story soup” could be created, using the basic story ingredients- characters, settings, problems [2, p.37].

- List possible characters- at this stage this may end up as a mish-mash of real people, story characters, famous people, relatives and so on.

- List possible places where a story might take place- again a mixture of real places and places taken from stories that are well-known should be encouraged.

- The right questions should be used to help structure the invention of a story. For example:

- Who is the story about?
- Where are they?
- What are they doing?
- What happens next?
- What goes wrong?
- How does it get sorted out?
- What happens at the end?

When I was teaching Grade 6 students how to write a story I talked through the following tale. It held their attention and I was able to demonstrate how to put things together.

Jane and the bunny

Now, I’m going to have a little girl as my main character. Her name is Jane. At the start of the story she is at home and she is feeling lonely because she has no brothers or sisters and no friends at school. It is a rainy day. She looks out of the

window and sees a rainbow. She wants to know what there might be at the end of the rainbow. Her mother told her there was a box of gold but she wants to see it with her eyes.

Now, I need to get my character doing something so I am going to have her go to the end of the rainbow and see what is there. So, Jane wears her shoes and goes to see if she is right. When she gets there, she can see the colours of the rainbow near her. To her surprise there is a box. She looks inside. No gold! But there is a small bunny.

Now I need something to go wrong. So, I'm going to start the next part with the word "suddenly". Suddenly, the bunny speaks. "Help me get home. I am lost", he says.

Now, I have to sort this out. I think that will be easy because Jane can carry the bunny home, let me think.

So, Jane carries the bunny back to his little house in the forest. When they get there, the bunny opens up a small door in a tall tree and goes inside. A minute later the bunny comes and gives Jane a present. It is a small whistle. "When you feel lonely, blow on the whistle and I will come", says the bunny.

Now I need the ending. I am going to show that at the end Jane feels happy.

When Jane comes home, she feels tired. Her mother makes her tea and she goes to bed. She knows that she will never feel alone again.

There are different teaching patterns for improving Grade 5 and 6 students' story writing skills [3, p. 58]:

➤ Demonstrate story making orally – the teacher talks through story making on many occasions, making stories up.

➤ Shared story making orally – the teacher helps the class to invent a story by using questions and prompts.

➤ Scaffolded story making – the children work independently to make a story using some form of support, e.g. working in pairs, using a storyboard, etc.

➤ Independent story making – the class work on their own, to invent a story.

➤ Playing with story ingredients – The "story soup" is made up of different ingredients – characters, places, events. It can help to generate possible ideas with the class – or use the prompt sheets. You will notice that the lists on the prompt sheets provide six ingredients of each category. This means that a dice can be rolled to select story ingredients.

How to play this game:

1. Use one of the two planning lists provided. The first is a simple version that would be suitable for less confident writers. This list provides space for students to record their characters, settings and spaces to complete for:

- how it will begin;
- what happens;
- how it will end.

2. Now select a character from the character list. Create your own character lists to suggest different types of story. You can have: a prince, a princess, a dragon, a king, a giant, a wolf, a woodcutter in your list.

3. Now use the “feelings” list: sad, lonely, happy, angry, shy, clever, strong, kind. Roll the dice to find out how your character is feeling. You can itemize positive emotions in one list and negative in the other one. This means that if you are using two characters you may end up with a positive character and a negative character.

4. Now find out where the characters are: a forest, a castle, a lake, a street, a palace, a market.

5. Before writing the story, the students need to talk through or draw on to a storyboard their basic tale. They have to select a character and how they feel. An object and a creature. Also, a setting where the tale will start. Finally, a problem, to give heart to the tale.

In conclusion, it should be mentioned that when teaching, it is worth keeping the story mountain in teachers’ minds. Initially it acts as a structure. It can also be used as a paragraph planner. Students will not automatically understand what the mountain means but gradually they will get that with plenty of experience and discussion.

References:

1. Pie Corbett. How to Teach Story Writing. New York 2010.
2. Sue Palmer. How to Teach Writing across the Curriculum: Ages 8-14. New York 2011.
3. Tessa Daffern, Noella M. Mackenzie. Teaching Writing– Effective Approaches for the Middle Years. London 2020.

Xülasə

V VƏ VI SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞAGİRD LƏRƏ HEKAYƏ YAZDIRMAĞIN TƏDRİSİ

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərinin V və VI sinif şagirdlərinə ingilis dili dərslərində hekayə yazdırmağın tədrisi yollarından bəhs edilir. Müəllif hekayə yazmaq üçün səmərəli üsul kimi hekayə xəritəsi adlanan nümunədən istifadə edib. Hekayə xəritəsinin 5 əsas mərhələdən ibarət olduğu bildirilir: giriş, hadisələrin inkişafı, problemin qoyuluşu, problemin həlli və nəticə.

Резюме

ОБУЧЕНИЕ НАПИСАНИЮ РАССКАЗА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В 5-Х И 6-Х КЛАССАХ

В статье рассматриваются способы составления рассказа учениками 5-х и 6-х классов на уроках английского языка. Автор использовал пример, называемый «карта-рассказ», как эффективный способ написания рассказа. Указано, что «карта-рассказ» состоит из 5 основных этапов: введение, развитие событий, постановка проблемы, решение проблемы и заключение.

***Rəyçi:** prof. D.Ə.İsmayılova*

Əmrəli Şirəliyev
Vəfa Babayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÜMUMİ TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNİN İTERAKTİV YOLLA TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *interaktiv təlim, mexanizmlər, problemlə situasiya, şagird-tədqiqatçı, müəllim-bələdçi*

Keywords: *interactive teaching, mechanisms, problematic situation, learner-researcher, teacher-facilitator*

Ключевые слова: *интерактивное обучение, механизмы, проблемная ситуация, Ученик-исследователь, учитель-фасилитатор*

Ümumi təhsil pilləsini bitirən gənc gələcəkdə hansı ixtisası seçəcəyindən və təhsilini davam etdirib-etdirməyəcəyindən asılı olmayaraq artıq cəmiyyətin yetkin bir üzvü kimi formalaşmalıdır. Özünü dərk etmədən, yaşadığı cəmiyyətin keçmişini, bugününü öyrənmədən hansısa bir sahədə uğur qazanmaq çox çətindir. Cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü, fəal vətəndaş kimi formalaşmaq üçün hər bir şəxsin ictimai həyat hadisələrini müstəqil şəkildə təhlil etmək, öz həyat yolunu şüurlu surətdə seçmək imkanı olmalıdır. Bu imkanları isə insana məhz əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdislər verir. Bəs bu bilik, bacarıq və vərdislər gənclərdə necə formalaşdırılmalıdır – onlarda sərbəst düşüncə vərdisləri aşılamaqla, və yaxud hazır biliklər verməklə? Ümummillə lider Heydər Əliyevin dediyi kimi cəmiyyətin gələcək tərəqqisi indi gənclərimizə nəyi və necə öyrətməyimizdən asılıdır.

Öyrənməklə yanaşı, öyrənilənləri həyatda tətbiq etməyi də bacarmaq lazımdır. Əgər hər hansı bir bilik fəaliyyət proqramına daxil edilə bilmirsə, istifadəsiz qalırsa, o, passiv zonaya keçərək təcridən unudulur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sosial miqyasda bilik yalnız şəxsi istifadə üçün deyil, cəmiyyətin istifadəsinə verilmək üçün nəzərdə tutulur. Bəzən şəxsi həyat üçün “lazımsız” hesab edilən biliklər ictimai miqyasda “lazımlı” bilikləri tamamlamaq üçün lazım olur, bəzən isə sonradan əldə edilmiş biliklərlə birləşərək istifadə olunmaq imkanı əldə edir.

İnsanın ağılı, düşüncə qabiliyyəti nə qədər çox inkişaf etsə, gerçəklik haqqında o qədər dəqiq, düzgün bilik əldə edir, hiss orqanlarının verdiyi məlumatla kifayətlənməyərək zəruri əlamətləri üzə çıxarır, paralellər, ümumiləşdirmələr aparır, ümumilərin nə dərəcədə əlaqəli olduğunu öyrənir. Biliklərin əsasında əməli fəaliyyət dayansa da, bilik də öz növbəsində fəaliyyət sahəsini genişləndirməyə xidmət edir. Lakin məlumdur ki, hər bir konkret fəaliyyət üçün müəyyən konkret biliklər tələb olunur. Ən vacib olan isə çox bilmək deyil lazım olanı bilməkdir. Yəni, tədris prosesində qarşıya qoyulan əsas məqsəd təhsilənlərə çox bilik öyrətmək deyil, zəruri olanı öyrətmək, vərdiş yaratmaq olmalıdır. Müasir dövrün açdığı yeni imkanlar bütövlükdə düşüncə tərziini dəyişməklə insanın mənəvi-intellektual inkişafının da yenidən nəzərdən keçirilməsini

tələb edir. İstər-istəməz bir sıra məsələlər yenidən aktuallaşır. İnsanın arzu və istəkləri sağlam olduqda onlara çatmaq uğrunda mübarizə demək olar ki, cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılır. Daim inkişafda olan cəmiyyətdə demək olar ki, bir çox məsələlər məqsəddən asılıdır: əvvəlcə müəyyənləşdirilməlidir ki, biz icraçı yoxsa yaradıcı insan hazırlamaq istəyirik? Əlbəttə ki, yaradıcı. Bunun üçün hər hansı bir məsələnin həlli prosesində bilikləri müstəqil, müxtəlif mənbələri araşdıraraq və tədqiq edərək əldə etmək, mənimsəmək lazımdır. Bu isə təfəkkürün inkişafına və demokratik üsluba əsaslanan dialoji təlim prosesində reallaşa bilər.

Ümumi təhsil pilləsində ingilis dili dərslərinin interaktiv yolla təşkili, təhsil alanlarda idrak fəallığının yaradılması və saxlanması üçün müəyyən prinsip və mexanizmlər müəyyən edilir.

Xarici dillərin tədrisində metod və prinsiplərin inteqrasiyasından bəhs edən Ə.Şirəliyev qeyd edir: “Xarici dillərin tədrisində metod və prinsiplərin inteqrasiyası labüddür və özündə müxtəlif prinsiplərin ən yaxşı elementlərini ehtiva edən tədrisə kompleks yanaşma prinsipi prioritet xarakter daşıyır” [2, s.161]. Tədrisə kompleks yanaşma prinsipi xarici dil dərslərinin interaktiv yolla təşkili prinsiplərinin istiqamətini müəyyən etməyə yol açır. Vilqa M.Riverz xarici dil dərslərinin interaktiv yolla təşkilinin 10 əsas prinsipini qeyd edir: 1) dil öyrənən şagirdədir, 2) dilin tədrisi və öyrənilməsi şagirdin ehtiyaclarına yönəldilməlidir, 3) dilin tədrisi və öyrənilməsi fundamental strategiya və texnikalardan istifadə edilməklə kommunikativ dil bacarıqlarının (yazılı və şifahi) formalaşdırılmasına yönəldilməlidir, 4) sinifdaxili münasibətlər – müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət və anlayış, müəllim və şagird şəxsiyyətinə qarşılıqlı hörmət, qorxu olmayan atmosfer – öyrənmə prosesinə birbaşa təsir edir, 5) dildən istifadənin əsasında dil bilikləri və dilin işlənməsi dayanır, 6) dilin işlənməsinin inkişaf etdirilməsi interaktiv fəaliyyətlərdən, fəaliyyətə yaradıcı yanaşmadan birbaşa asılıdır, 7) hər mümkün metod öyrənmə prosesi üçün köməkdir 8) testlərin, sınaqların təşkili öyrənmə prosesinə dəstək rolunu oynayır, 9) xarici dilin öyrənilməsi eyni zamanda digər bir mədəniyyətin öyrənilməsidir, 10) real həyat sinif divarlarından kənarlara uzanır, dil öyrənmə prosesi həm sinif otaqlarında, həm də sinif otaqlarından kənarında mümkündür [7].

L.Luşenko fəal təlimin təşkilində 6 əsas prinsipi qeyd edir; 1) dil öyrənən şagirdədir (şagird dil bacarıqlarını özünə lazım olan istiqamətdə inkişaf etdirməli olduğunun məsuliyyətini dərk etməlidir), 2) fəal təlim dil öyrənənlərin konkret məqsədlərinə xidmət etməlidir, 3) hər hansı yazılı və ya şifahi ünsiyyət real həyat situasiyalarına uyğun olmalıdır 4) sinifdaxili münasibətlər öyrənmə prosesinə təsir edir 5) dil bilikləri və dildən necə istifadə edilməsi bu prosesdə əsas rol oynayır 6) dildən istifadənin inkişaf etdirilməsi interaktiv üsul və vasitələrin yaradıcı tətbiq edilməsi ilə baş verir [5]. L.Luşenko interaktiv təlimdə əsas götürülə biləcək digər prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır; şagirdlərlə sinif otağında, oyun meydançasında və digər bütün situasiyalarda öyrədilən dildə danışılmalıdır, qrup müzakirələri təşkil edilməlidir, müəyyən bacarıqlar (dinləmə, səsələri bir birindən ayıra bilmə, düzgün qrammatikadan istifadə etmə, təqlid, xüsusi intonasiya və aksept ilə danışma) formalaşdırılmalıdır, hərəkət və jestlərdən maksimum istifadə edilməlidir, konkretlikdən mücərrədiyyə keçid edə bilmək bacarığı formalaşdırılmalıdır, induktiv təlim, həyatla əlaqələndirmə və motivasiya önə çəkilməlidir [5].

N.Susani interaktiv təlimdə auditoriyanın aktivliyini belə qruplaşdırır; müəllimin bütün siniflə fəaliyyəti, müəllimin qruplarla, cütlərlə və ya fərdi şagirdlərlə fəaliyyəti, şagirdlərin bir-birləri ilə fəaliyyəti (qrup daxilində, cütlərlə, fərdi və ya bütün siniflə), şagirdlərin tədris resursları ilə fərdi şəkildə işləyərək onları qruplarda, cütlərdə tətbiq etmələri [6].

Fəal, interaktiv təlimin mexanizmləri dedikdə əsasən təhsilalanlarda biliklərin səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə kömək edən, onların fəallığını artırmaq üçün istiqamətlənmiş mexanizmlər nəzərdə tutulur. Fəal, interaktiv təlimi səmərəli edən mexanizmlər hansılardır və həmin mexanizmlərdən istifadə təhsilalanlarda hansı bacarıqları formalaşdırmağa kömək edir? Bu istiqamətdə müəyyən edilən mexanizmlərdən birincisi problemlə situasiyanın yaradılmasıdır. Bu mexanizm şagirdlərdə idraki fəallıq yaradaraq onlarda yaradıcı təfəkkürün formalaşmasını və inkişafını təmin edir. Bəs problemlə situasiya necə yaradılır və müəllim dərslərində bu mexanizmi necə tətbiq edir? Ümumiyyətlə qeyd edək ki, problemlə situasiya şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün kifayət qədər səmərəli mexanizm hesab edilə bilər. Problem dedikdə əlbəttə ki, auditoriyada hansısa mübahisəli situasiya deyil, şagirdlərdə idraki fəallıq və motivasiya yaradan xüsusi tapşırıqlar nəzərdə tutulur. Müxtəlif həll variantları olan tapşırıqlar, açıq tipli – müxtəlif cavablar almağa imkan verən suallar, içərisində müəyyən səhvlər buraxılan mətnlər və s. şagirdlərə müstəqil düşünməyə imkan yaradır və onlara qoyulmuş problemə yaradıcı yanaşaraq müxtəlif üsullarla həll yollarını tapmalarına yol açır. Problemlə situasiya yaratmaq üçün hazırlanan sual və tapşırıqlar ziddiyyətli və eyni zamanda konkret cavab tələb edən olmamalıdır. Müəllim tərəfindən hazırlanıb təqdim edilən tapşırıqlar şagirdləri düşündürməli və axtarış aparmağa sövq etməlidir. Bu mexanizmin düzgün tətbiqi dərslərin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Məsələn, xarici dil dərslərində belə bir tapşırıq şagirdlərdə idraki fəallığı artıraraq dinləyib-anlama, nitq və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək, eləcə də yeni lüğəti, yeni nitq formalarını və ya yeni qrammatikanı təqdim etmək üçün istifadə edilə bilər: müəllim hər hansı bir kiçik hekayənin müəyyən bir hissəsini şagirdlərə oxuyur, daha sonra onlardan hekayənin sonunu tamamlamağı xahiş edir.

Bu tipli tapşırıqlar şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirərək dərslərin məqsədinə uyğun müvafiq təlim nəticəsini reallaşdırmaqda müəllimə kömək edə bilər.

Fəal təlimin ikinci mexanizmi demək olar ki, ənənəvi təlim modelini köklü şəkildə dəyişir. Burada şagird tədqiqatçı, müəllim isə bələdçidir (fasilitator) və şagirdlərə öyrənmək üsullarını öyrətmək müəllimin əsas funksiyası olaraq önə çəkilir.

Ənənəvi təlim modelində biliyin şagirdlərə hazır şəkildə ötürülməsi və onlara bacardıqca çox biliyin verilməsi onların hərtərəfli inkişafına mane olurdu. Yaradıcı təfəkkürü yenidən formalaşan, böyük düşüncə potensialına malik olan və əməli vərdislərə yiyələnməyin ən münasib dövründə olan şagirdlərə çox bilik verərək yükləmək yanlışlıq olardı. Əlbəttə ki, çox bilik verərək “bilikli” şagird yetişdirmək əvəzinə sərbəst düşüncə vərdişi əldə etmiş, bütün həyatı boyu öyrənməyə qadir, müstəqil tədqiqat aparmağı bacaran şagird yetişdirmək vacibdir. Bu istiqamətdə şagirdin təlim prosesinin mərkəzində olması, təlim prosesində müəllimlə bərabər hüquqlu tərəf olması ön plana çəkilir. Şagird qoyulan problemi həll etmək üçün tədqiqat aparır, araşdırır və özü üçün zəruri olanları müəyyənləşdirir. Müəl-

lim isə ənənəvi təlim modelində olduğu kimi artıq avtoritar hüquqa malik deyil. O, şagirdlərə öyrənməyi öyrədir, onlara istiqamət verərək yol göstərir, şagirdlərin intellektlərini inkişaf etdirmələrinə şərait yaradaraq onların müstəqil düşüncə və diskussiya bacarıqlarına yiyələnmələrinə nail olur. Fəal təlimin bu mexanizmi müəllim və şagirdin birgə fəaliyyətinə əsaslanır.

Beləliklə, innovasiyaların tətbiq edildiyi qlobal dünyamızda və qlobal dil olan ingilis dilinin tədrisində yeni dəyişikliklərdən bəhrələnən müəllimlərin qarşısında duran əsas məsələ tələbəyə öyrənmək işində fasilitatorluq etmək və ən vacib, səmərəli metodları, mənbələri təqdim etməkdir. Bu da özünü dil materiallarında göstərərək, tələbələrin materialları dərk etmələri, tapşırıqlarda yaranan problemlərin səbəbini bilmələri və asanlıqla onların həllinə nail olmaları üçün yol açır.

İnteraktiv təlimin üçüncü mexanizmi dialoq və əməkdaşlıqdır. Bu mexanizm təlim prosesində müəllim-şagird, şagird-şagird arasında olan dialoq və əməkdaşlığa əsaslanır. Təlim prosesində əməkdaşlıq və dialoqun qurulması müəllimdən xüsusi bacarıq tələb edir. Bu mexanizmin tətbiqi təhsilalanların gələcək həyatına müsbət təsir göstərərək onların cəmiyyətdə tolerant mövqe tutmalarına yol açır. Məlumdur ki, insan yalnız bioloji varlıq deyil və onu əhatə edən mühit də yalnız təbii mühit deyil. İnsan həm də sosial varlıq olaraq digər insanlarla və ümumilikdə cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqədə olur və bu əlaqələr onun formalaşmasına ciddi təsir göstərir. İnsanın formalaşdığı ictimai mühit mövcud dəyərlər sistemi və bir sıra elementlərin sintezindən ibarətdir.

Müasir dövrimizdə dialoq və əməkdaşlıq ən aktual məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Müəllimin tədris prosesində, xüsusilə cütlərlə və qruplarla iş zamanı bu mexanizmi düzgün tətbiq etməsi həm dərs prosesində, həm də qeyd etdiyimiz kimi cəmiyyətdə təhsilalanların birgə fəaliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmiş olur.

Təlim prosesində müəllim-şagird, həmçinin şagird-şagird əməkdaşlığı qarşılıqlı şərtlərə əsaslanır. Şagirdlərin idrak fəallığı müəllimin təlim prosesini düzgün qurmasından asılı olduğu kimi, müəllimin təlim fəaliyyətinin keyfiyyəti də şagirdlərin tədris prosesinə münasibətindən, göstərdikləri maraqdan asılı olur.

Dünyada tarixən formalaşmış müxtəlif təlim-tərbiyə sistemləri mövcud olmuşdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, istənilən sistemdə hər şey məqsəddən asılı olur. Əvvəlcə biz müəyyən etməliyik ki, biz icraçı yoxsa yaradıcı insan hazırlamaq istəyirik. Bunlardan hər birinin öz üsulu vardır. Əlbəttə ki, sərbəst düşünən, yaradıcı təfəkkürə malik gənclərin inkişafı üçün maksimum şərait yaradılmalıdır. Bu şərait isə yalnız düzgün qurulan əməkdaşlıq nəticəsində yarana bilər. Düzgün qurulmuş müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığı təhsilalanların təlim marağının artmasında önəmli rol oynayır.

Beləliklə, təlim prosesində əməkdaşlıq və dialoji mühit müəllimdən xüsusi qabiliyyət tələb edən mexanizmdir.

İnteraktiv təlimin dördüncü mexanizmi hörmət və etibara əsaslanan psixoloji dəstəkdir. Şagirdlər hər zaman müəllimin onlara qarşı mərhəmətini, hörmətini hiss etməlidirlər. Müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşmalı, onları olduğu kimi qəbul etməli və bacarıqlarına inandığını göstərməlidir. Müəllim tədris etdiyi fənni şagirdlərə yüksək səviyyədə mənimsətməyin yollarını, incəliklərini bilməlidir. Bunun üçün müəllimə böyük entuziazm, daxili emosional enerji lazımdır. Şagirdləri maraqlan-

dırmaq, heyrləndirmək, onlara fənni sevdirmək səriştəsi lazımdır. Müəllimlik zirvəsi intellektual səviyyənin və mənəviyyatın vəhdətini özündə birləşdirməlidir.

Psixoloji dəstək eyni zamanda şagirdlərin özgüvən hissini artıraraq onlarda inam formalaşdırır. Əbu Turxanın “İnsanlar təhsil üçün yox, təhsil insanlar üçündür və o, insanların konkret ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır” [8] fikrinə əsaslanaraq tədris prosesində psixoloji dəstəyin təhsilənlərin ehtiyaclarının təmin olunmasında xüsusi rolu olduğunu görmüş olarıq. İnteraktiv təlimin psixoloji dəstək mexanizmi pandemiya dövründə öz aktuallığını bir qədər də artırmış oldu. Pandemiyanın başladığı zaman distant təhsilə keçid bu təhsilə formasının ölkəmizdə tətbiq edilmədiyinə görə həm təhsilverənlər, həm təhsilənlər və eləcə də valideynlər arasında müəyyən psixoloji gərginliyə səbəb oldu. Eləcə də bir müddət fasilədən sonra ənənəvi təhsilə formasına geri dönüş təhsil prosesinin iştirakçılarını eyni problemlə üz-üzə qoydu. Xüsusilə 1-ci sinif və 1-ci kursa distant formada başlayan şagird və tələbələrin sinif və auditoriyalarda psixoloji dəstəyə ehtiyacı qaçılmaz oldu. Ənənəvi təhsilə formasına qayıdılsa da mövcud pandemik vəziyyət, pandemiyanın səbəb olduğu sosial-iqtisadi şərait, eyni zamanda uzun müddət canlı ünsiyyətdən uzaqlaşma öz psixoloji izlərini buraxmış oldu.

Bu zaman müəllim şagirdlərin hər şəraitdə özlərinə inanmalı olmalarını, qarşılaşdıqları çətin vəziyyətə pozitiv və yaradıcı yanaşaraq çıxış yollarını axtarıb tapmalarının zəruriliyini izah etməlidir. Yalnız bu şərait şagirdlərin idrak fəallığını qoruyub saxlaya bilər.

Sinifdə öyrədici mühitin olması, şagirdlərin psixoloji dəstəklə əhatələnməsi, onlara etibar edilməsi təhsil prosesinin təhlükəsinə atılan əsas addımlardan hesab edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, interaktiv təlimin əsas mexanizmlərini bilmədən, onları tətbiq etmədən interaktiv dərstdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər.

Fikrimizcə, interaktiv təlimin mexanizmlərinin mahiyyətini dərk edərək tətbiq etmək müasir dərslə keyfiyyət göstəricisini müəyyən edir, eyni zamanda təhsilənlərdə idrak fəallığının yaradılması və saxlanması üçün vacib olan mexanizmlərin öyrənilməsi və tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Qəribova M., İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə, Monoqrafiya, Bakı, Elm və ədəbiyyat, 2016, 204s.
2. Şirəliyev Ə. Ş., Xarici dillərin tədrisinin müasir metodik prinsipləri/ Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri, III Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri (25-26 oktyabr), Bakı, ADU, 2018, s.161-162.
3. Veysova Z., Fəal interaktiv təlim, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, BMT uşaq fondu (UNICEF), Bakı, 2007, 156s.
4. Douglas H., Brown, Heekyeong L., Teaching by Principles, an Interactive Approach to Language Pedagogy, 4th Edition, 2015, Pearson Education, Inc., 667p.
5. Liudmyla Lysenko, Advancing the Effective Principles of Interactive Language Teaching, Pedagogy and Education Management Review (PEMR), Issue 1(3), 2021p.74-79.
6. Susani N., The Importance of Classroom Interaction in the Teaching of Reading in Junior High Schools, Graduate Program In ELT, Universitas Negeri Malang, 2017.

7. Wilga M. Rivers, Principles of Interactive Language Teaching, New York, Cambridge University Press, 1989, 394p.
8. <https://www.academia.edu>

Summary

THE PRINCIPLES OF INTERACTIVE FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN SECONDARY SCHOOLS

This article is dedicated to the principles and mechanisms of interactive language teaching. The four main mechanisms (problematic situation, learner-researcher, teacher-facilitator, dialogue and collaboration, psychological support) and different classifications of principles in interactive language teaching are discussed in this article.

Резюме

ПРИНЦИПЫ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Данная статья посвящена принципам и механизмам интерактивного обучения иностранным языкам. Здесь обсуждаются четыре основных механизма (проблемная ситуация, учащийся-исследователь, учитель-фасилитатор, диалог и сотрудничество, психологическая поддержка) и различные классификации принципов интерактивного обучения иностранного языка.

***Рауфи:** ped.f.d. J.F.Mehrəliyeva*

Gəray Yusifov
Aynur Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

QRAMMATİK VƏRDİŞ VƏ BACARIQLARIN YARADILMASINDA ŞİFAHİ NİTQDƏN İSTİFADƏ YOLLARI (İNGİLİS DİLİ MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *şifahi nitq, bacarıq, vərdiş, forma*

Keywords: *oral speech, skill, habit, form*

Ключевые слова: *устная речь, умение, привычка, форма*

Qrammatika praktik olaraq bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına və formalaşmasına xidmət edir. Bacarıq və vərdişlər isə danışiq, eşidib anlama, oxu və yazı kimi mühüm cəhətləri əhatə edir. Tədrisin aşağı mərhələsində öyrədilən bu vərdişlər fəal qrammatik vərdişlər adlanır. Fəal qrammatik vərdişlərin xarakterik xüsusiyyəti onların dinamikliyidir. Belə ki, danışiq zamanı avtomatik olaraq elə qrammatik quruluş və ya forma seçməlidir ki, intonasiya və sözlərin köməyi ilə danışan fikrini ifadə edə bilsin.

Fəal qrammatik vərdişlərin əmələ gəlməsində əsas şərtlərdən biri də kifayət miqdarda leksik materialın mövcud olmasıdır. Lakin hələlik qrammatik ümumiləşdirməni genişləndirmək üçün kifayət qədər söz yığımı olmadığı üçün tələbələr tərəfindən onların mənimsənilməsi əzbərləmə xarakteri daşıyır.

Hər bir vərdiş insanın artıq malik olduğu vərdişlər sistemində fəaliyyət göstərir və təşəkkül tapır. Bunlardan bəziləri yeni vərdişlərin yaranmasına və fəaliyyət göstərməsinə kömək edir, başqaları mane olur, üçüncülər isə onun şəklini dəyişdirir. Bu hadisə vərdişlərin qarşılıqlı təsiri adlanır. İş özünün məqsədi, obyekt və şəraiti ilə müəyyən edilir. O, hərəki icranın, sensor nəzarətin müəyyən priyomlar sistemi kimi həyata keçirilir.

Vərdişlərin səmərəliliyi həmin priyomların işin məqsədinə, obyektinə və şəraitinə nə dərəcədə uyğun olmasından asılıdır. İki işin məqsədi və ya obyektləri, yaxud da şəraiti insan tərəfindən oxşar kimi qavranılır, halbuki, əslində bu işlər icra, nəzarət və ya mərkəzi tənzimolunma üsullarına görə fərqlənir.

Bu cür şəraitdə ilk növbədə səmərəsiz iş priyomları özünü göstərir. Onların yanlışlığını aşkara çıxarmaq, aradan qaldırmaq, yeni düzgün priyomlarla əvəz etmək vaxt və çoxlu təkrar tələb edir. Bu cür hal vərdişlərin interferensiyası adlanır. Hər hansı bir vərdişin öyrədilməsi zamanı interferensiya hadisəsini nəzərə almaq vacibdir. Vərdişlərin interferensiyası təkcə öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də öyrənilən dillə ana dili arasında müqayisə olunur.

Belə ki, öyrənilən dil daxilində vərdişlərin interferensiyası zamanı ilk növbədə əsas vərdişlərin birini, sonra isə başqa birisini möhkəmlətmək lazımdır. Yal-

nız bu prosesdən sonra interferensiyanın öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş çalışmaları yerinə yetirmək lazımdır. Bu məqsədlə ardıcıl olaraq differensial çalışmalar həyata keçirilməlidir.

Differensial çalışmalar oxşar hadisələri bir-birindən ayırmağa xidmət edən çalışmalardır. Oxşar hadisələrə aid biliklər əvvəlcə ayrılıqda möhkəmləndirilməli, sonra isə bu hadisələrin müxtəlifliyini aşkara çıxaran çalışmalar verilməlidir. Lakin xarici dillərin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Fikrimizi konkret misalla aydınlaşdıraraq:

İngilis dilində “Present indefinite” zaman forması izah edilib möhkəmləndirildikdən sonra “Present Continuous” zaman forması izah edilib möhkəmləndirilməli və nəhayət iki zamanın mənasının və işlədilməsini bir-birindən fərqləndirən çalışmalar verilməlidir.

Vərdişlərin interferensiyasına yalnız öyrənilən dil daxilində deyil, eləcə də ana dili ilə öyrənilən xarici dil arasında təsadüf olunur. Bildiyimiz kimi qrammatik materialın izahı tədrisin aşağı mərhələsində ana dilində aparılmalı və qrammatik materialın izahında tələbələrin ana dilində mənimsəmiş olduqları biliklərə əsaslanmalıdır.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlirik ki, xarici dil ana dilinin köməyi ilə müqayisəli şəkildə öyrənilir. Lakin xarici dilin bütün qrammatik formaları ana dili ilə müqayisə edilməməlidir. Müqayisə xarici dildə mənimsəməni asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır.

Ana dilinin qrammatik formalarına uyğun gələn xarici dilin qrammatik formaları izahat zamanı heç bir çətinlik törətmir və asanlıqla mənimsənilir; odur ki, ana dili ilə tam qarşılığı olan qrammatik formaların müqayisəsinə ehtiyac yoxdur. Qarşılığı öyrənilən ana dilində olmayan qrammatik formaların öyrənilməsində isə ana dili ilə tutuşdurma çox yaxşı nəticə verir. Çünki bu zaman tələbələr öyrədilən dil hadisələrini mükəmməl dərk edir və bunları öz nitq təcrübəsində daha asan tətbiq etməyi bacarırlar.

Məsələn, ingilis dilindəki artıqlın Azərbaycan dilində ekvivalenti yoxdur. Bu zaman müəllim onu Azərbaycan dilində olan bir sözü ilə qarşılaşdırır: *a book – bir kitab, a table – bir stol* Başqa bir misala müraciət edək:

Azərbaycan dili ilə ingilis dilli cümlələrinə söz sırası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan dilində olan sadə geniş cümlələrdə söz sırası əsasən belədir: Mübtəda + II dərəcəli üzvlər (təyin, tamamlıq, zərflik) + xəbər İngilis dilində isə bunun əksinə olaraq mübtədan sonra xəbər gəlir. Məsələn,

Mən bu gün məktub aldım.

I received a letter to day.

Ana dilinin nitq vərdişlərini artıq mənimsəmiş olan tələbəyə isə yeni tanış olmayan vərdişləri aşılamaq bir qədər çətinləşir. Bu təqdirdə xarici dil müəllimlərinə ana dilini xarici dilin tədrisi prosesində kənarlaşdırmaq təklif olunur. Lakin interferensiyanın öhdəsindən ana dilini tədrisdən kənarlaşdırmaqla, yəni tələbənin şüurundan silməklə gəlmək olmaz. Bunun üçün ana dilinin mənfi təsirlərinin öhdəsindən gəlməyə yönəldilmiş xüsusi çalışmalar etmək lazımdır.

Qrammatik vərdiş və bacarıqlar müxtəlif nitq fəaliyyətlərinin, o cümlədən şifahi nitqin tərkib hissəsini təşkil edir. Bildiyimiz kimi, şifahi nitq özü iki hissədən, yəni komponentdən ibarətdir: 1) danışmaq, 2) eşidib-anlama.

Danışığa aid qrammatik nitq vərdişi deyəndə şifahi nitqdə düzgün, avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydaların işlədilməsi başa düşülür.

Beləliklə, şifahi nitqin qrammatik vərdişlərinin əsas xüsusiyyəti müxtəlif situasiya və ünsiyyətdə işlədilən mənə və formaca oxşarlıq təşkil edən avtomatlaşdırılmış qrammatik qaydalardan istifadə edilməsidir.

Sözlərdə forma düzəldən və onların düzgün işlədilməsini təmin edən qrammatik vərdiş və bacarıqları morfoloji nitq vərdişləri adlandırmaq olar. Buraya isimlərin cəm şəkilçisini və yiyəlik halını, feillərin üçüncü şəxs təkini, sifət və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələrini və s. aid etmək olar.

Cümlədə düzgün, sabit, avtomatlaşmış söz sırasını təmin edən qrammatik nitq vərdişini isə sintaktik nitq vərdişləri adlandırmaq olar.

Məlum olduğu kimi, nitq fikirlə bitirilir. Fikir də təcrid edilmiş sözlərlə ifadə edilə bilməz. Bunun üçün sözlər arasında müəyyən əlaqə yaranır ki, buna da qrammatik əlaqə deyilir. Müəyyən bir fikri ifadə etmək üçün ona aid forma seçilir.

Ana dilində, əlbəttə fikri ifadə etmək üçün ona uyğun forma seçmək heç də çətin problem deyildir. Bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün hətta müxtəlif forma seçilə bilər. Lakin xarici dildə hər hansı bir fikri ifadə etmək ona münasib forma seçmək və onu dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün qurmaq çətin problemdir. Onun üçün də xarici dildə bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün əvvəlcədən qrammatik nitq vərdişinə malik olmaq lazımdır. Yəni xarici dil öyrənən adam müəyyən bir mövzu və ya situasiya ilə əlaqədar olan bir fikri ifadə etmək üçün müəyyən modeller (cümlələr) bilməlidir. Ona görə də orta məktəb proqram və eyni zamanda dərsləklərə daxil edilən bu və ya digər mövzu hər hansı bir qrammatik qayda ilə əlaqədar və onlarla qarşılıqlı tədris olunur.

Məlum olduğu kimi orta məktəbdə hər hansı bir xarici dil qrammatikasını bütün sistem şəklində tədris etmək qeyri-mümkündür. Çünki buna nə xarici dilin tədrisinə ayrılmış saatlar, nə də tələbələrin bilik və ya yaş səviyyəsi imkan verir. Ona görə də tələbələrin şifahi nitqini (eşidib-anlama və danışıq) təmin etmək üçün optimal bir variant seçmək lazımdır. Lakin bundan fərqli olaraq ixtisas ali məktəblərində (yəni xarici dil müəllimləri hazırlayan dil institutlarında) dilin qrammatik sistemi haqqında bütün qrammatik hadisələr tədris edilir. Lakin bu demək deyildir ki, gələcək xarici dil mütəxəssisləri bu və ya digər bir fikri ifadə etmək üçün forma cəhətdən çətinlik çəkmirlər.

Təcrübə göstərir ki, bütün tədrisin 4 ili müddətində tələbələr belə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ona görə də şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin tək-cə orta məktəbdə deyil, institutda da əhəmiyyəti böyükdür.

Xüsusi praktik qrammatika kursunu keçərkən bunu nəzərə almaq vacibdir. Bildiyimiz kimi ali məktəbin aşağı mərhələsində də dilin tədrisi müəyyən mövzularla bağlıdır. Yəni dilin aspektlərinin tədrisi müəyyən mövzular əsasında aparılır.

Əlbəttə, dilin bütün aspektlərinin tədrisi həmin mövzularla əlaqədar olaraq şifahi nitqə təbiiq edilir. Şifahi nitqin qrammatik cəhətdən öyrədilməsinin əsas məqsədi qrammatik nitq vərdişlərinin yaradılmasıdır. Bu da öz növbəsində şifahi nitqin qrammatik cəhətdən düzgün qurulmasını təmin edir. Birinci növbədə qrammatik morfoloji vərdişlərin yaranmasından söhbət gedir. Bu da isimlərin hal, sifətlərin dərəcə formaları və feillərin şəxs formalarının işlədilməsinə aid vərdişlərin

yaradılması deməkdir. Analitik dillərdə morfoloji vərdişlərdən sintaktik nitq vərdişləri yaratmaq lazımdır. Bunu tamamilə ingilis dilinə şamil etmək olar. İngilis dilində cümlədə söz sırasının düzgün işlədilməsi sintaktik nitq vərdişlərinin yaradılması deməkdir. Ona görə də, fəal qrammatik materialın tədrisi zamanı bütün iş bu istiqamətdə yönəldilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Ali məktəbdə dilin kompleks tədrisinin metodik əsasları. Bakı, 1983.
2. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1967.
3. Xarici dil üzrə orta məktəb proqramları. Bakı, 2000.
4. Kərimov F.H. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı, 2002.

Summary

ROLE OF GRAMMATICAL SKILLS AND HABITS IN TEACHING ORAL SPEECH (ON THE MATERIALS OF THE ENGLISH LANGUAGE)

This article deals with the grammatical skills and habits, which take a great part in teaching English oral speech.

The author of article offers a number of language exercises for teaching oral speech and grammatical skills and habits.

Резюме

РОЛЬ ГРАММАТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ И ПРИВЫЧЕК В ОБУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Данная статья посвящена грамматическим навыкам и привычкам при обучении английской устной речи.

Автор статьи предлагает многочисленные упражнения во время преподавания английской устной речи.

Rəyçi: prof. Ə.Y.Səfiyev

Ли Цзихуа
Университет Хучжоу

ИДЕИ В.А.СУХОМЛИНСКОГО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КНР

Ключевые слова: *В.А.Сухомлинский, образование в КНР, всестороннее развитие, Павлышская школа*

Açar sözlər: *V.A.Suxomlinski, ÇXR-da təhsil, hərtərəfli inkişaf, Pavlış məktəbi*

Keywords: *V.A.Sukhomlynsky, education in PRC, all-round development, Pavlysh school*

В результате нескольких реформ за последние 40 лет кардинально изменилась система образования Китая. Осознанная обществом необходимость внедрения концептуально новых подходов к образованию и воспитанию подрастающего поколения обусловила возрождение в Китае интереса к изучению и использованию опыта советской школы и педагогики. Получили распространение и развитие идеи Василия Александровича Сухомлинского (1918–1970) – подвижника гуманистической педагогики, в творчестве которого сосредоточились узловые точки мирового педагогического процесса XX века, отразились ведущие тенденции и основные альтернативы современного образования.

Остановимся на обосновании В.Сухомлинским отдельных принципов дидактики, часто используемом в педагогической периодике КНР. Василий Александрович разрабатывал и воплощал в практику своей школы конкретные способы организации гуманного обучения, которое оказывает содействие развитию индивидуальной человеческой неповторимости, формированию оптимизма, уверенности школьника в своих силах. Гуманизм обучения Сухомлинского предусматривал и заботу о здоровье человека. Так, Василий Александрович обращал внимание на то, что отдельные дети не могут работать так, чтобы ни одна минута урока не пропала. «...этот «ускоренный» темп непосильный и вредный даже для абсолютно здоровых детей. Чрезмерное умственное напряжение приводит к тому, что у детей тускнеют глаза, затуманивается взгляд, движения становятся вялыми» [6, с.49].

Гражданственность знаний, обучения – это те вопросы, которые по-новому ставил и решал ученый, но они также актуальны сегодня в Китае, как и во времена В. Сухомлинского. Воспитание в обучении требует формирования определенных качеств учеников. Чтобы удовлетворять познавательные потребности, необходимы волевые действия, так как не только любопытство есть движущей силой познания. Василий Александрович ставил вопрос о преодолении трудностей в обучении. «В жизни, – писал педагог, – есть понятие тяжело, есть большое напряжение физических и духовных сил...

Постижение трудного открывает перед человеком путь к счастью – в этом мастерство и искусство воспитателя в духе долженствования» [4, с.95].

Глубину мысли педагога видим и в обосновании принципа активности и принципа наглядности, которые он связывает с развитием мышления, в особенности в процессе наблюдений, которые В. Сухомлинский называл матерью осмысления и запоминания. Неслучайно работа «Сердце отдаю детям» имеет один из подразделов – «Триста страниц «Книги природы»», так как В. Сухомлинский большую роль отводил природе как объекту познания, сфере активной деятельности, существенной части детской жизни. Вместе с тем педагог пришел к выводу, что природа самая собою не воспитывает, что воспитывает только активное взаимодействие человека с природой. Этот вывод стал основным принципом в организации работы учеников Павлышской средней школы, предусматривающим целый комплекс форм и методов работы. Это и обучение в «зеленых классах», и складывание книжек-картинок о природе, и путешествия в природу, и проведение уроков мышления, использование и решение задач из живого задачника, и комната сказки, и остров чудес, и уголок красоты, и использование в духовной жизни песни, книжки. Не оставляли равнодушным ни одно детское сердце праздники Матери, работа в Саду Матери, написание детьми рассказов, сказок. Эти и прочие находки педагога оказывают содействие умственному развитию детей, усвоению духовных ценностей своего народа [2].

Эти положения дидактики В. Сухомлинского, актуальные в условиях чрезвычайной перегруженности учебных планов и программ для общеобразовательных школ КНР, часто цитируются китайскими педагогами Би Шуджи, Ван Игао, Гао Фен, Ли Цзинлинь, Ли Чженьси, Сяо Су, У Чень и др..

Описывая организацию наблюдений детей за природой, В. Сухомлинский затронул и такой аспект дидактики, как развитие логического мышления учеников, то есть умения строить предметно-следственные связи: «Важную воспитательную задачу я видел в том, чтобы, «путешествуя» в мир природы, дети обращали внимание на причинно-следственные связи между вещами и явлениями, учились видеть зависимости» [6, с.123].

Как показывает анализ творчества В. Сухомлинского, много внимания он уделял вопросам, которые стали центральными в исследованиях психологов и педагогов разных стран мира, в том числе и китайских, лишь в последнее время. Это проблема саморазвития и самореализации личности школьника, решение которой Василий Александрович видел в желании и возможности детей, в особенности подростков и юношей, обнаружить свою духовную независимость, личное достоинство. Предоставлять школьникам широкие возможности для проявления инициативы, самостоятельности, создавать условия для осознания ими своего успеха, мастерства – это означает, по мнению Василия Александровича, формировать у них желания к самовоспитанию.

В. Сухомлинский считал, что настоящим есть лишь такое воспитание, которое ведет к самовоспитанию. Трудно представить себе процесс самовоспитания без становления самосознания личности, без формирования ее общественной направленности. Неслучайно выдающийся педагог к двенадцати

принципам воспитания, определенным в «Павлышской средней школе», в работе «Проблемы воспитания всесторонне развитой личности» прибавил тринадцатый: «Понимание и ощущение зависимости жизненных благ и культурных ценностей, которые получает человек, от его личностного участия в общественной работе» [4, с.169].

Следующее направление дидактики педагога, которое имеет огромное значение для современной школы Китая, – это вопросы формирования воспитательной среды для развития личности. В работах В. Сухомлинского раскрыта роль школы, которая выступает реальной воспитательной силой только тогда, «когда создана система разнообразных действующих взаимоотношений личности» [4, с. 75], и дальше уточнял: «Школа воспитывает людей умных в истинном и многогранном значении этого понятия при том условии, когда учебно-воспитательный процесс опирается на духовную жизнь и историю народа» [4, с.91].

С точки зрения природы формирующейся личности В.Сухомлинский трактовал воспитание ребенка как процесс реализации («развертывания») имманентно присущих ему врожденных (биологических) свойств, спонтанных реакций и импульсов, первоначально (генетически) заложенных природой. Вместе с тем большое значение он придавал специально организованному воспитанию социума. Именно в процессе социализации переплетаются сложные, противоречивые взаимоотношения коллектива и личности. «От того, как каждый индивидуум, который потом стал членом коллектива, включается в общество, зависит формирование, с одной стороны, способности коллектива влиять на личность и, с другой способности личности поддаваться влиянию других людей», – писал педагог [2, с.448].

Интересными для китайских педагогов представляются заповеди воспитания В.А. Сухомлинского, представленные в очень популярной работе «Сто советов учителю»:

- как можно глубже знать мир каждого ребенка, его индивидуальные особенности и возможности;
- дать детям радость труда, радость успеха в учении, пробудить в их сердцах чувство гордости, собственного достоинства;
- в школе не должно быть детей, душу которых гложет мысль, что они ни на что не способны. Успех в учении – единственный источник внутренних сил ребенка, рождающих энергию для преодоления трудностей, желание учиться;
- трудовое воспитание – это гармония трех понятий: надо, трудно и прекрасно;
- обязательное изучение индивидуальности ученика и проектирование личности каждого ребенка.

Одним из важных аспектов воспитания Василий Сухомлинский считал нравственное воспитание. Его суть он определял как овладение воспитанниками моральными богатствами общества и превращение их в нормы и правила нравственного поведения [6]. «В центре всестороннего гармонического развития стоит высокая нравственность, – утверждал В. Сухомлинский. – Жизнь, работа, обучение, взаимоотношение в коллективе – все это мы стре-

мимся одухотворить высокими моральными идеалами» [6, с.16]. Усвоение общечеловеческих норм морали, овладения азбукой моральной культуры он считал начальной школой гражданственности.

Особой актуальности в настоящих условиях реформирования образования в Китае приобретают идеи В. Сухомлинского:

- о формировании моральной обязанности;
- о воспитании совести как основы всех добродетелей («умение уважать в себе человеческое и дорожить человеческим») [5, с.362];
- об объединении воспитания с самовоспитанием, о побуждении учеников к самовоспитанию и саморазвитию;
- об утверждении нравственного идеала добра, правды, чести, духовной красоты в активной деятельности;
- об обретении молодежью социального опыта;
- о роли эмоций в моральном становлении личности;
- о моральном праве педагога учить и воспитывать. «Воспитателю надо... познать сердцем все, чем живет, что думает, о чем тревожится ваш питомец», – подчеркивал В. Сухомлинский.

Эти положения, выдвинутые педагогом, стали основой для создания в Павлышской средней школе эффективной системы нравственного воспитания, которая включала:

- разработку и реализацию перспективных «Планов воспитания элементарной моральной культуры»;
- продуманную систему морально-этических бесед (В.Сухомлинским были предложены 264 темы для их проведения);
- глубокое усвоение учениками основных моральных категорий (совесть, честь, порядочность, обязанность, милосердие, человечность, чуткость, скромность);
- система моральных заповедей («Кодекс человеческой порядочности», «Внутренние законы личности», «Десять «нельзя», Законы мужества, Законы дружбы);
- воспитание нравственных чувств, усвоения «азбуки эмоциональной культуры»;
- формирование нравственных убеждений;
- организацию нравственного опыта учеников на основе создания благоприятной атмосферы и постоянного побуждения воспитанников к высоконравственным, благородным и мужественным поступкам («Делай людям добро», «Плати добром», «Понимай и ощущай радость и горе людей, которые живут рядом с тобой», «Помогай слабым и беззащитным», «Борись против зла», «Посади свое дерево», «Подари», «Заслужи прощение вины работой», «Оставь после себя добрый след на земле» и др.).

Василий Александрович выделил такие пути нравственного развития личности: от общих моральных представлений и понятий к прочным нравственным убеждениям, от простейших моральных поступков и действий к сознательному поведению.

Проанализировав педагогическое наследие педагога, можно выделить наиболее эффективные средства нравственного развития школьников. Это целенаправленное и систематическое нравственное просвещение, включение каждого школьника в посильный общественный и производительный труд, усиление индивидуальной работы с учащимися, у которых наметились отклонения в нравственном поведении, организация практического опыта общественного поведения школьников, организация гуманного стиля общения.

В.Сухомлинский в своем творчестве и практической работе широко рассмотрел проблему воспитания у детей чувства ответственности как высочайшей общечеловеческой ценности. Инструментом формирования ответственности в его наследии выступает личностное, эмоционально-чувственное отношение к миру [2, с.227]. Он рассматривал ответственность как производное от обязанности, совести, вины и (в значительно меньшей мере) свободы.

Таким образом, часть этих важных для теории и практики образования проблем были увидены и раскрыты педагогом впервые, Хотя они и не являются новыми в украинской педагогике, тем не менее педагог видел в них новые проблемы и способы их решения, которое служит примером творческого подхода к теории и практики воспитанию [8].

Органической составной развития личности в педагогической системе педагога-гуманиста есть гражданское воспитание. В книге «Как воспитать настоящего человека» [2] педагог определил такие направления гражданского воспитания: любовь к Родине, высокая идейность и патриотизм; отношение к людям и обязанность перед ними; отношение к родителям, родным, близким; понимание жизни, добра и зла в нем; воспитание высоких моральных качеств; дружбы, любви; отношения к красоте в природе и обществе.

Трудовое воспитание учеников – ведущая проблема теоретических исследований и практической деятельности Василия Александровича, она имеет непреходящее значение для педагогов Китая. Книги и статьи Василия Сухомлинского «Воспитание коммунистического отношения к труду», «Воспитание в учеников любви и готовности к труду», «Трудовое воспитание в сельской школе», «Подготовка учеников к трудовой деятельности» были опубликованы в КНР в сборнике «Воспитание морально совершенного человека» (1992), «Собрании сочинений в 5-ти томах» (2001). Созвучны традиционной китайской педагогике идеи В. Сухомлинского о единстве трудовой культуры и общего развития – морального, умственного, эстетического, физического; раскрытию, выявлению и развитию индивидуальности в работе, высокой моральной сущности работы, ее общественно полезной направленности.

Педагог считал необходимым в период детства и отрочества широко привлекать учеников к разнообразным видам производственного труда. Много внимания уделял посильному детскому труду, преемственности содержания трудовой деятельности, умений и навыков на разных этапах школьного обучения, творческому характеру труда, в котором бы объединялись усилия ума и рук, единству труда и многогранной духовной жизни. Он считал, что необходимо с раннего возраста воспитывать у учеников понимание и ощущение зависимости жизненных благ и культурных ценностей,

которые получает человек, от его непосредственного участия в общественном труде.

Важнейшая задача воспитания нового человека, подчеркивал В. Сухомлинский, состоит в том, чтобы в каждом человеке открыть его живинку, его золотую жилку, «пробудить задатки, зажечь в каждом человеке искру творчества» [7, с.357-358], поставить его на путь самобытно-творческого, интеллектуального труда.

Важными для китайских учителей являются идеи украинского педагога об эстетическом воспитании, которым в последнее время придается все больше внимания. В. Сухомлинский делал акцент на необходимости системного подхода к эстетическому воспитанию школьников, постоянного осложнения задач, содержания, методов и форм соответственно возрасту учеников и уровня их эстетического развития: от восприятия красоты природы – к составлению сказок, стихов, произведений-миниатюр; от восприятия произведений искусства – к их глубокому анализу; от простых наблюдений – к активной творческой деятельности, стимулирование стремления жить и создавать по законам красоты.

С этой целью В. Сухомлинский предлагал эффективно использовать комплексы «природа и искусство», «обучение и труд», «окружающий мир и человеческие отношения», материалы динамического стенда «Человеческая красота», беседы о произведениях искусства, литературные и музыкальные вечера и т.п. С первых школьных дней, считал Василий Александрович, необходимо вдумчиво проявлять заботу об эстетическом воспитании детей, «нянчить ... эстетичное чутье ребенка», учить «видеть тончайшие оттенки красоты природы во все времена года, во всякую погоду» [2, с.189].

В. Сухомлинский подчеркивал, что «красота облагораживает человека лишь тогда, когда он работает, создавая красоту» [2, с.383]. Поэтому процессе работы в теплице, в саду, в мастерских и рабочих комнатах, в поле вместе с требованиями соблюдения технологии, техники безопасности обязательно вводились эстетические требования [1].

Забота о здоровье и физическом воспитании – важнейшая работа воспитателя, считал Василий Александрович. От жизнерадостности, бодрости детей зависит их духовная жизнь, мировоззрение, умственное развитие, прочность знаний, вера в свои силы. Занятия физкультурой и спортом, – подчеркивал Василий Александрович, – сыграют определенную роль во всестороннем развитии учеников лишь тогда, когда вся учебно-воспитательная работа пронизана заботой о здоровье [6, с.135-148].

Василий Александрович подчеркивал, что дальнейшее развитие общественного воспитания не может проходить без более активного и непосредственного участия семьи, родителей. Речь идет не об эпизодической помощи школе со стороны семьи, а о комплексе общих целенаправленных действий и влияний на личность, о том, чтобы воспитание составляло важный гражданский долг семьи, было выполнением ее обязательств перед обществом.

Значительную ценность для современной китайской педагогики, не имевшей ранее подобных наработок, имеет предложенная В.Сухомлинским

система эффективных средств школьно-семейного воспитания, которая включает: глубокое изучение и учет возможностей воспитательного потенциала каждой семьи; обеспечение дифференцированного подхода к организации педагогического всеобуча родителей; формирование, утверждение и развитие семейно-школьных традиций; подготовку школьников к семейной жизни, отцовству и материнству [1].

Актуальными для Китая конца XX века, с жесткой демографической политикой и изменяющимися социальными условиями (уменьшение процента детей посещающих детские дошкольные учреждения), являются идеи В.Сухомлинского о материнской педагогике. Каждая мать, считал он, должна глубоко осознать, что она – главный воспитатель своих детей, что от нее зависит не только судьба собственных детей, а и будущее общества, государства [2, с.214].

Таким образом, в педагогическом наследии Василия Сухомлинского мы выделяем и классифицируем те аспекты, которые имеют большое значение для педагогики и школы Китая: развитие литературного творчества детей разного возраста; консолидация педагогического коллектива, школьников, родителей и общественности; создание благоприятной окружающей среды; развитие внеклассного образования; гуманизация управления школьным коллективом; стимулирование интеллектуальных чувств и познавательных интересов учеников.

Литература:

1. Гао Фен. В. Сухомлинский – воспитание счастья [Электронный ресурс]: www.baidu.com – Режим доступа: <https://www.baidu.com/link?url=dOmzE24413rgIhPI6NJQWs5UE68IYSRcbuIOARkoBP6g7dB-G9PIxfyDLaz5rEwhPIer4xUbla7hruMEntRXJGNht5MPp-6TrTfagaNKwn5NB16PTiBc9YI4ejCqgFFm&wd=&eqid=b7b057fb00087fea00000006628c49cf> – Дата доступа: 12.05.2022.
2. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека // Избр. пед.соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 2. – С. 159-436.
3. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива // Избр. пед. соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 1. – С. 427-668.
4. Сухомлинский В.А. Павлышская средняя школа // Избр. пед.соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 4. – С. 7-412.
5. Сухомлинский В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности // Избр. пед. соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 1. – С. 57-426.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям // Избр. пед. соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 3. – С. 9-300.
7. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина // Избр. пед. соч. в 5-ти т. – К.: Радянська школа, 1980. – Т. 3. – С. 301-707.
8. Сухомлинська О. В.О. Сухомлинський об'єднує вчителів // Початкова школа. – 1993. – №10. – С. 13-15.

Xülasə

V.A.SUXOMLİNSKİNİN ÇXR-NİN TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İDEYALARI

Məqalədə V.A.Suxomlinskinin elmi əsərləri, Çin pedaqogikası və təhsil sistemi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas cəhətlər təhlil və təsnif edilmişdir. Bunlar: müxtəlif yaşlı uşaqlarda ədəbi yaradıcılığa təşviq, pedaqoji kollektivin, şagirdin valideynlərinin və ictimaiyyətin konsolidasiyası, əlverişli mühitin yaradılması, sinifdənkənar təhsilin inkişafı, məktəb kollektivinin idarə edilməsinin humanistləşdirilməsi, məktəblilərin intellektual və idrak maraqlarının stimullaşdırılmasıdır.

Summary

V.A.SUKHOMLYNSKY'S IDEAS IN THE PRC EDUCATIONAL FIELD

V.A.Sukhomlynsky's scientific works, the main aspects, which are important for Chinese pedagogy and educational system have been analyzed and classified in the paper. They are: the promotion of different age children's literary creativity, consolidation of pedagogical staff, student's parents' and public's consolidation, creating favorable environment, development of out-of-class education, humanization of school staff management, stimulation of intellectual and cognitive interests of students.

***Rəyçi:** prof. D.Ə.İsmayılova*

PEDAQOGİKA

Məhluqə Əzizova
Bakı Dövlət Universiteti

TƏLİM MOTİVASİYASI VƏ STİMULLAŞDIRMA TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİNDƏ MÜHÜM AMİL KİMİ

Açar sözlər: *pedaqoji texnologiyalar, stimullaşdırma, təhsildə keyfiyyət, motivasiya, stimullaşdırıcı mexanizmlər*

Keywords: *pedagogical technologies, stimulation, quality of education, motivation, stimulating mechanisms*

Ключевые слова: *педагогические технологии, стимулирование, качество образования, мотивация, стимулирующие механизмы*

Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda göstərilir ki, “Təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə (təhsil proqramları), abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, maddi-texniki baza, infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s.) uyğun olaraq müəyyən edilir” [1, s.13-14].

Bəs təhsilin keyfiyyəti dedikdə nə başa düşülür? Təhsilin keyfiyyəti ilk növbədə şagirdin tədris-idrak fəaliyyətinin nəticəsində, məktəbdə aparılan təlim və tərbiyə işinin yekununda özünü göstərən dəyərdir, nəticədir. Zətən “Təhsil” sözünün özü “Nəticə”, “dəyər” anlamına gəlir. “Təhsil” ərəb sözü olub “Hasil” sözündən əmələ gəlmişdir. Yəni “Nəticə”, “Yekun” deməkdir. Məktəbdə aparılan təlim və tərbiyənin nəticəsində təhsil yaranır” [2, s.32]. Təhsil daha çox təlim prosesində yaranır. Təlim isə müəllimin rəhbərliyi altında insanın bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, təhsil alma prosesidir. Demək təhsil həm nəticə, həm proses, həm də dəyərdir.

Keyfiyyət predmetin elə bir müəyyənliyi, həvəsi, şövqü, təhriki, stimuludur ki, onun sayəsində keyfiyyət əldə olunur. Biliyin keyfiyyəti onun tamlığı, bütövlüyü ilə ölçülür ki, bu bütövlüyə şagirdin qazandığı biliyin gərəkliliyi, çevikliliyi, faydalılığı, dürüslüyü, dərinliyi, operativliyi, konkretliyi, dəqiqliyi, sistemliliyi, davamlılığı və möhkəmliliyi, şüurluluğu, həvəsi, motivasiyası, stimulu və tətbiqi şərtləri daxildir.

Göründüyü kimi təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər çoxdur. Bu amillər sırasında təhsil alanların təlimə müsbət münasibət bəsləməsi, müsbət motivasiya olması, bilik qazanmağa həvəslə yanaşması, biliyin insan həyatında böyük önəm

daşdığı dərk etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Motivasiya – “Movere” latın sözü olub “fəaliyyətə sövq etmə”, “insanın davranışını idarə etmək, fəaliyyətini istiqamətləndirmək” deməkdir.

Vaxtilə böyük filosof Aristotel qeyd edirdi ki, hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirərkən istək və arzu başlanğıc nöqtəsidir. Motivasiya anlayışına ilk dəfə 17-ci əsrdə Spinoza, Hobbes, Dekartın əsərlərində rast gəlmək olur.

Motivasiya insanın öz ehtiyaclarını özünün fəaliyyəti ilə təmin etmək qabiliyyətidir. Motivasiya insan şəxsiyyətinin unikallığını formalaşdıran ayrılmaz amillərdən biridir. Motivasiya elə bir prosesdir ki, bu zaman insanda hər hansısa bir fəaliyyətə maraq oyanır.

Motivasiyanın bir neçə tərfi var: Motivasiya fəaliyyəti həyata keçirmək üçün prosesdir; Motivasiya insanın hər hansı bir fəaliyyət vasitəsilə ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətidir; Motivasiya insan davranışını idarə edən və onun diqqətini, sabitliyini və fəaliyyətini müəyyən edən dinamik psixofizioloji prosesdir.

Motivasiya müxtəlif fəaliyyət imkanları və seçimin doğru-düzgünlüyü ilə də şərtlənir. Professor Bəşir Əhmədov “motiv nədir” sualına qısa və aydın şərh verərək belə yazmışdır: “Motiv stimulun şüurda əks olunmasıdır” [3, s.138].

Digər bir tədqiqatçı isə bu anlayışı belə mənalandırır: “Motiv daxili səbəblərdən elə bir fəaliyyətdir ki, və ya elə bir hökm, yaxud hərəkətdir ki, bilavasitə insanı təhrikə sövq edir” [4, s.121]. Bütün tədqiqatlarda motivlər emosiyaların mənfi və müsbət olmasından asılı olaraq iki yerə bölünür: a) müsbət motivlər, b) mənfi motivlər. Ümumtəhsil məktəbində şagirdlər daim müsbət motivasiyaya istiqamətləndirilməlidir.

Motivasiya ailədən başlayır, məktəb illərində müəllimlər öz yetişdirmələrində təlimə motivasiya, stimulu yaradır ki, bunun sayəsində şagird daha yaxşı oxumağa sövq edilir. Motivasiya-dərs ərzində şagirdin idrak fəallığına təkan verən prosesdir və dərslərin əsas komponentidir.

Motivasiya motivə əsaslanır, yəni konkret fəaliyyət növünə sövq edilmə və ya şəxsiyyəti fəaliyyətə, davranışa sövq edən daxili gücdür. Biliklərə həvəslə, maraqla yiyələnmək üçün şagirdlərin qarşısına müsbət motivlər qoyulmalı və onlarda təhsilə stimulu yaradılmalıdır.

Motivlər iki qrupa bölünür. Sosial motivlər və daxili motivlər. Təhsilə sosial motivlər uzaq məqsəd daşıyır, şagirdin təhsilə birbaşa deyil dolay yolla münasibətidir. Daxili motivlər şagirdin gündəlik dərslə münasibətidir, təhsilə bilavasitə, hər günkü münasibətidir, marağıdır, ehtirasla, həvəslə oxuyub öyrənməsidir. Müəllim öz fənninə qarşı həm sosial, həm də daxili motiv növündən istifadə edərək şagirdlərdə fənninə, ixtisas biliyinə həm uzaq, həm də yaxın müsbət münasibət yaratmağı bacarmalıdır.

Motivasiya, şagirdlərin diqqətini öyrənilən materiala yönəltmək, onları maraqlandırmaq, materialı öyrənmək ehtiyacını və ya faydasını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş dərslərin ilkin mərhələsidir. Belə desək motivasiya şagirdlərin diqqətini cəlb etmək prosesidir.

Motivasiya prosesi təfəkkürün formalaşmasına təkan verən və idrak fəallığını artıran bir prosesdir. Hər bir tədqiqatçı hər hansısa bir mövzunu araşdırmağa başlayarkən bu mövzu ilə bağlı onda müəyyən maraqlar olmalıdır. Dərsdə motivasiya mərhələsi də məhz bu funksiyaları daşıyır. Yəni, şagirdlərdə araşdırılacaq

mövzuya müəyyən maraq oyatmaq, onu fəaliyyətə cəlb etmək motivasiyanın əsas vəzifəsidir. Motivasiya prosesini düzgün təşkil etmiş müəllim artıq işin 50%-i görmüş hesab edilə bilər. Əgər şagirdlərdə hər hansısa bir problem həll etməyə maraq yaranarsa o, həmin problemi həll etmək üçün bütün fəaliyyətlərini səfərbər edə bilər. Ümumiyyətlə motivasiya dərslərin başlağıc mərhələsi hesab olunur. Yəni, müasir təlim tələblərinə görə dərslər məhz motivasiya mərhələsi ilə başlayır.

Motivasiyanın quruluşunu aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Yeni biliklərlə əlaqəli məqsədin müəyyənləşdirilməsi.
2. Yönləndirici tapşırıq və suallar.
3. Tədqiqat sualı

Bu gün texnika, texnologiyalar əsərində hər gün artan məlumatlar, informasiyalar zamanında və daim yeniləşən, artan biliklər dövründə təhsil müəssisələrində yeni motivasiyanın yaradılmasında pedaqoji texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyəti daha böyük aktualıq və əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə aldığımız informasiyalar o qədər artmış çoxalmış ki, əldə edilən biliklər tam məlum olmamış, dərk edilməmiş köhnəlir və bu da insanlara mövcud problemlərin həlli üçün qazandıqları biliklərlə kifayətlənməyə imkan vermir. Bunun çarəsi isə yeni texnika və texnologiyadan səmərəli istifadə edərək yeni biliklərə, interaktiv metodlara, innovasiyalara sahib olmaqdır.

Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsinin təlimin ənənəvi sxem və prinsiplərinə əsaslanaraq onları həm öyrənməyə çatdırmaq, həm də mənimsətmək, əslində çox çətin və mürəkkəb bir iş çevrilir. Bu gün bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki bilik mənbəyi – müəllim və dərslər qane edə bilməz. Bu gün həmin mənbələr çoxsaylı texnoloji mənbələrlə – məlumat kitabları, elmi məqalələr, internet resursları və digər mənbələrlə qarşımıza çıxır. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi şagirdlərə öyrətmək motivasiyasıdır. Yəni nəyi haradan əldə etməyi – yəni öyrənmələri bilikləri müstəqil əldə etməyə sövq etmək, motivasiya yaratmaq, istiqamətləndirmək və bilik qazanmağa stimül yaratmaq lazımdır. Yalnız təlim metodlarının yeniləşdirilməsi, onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına, maraq və meylinə yönəldilməsi, onlarda təhsilə həvəs və stimulların, təlim motivasiyasının yaradılması, biliklərin mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi təhsilin keyfiyyətini yüksəldər və təlim prosesinə böyük səmərə verə bilər. Bu cəhətdən motivasiyanın yaradılmasında, fəal və interaktiv metodlardan istifadə, dialoqlardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Həyatda elm aləmində baş verən dəyişiklikləri qəbul etmək və onlardan səmərəli istifadə etmək üçün bilikləri müstəqil olaraq əldə etməyi bacarmaq, nəyin haradan öyrənmək lazım olduğunu və harada tətbiq etmək lazım olduğunu öyrənməlidir. Bu zaman başlıca köməkçi kimi yeni texnologiyalardan istifadə etmə bacarığı, şəxsiyyətin çalışqanlıq keyfiyyəti, bilik qazanmağa həvəs və maraq mühüm rol oynayır. Bütün bunların yerinə yetirilməsində müəllimin öz yetirmələrinə düzgün yol, istiqamət göstərməsi, bilik qazanmağa stimül və motivasiya yaratması əsas şərtlərdən biridir.

Müasir pedaqoji texnologiyalar müəllimin daha çox fasilitator rolunda çıxış etməsini, yəni daha çox yol göstərən, istiqamət və məsləhətlər verən, bələdçi rolunda olmasını tələb edir. Müəllimin bu funksiyası ondan daha çox bilik, bacarıq,

dünyagörüş və xüsusilə dərin pedaqoji, psixoloji biliklər, təşkilatçılıq, texnika və texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək və şagirdlərdə stimulaşdırma bacarıqlarını tələb edir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda deyilir: *“Təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun yüksəldilməlidir. Müvafiq stimullaşdırıcı mexanizmlər və səmərəli monitorinq sistemi vasitəsilə müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır”* [5].

Beləliklə, bir daha qeyd edə bilərik ki, təhsilin keyfiyyəti bir çox cəhətdən stimullaşdırmadan və motivasiyadan asılıdır. Müəllim kadrlarının stimullaşdırılması təhsil alanların da stimullaşdırılmasına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Keyfiyyətli məktəb keyfiyyətli müəllimdən, keyfiyyətli şagird isə keyfiyyətli müəllimdən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu”. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2009, – 80 s.
2. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik. (Z. Əzizova) Bakı: Mütərcim, – 488 s.
3. Əhmədov B.A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri (A.Rzayevlə). Bakı: Maarif, 1983, – 276 s.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, – 252s.
5. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı/“Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.

Summary

EDUCATIONAL MOTIVATION AND STIMULATION AS AN IMPORTANT FACTOR AFFECTING THE QUALITY OF EDUCATION

Moving away from the traditional model of lesson through using new teaching technologies in the process of learning eliminates the uniformity of the learning environment and the monotony of the educational process, creates the conditions for stimulating and motivating the students and allows to realize the quality of education. It is recommended to select technology depending on the subject content, objectives of the lesson, the level of preparedness of students, the ability to meet their educational needs, and the age category of students.

Резюме

УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ И СТИМУЛИРОВАНИЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ВЛИЯНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Уход от традиционного урока через использование в процессе обучения новых технологий позволяет устранить однообразие образовательной среды и монотонность учебного процесса, создает условия для мотивации и стимулирование обучающихся и позволит реализовать качество образование. Рекомендуется осуществлять выбор технологии в зависимости от предметного содержания, целей урока, уровня подготовленности обучающихся, возможности удовлетворения их образовательных запросов, возрастной категории обучающихся.

Rayci: prof. R.L.Hüseynzadə

Şahismayıl İsmayılov
Azərbaycan Dillər Universiteti

İLKİN MÜƏLLİM HAZIRLIĞINDA MÜASİR TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ VƏ ƏNƏNƏVİ METODLARIN FUNKSİYALARI

Açar sözlər: *kurikulum, innovasiya, metod, psixologiya*

Keywords: *curriculum, innovation, method, psychology*

Ключевые слова: *куррикулум, инновации, метод, психология*

Müstəqillik dövründə təhsil sahəsində aparılmış islahatlar, onun humanist, demokratik, interaktiv xarakterinin güclənməsi ilə nəticələnmişdir. Bu dəyişikliklərin mahiyyətini cəmiyyətimizin gələcək uğurlarını təmin edən, onun dünya arenasına çıxmasına imkan yaradan islahatyönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsi təşkil edir.

Ümumtəhsil sahəsində dövrü olaraq “Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları” (1994), “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” (2006), “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” (2010), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” (2013) bir-birini davam və inkişaf etdirən, yeni mahiyyət və məzmun daşıyan sənədlər hazırlanaraq qəbul edilmişdir. Addım-addım əldə olunan bu irəliləyişlərdə yeniliklərlə yanaşı, ənənələrə söykənən fəaliyyətlər də davam edir. Eyni zamanda, yeni pedaqoji innovasiyaların əsasını təşkil etməklə onun yaranmasını və inkişafını stimullaşdırır.

İslahatların daha sistemli aparılmasını qarşımıza vəzifə qoyan Dövlət Strategiyası təhsil sistemində indiyədək mövcud olan vəziyyəti qiymətləndirməyə və məqsədlərimizi müəyyənləşdirməyə imkan verir. Strategiyanın məqsədi ölkədə səriştəli təhsil verənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhəmiyyətinə görə dünya ölkələri arasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemini yaratmaqdır.

“Məktəb bu gün iki yolun ayrıcındadır. Bu yolların əslində iki pedaqoji sistemi, pedaqoji təfəkkür tərzini və ya üslubunu səciyyələndirir. Müasir pedaqoji ədəbiyyatlarda birinci sistem “ənənəvi didaktika” və ya “ənənəvi pedaqoji sistem”, ikincisi isə “yeni pedaqoji təfəkkür”, “müasir təhsil konsepsiyası” kimi səciyyələndirilir. Birinci yol hələ də sırası müəllimlərin təcrübəsində bu və ya digər formada yaşasa da, əslində bir pedaqoji sistem kimi ömrünü başa vurmuşdur. İkinci yol isə vüsətlə məktəb həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir”.

Müasir dövr bol informasiyaları fonunda zəngin görünməklə yanaşı, çox sayda texnologiyalar ilə xarakterizə olunur. Bu şərait isə müxtəlif informasiyalar və texnologiyalarla davranmağı bacaran, yüksək intellektə sahib olan insanların

formalaşdırılmasını tələb edir. Belə bir tələblərin yerinə yetirilməsində ailə, məktəb, müəllim böyük bir missiya daşıyır. İlk növbədə müəllim özü keyfiyyətə dəyişməli və yeni bir yolu biliklərin əldə edilməsi istiqamətində bələdçi rolunu qəbul etməlidir. O, yeni təlim texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərslərdən istifadə etməli və ən başlıcası öz pedaqoji fəaliyyəti dövründə metodiki, elmi-nəzəri biliklərini artırmalıdır. Bu mənada mövcud strategiyada müəllim amilinə xüsusi yanaşma vardır. Azərbaycan Respublikasının sabiq təhsil naziri Mikayıl Cabbarov qeyd etdiyi kimi məzmunca formalaşmış təhsil, əsasən, müəllimin biliyindən, peşəkarlığından, tədris təcrübəsindən asılıdır. Ən yüksək səviyyədə infrastruktur, tədris vəsaiti, maliyyə imkanları olmasa belə, keyfiyyətli müəllim olmadan təhsili inkişaf etdirmək mümkün deyil. Müəllimlik bir çox zəka və peşə sahiblərini formalaşdıran, ağıla və dünyagörüşə aydınlıq bəxş edən müqəddəs bir peşədir. Müəllim həmçinin cəmiyyətin gələcəyini təşkil edən yaradıcı təfəkkür elementlərini üzə çıxaran bir şəxsiyyətdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: “Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətəninə sevmə vətəndaş hazırlayır” [2, s.11].

Müəllim zamanla ayaqlaşmağı bacaran, düşüncəsi ilə zamanı da qabaqlaya bilən fəal gənclər yetişdirmək üçün yeni təlim texnologiyalarından səmərəli istifadə etməklə yanaşı kitaba da şagirdlərdə maraq, sevgi hissi yaratmalıdır. İngilis alimi Bekon XVI əsrdə deyirdi: “Kitab zamanın dalğaları üzərində səyahət edən, öz qiymətli yükünü nəsillərdən-nəsilə daşıyan fikir gəmisidir” [1, s.18].

“XXI yüzillik ağılın, intellektin təntənəsi əsridir. Müstəqillik yoluna çıxmış respublikamızın milli mənafeyi Azərbaycan məktəbinin, ilk növbədə, məhz ağıl, intellekt ocağı olmasını tələb edir” [3, s.56].

Bu gün məktəblərdə hələ də hökm sürən köhnə, ənənəvi təhsil və tərbiyə sistemi yeni, demokratik dövlətə layiq vətəndaşlar deyil, sadıq vətəndaşlar formalaşdırmaqda davam edir. Şagird mütləq kitabda yazılanları xüsusən də tərifləri əzbər deməli, müəllim tərəfindən hazır məlumatları əldə etməlidir. Bu ənənəvi tədris metodikasının əsas qayesidir. Ənənəvi və interaktiv dərslərin funksiyalarını müqayisə etsək, bir sıra fərqli xüsusiyyətlərin şahidi olarıq. Məsələn: Ənənəvi dərstdə diqqət bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlsə, müasir dərstdə diqqət ilk növbədə şagirdin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəldilir. Ənənəvi dərstdə müəllim-şagird münasibətlərində avtoritar üslubun üstünlüyü varsa, müasir dərstdə müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq, məktəblilərin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük diqqət vardır. Müəllim öz şagirdləri üçün yaxşı nümunə olur. Onlar şəxsi davranışları ilə yeniyetmələrin davranışlarına təsir edirlər. Ona görə də şagirdlərin qəlbində və beyinlərində həmin keyfiyyətlərin yaranmasına təsir edən formada fəaliyyət göstərirlər. Müəllimlər o zaman şagirdləri üçün şəxsi nümunə olurlar ki, onlar öyrətmə və öyrənmə proseslərində əməkdaşlıq, demokratik və komanda yönümlü yanaşmalardan istifadə edirlər. Həyatlarını öz işlərinə həsr edən savadlı müəllimlər birlikdə işlədikdə, bütün şagirdlər üçün geniş imkanlar yaradan “Öyrənən cəmiyyət” təşkil edirlər. Onların peşə vəzifələri və həvəsləri öyrəndikləri yeniyetmələrə müsbət təsir edir.

Eyni zamanda, ümumi təhsilin məzmununa qoyulan tələblərdə də təhsilənlərin hər tərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi həyata hazırlanmasının zəruriliyi mü-

hüm tələb kimi belə müəyyən olunmuşdur: “Ümumi təhsilin məzmunu təhsil alanların yaş, fizioloji, psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, onların dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasını, bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməsini, əqli, fiziki, mənəvi, estetik inkişafını, müstəqil əmək və təhsil həyatına hazırlanmasını, cəmiyyətin faydalı və məhsuldar üzvünə çevrilməsini təmin edir [3, s.128-129].

İlkin müəllim hazırlığında diqqət yetiriləcək aşağıdakı amillər “Müasir müəllim necə olmalıdır?” sualı ilə səciyyələnir:

1-ci amil: Müəllimin təşkilatçılıq fəaliyyəti;

2-ci amil: Müəllimin təlim fəaliyyəti;

3-cü amil: Müəllimin tərbiyəvi fəaliyyəti.

Bu xüsusiyyətlər içərisində ilkin müəllimin hazırlığı üçün xarakterik olanı ən başlıcası müəllimin təlim fəaliyyətidir. Lakin müəllimə ən düzgün qiyməti şagird verir. Gəlin düşünək-bütünü bu amilləri pedoqoji proses təcrübəsində nəzərə alaraq, birlikdə düşünüb-daşınacaq bu missiyaları vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə əlaqələndirməyi özümüzə borc bilək. Bunu həyat bizdən tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə. “Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri”. Bakı: Pedaqogika 2004 səh 5-380.
2. Dəmirov A.H., Məmmədov S.M., İsmayılov Ş.N., “Müəllimin Peşəkarlıq səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi və müasir təlim/tədris metodları”. Mingəçevir – 2008. səh. 120-129.
3. “Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (Kurikulumlar)” Kurikulum jurnal – 2010. səh. 1-78 № 3.
4. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” 24 oktyabr – 2013. səh. 60.

Summary

ROLE OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AND TRADITIONAL METHODS IN EARLY YEARS TEACHER TRAINING

One of the main criteria in primary teacher training is the ability of mastering the modern teaching technologies, ability of usage of modern curriculum and textbooks, ability of characterizing the features of traditional and modern lessons by developing methodological and professional level.

Резюме

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ТРАДИЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Умение использования новых учебных технологий, программ и учебников являются первоначальной подготовкой учителя. Умение сравнивать традиционные и современные уроки, новейшую методику и есть один из основных залогов профессионализма.

Rəyçi: dos. Ə.M.Abdiyeva

Şəfa Kazımova
Odlar Yurdu Universiteti

GƏNC NƏSLİN TƏLİM-TƏRBIYƏSİNDƏ SOSIAL PEDAQOGİKA NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK AMİL KİMİ

Açar sözlər: *gənc nəsil, sosial pedaqogika, pedaqoji elm, təlim-tərbiyə*

Keywords: *young generation, social pedagogy, pedagogical science, education*

Ключевые слова: *молодое поколение, социальная педагогика, педагогическая наука, образование*

Cəmiyyətin inkişafında, xüsusilə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi prosesində pedaqogikanın, həmçinin sosial pedaqogikanın çox mühüm rolu var. Məlumdur ki, pedaqogika insanlarda adət-ənənələrdən formalaşmış, təlim-tərbiyə prosesində öyrənilmiş və cəmiyyətdə tətbiq olunmuşdur. Ona görə də məktəbəqədər pedaqogika, məktəb pedaqogikası və ali məktəb tələbələrinin pedaqogikası və pedaqoji elm sahələri olaraq ayrı-ayrı növlərə bölünürlər. Çünki pedaqogika ümumi bir anlayış olsa da, onu hər yaş dövrünə görə ayrı-ayrı qruplaşdırırlar. Sosial pedaqoji praktik metodologiya sosial pedaqoji tədqiqatın nəzəri metodoloji məsələlərini öyrənir. Elmi idrakın metrologiyası və metodikasına müvafiq olaraq, sosial-pedaqoji tədqiqatı özünəməxsus təhlil etmək və bu prosesdə bir-bir qarşılıqlı əlaqədə müxtəlif mərhələləri fərqləndirmək lazımdır. C.B.Mangeym, R.C.Ric, D.Mayırs, N.Smelzer və başqalarının sosial elmlər istiqamətində apardıqları tədqiqatları izah edən tədqiqat işi 3 mərhələdə – 1) tədqiqata hazırlıq 2) empirik informasiyanın toplanması 3) informasiyanın işlənməsində, toplanmasında mütəxəssislərin fərziyyələri tədqiqatların xüsusiyyətlərinin açıqlanmasıdır.

Pedaqoji elm pedaqoji prosesin səmərəliliyini artırır, pedaqoji proses də, öz növbəsində, pedaqoji elmi qidalandırır. Bunlar bambaşqa hadisələr olsa da, aralarında qırılmaz qarşılıqlı əlaqə vardır. Pedaqoji proses, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf ayrı-ayrı adamların istək və arzularından asılı olmayan obyektiv proseslərdir: özü də öyrədən və öyrənilən arasında, tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar, müəllimlə şagirdlər arasında baş verən və şəxsiyyətin formalaşmasına yönələn proseslərdir [3, s.11].

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəllimlərlə tələbələrin qarşılıqlı təsirinə pedaqoji proses deyilir. Bu qarşılıqlı təsir qabaqcadan nəzərdə tutulmuş şəkildə tələbələrin və ya şagirdlərin vəziyyətinin, xəssə və keyfiyyətlərinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, pedaqoji prosesdə mənimsənilən sosial təcrübə şəxsiyyətin keyfiyyətinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, pedaqogika ilə qarşılıqlı əlaqədə olub onunla vəhdət təşkil edən təlim-tərbiyə prosesinə diqqət etmək lazımdır. Ali məktəblərdə tələbələrin yalnız marağına bel bağlayan təlim, istər-istəməz, tələbələrdə zehni marağın inkişafının qarşısını alacaq, iradələrini zəiflədəcək. Onlarda çətinlikləri aradan qaldırmaq əzmi olmayacaq. Ona görə də tələbələrə təlim keçərkən, sosial pedaqogika haqqın-

da məlumat verərkən elə etmək lazımdır ki, onların maraqları və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə uzlaşsın. O zaman bütüm mühüm cəhətlər tamamlanmış olacaq. Elə pedaqoji proses də bir-birinə aid olan proseslərin məcmusudur. Ona görə ki, tələbələrə öyrədilən sosial təcrübə insan xarakterinə, keyfiyyətinə çevrilir [2, s.194-196].

Cəmiyyətin ayrı-ayrı inkişaf dövrlərində onun tərbiyə potensialının sosial pedaqoji ölçülərlə dəyərləndirilməsi sahəsində Azərbaycan pedaqoji fikrinin də öz əhəmiyyəti var. Hələ ən qədim dövrlərdə uşaqların tərbiyəsində adət-ənənələrin müstəsna rolu var idi. Prof Əjdər Ağayev, Yusif Talıbov və başqa pedaqoqların müəyyən etdiyi təlim-tərbiyə məsələlərini uşaqlara milli adət-ənənlərdən istifadə edilərək mərasim dərsləri kimi aşılmalıdır. Uşaqlara ad qoymaq, oğlanlara qızlara at çapmaq, nizə oynatmaq vərdislər aşılmalıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim abidələrindən olan “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda ailə münasibətləri ailə tərbiyəsinə dair mühüm fəlsəfi fikirlər öyüd-nəsihətlər geniş yer tutur. Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrindən Qətran Təbrizi, Əbül Həsən, Bəhmən yar, Əfsələddin Xəqani, Nizami Gəncəvi, Nəsirəddin Tusi, Məhəmməd Fizuli və.s elm və mədəniyyət xadimləri dövrün görkəmli pedaqoqları öz fikirləri və ideaları ilə Azərbaycanda sosial pedaqoji fikrin nə qədər zəngin olduğunu sübut etmişlər. Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində həya, ismət, gözəllik nəciblik və.s kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər əks olunur. XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində Sosial pedaqogikada aşağıdakılar əsas məsələlər həlli önəm daşıyır. 1. Xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi; 2. Evsiz-eşiksiz uşaqlara qayğı; 3. Yeniyetməlik yaş dövründə cinayətkarlıqla mübarizə. Cəmiyyətdə sosial münasibətlərin həll edici səviyyədə vüsət tapması ona pedaqoji yanaşmanı zəruri edirdi. Digər tərəfdən isə təbii fəlakətlərin təsadüfi qəzalardan, terror və xəstəliklərdən ayrı-ayrı şəxslərin bir qrup insanların bədbəxtliyə düşər olması sosial bərpa işini aktuallaşdırdı və beləliklə pedaqoji elmlər sistemində sosial pedaqogika yaradıldı [4].

Sosial pedaqogikanın digər elmlərlə əlaqəsi genişdir. Belə ki, sosial pedaqoji fəaliyyət, sosial qanuna müəyyən qanunauyğunluqlara və prinsiplərə uyğunlaşır. Tərbiyə işi elmi prinsiplər əsasında qurulduqda yaxşı nəticələr verir. Əksi olduqda isə o kortəbii xarakter daşıyır və səmərəsiz olur. Prinsip – tərbiyə qanunauyğunluğunu əks etdirən, onun səmərəli qurulmasına imkan verən, ilkin idealar fəaliyyət normaları başlıca tələblərdir. Sosial pedaqogikanın prinsipləri, sosial pedaqoji fəaliyyətə təsir göstərən amillərə görə bir neçə qrupa ayrılır. Yəni insanın sosial varlıq olduğunu nəzərə alaraq təbiətə müvafiqlik prinsipini əsas göstərmək olar. 1. Təbiətə müvafiqlik prinsipi – İnsan sosial varlıqdır və sosial təbiətin varlıqların çərçivəsində fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Bu tələblərə uyğun şəkildə fəaliyyət göstərdikdə daha çox uğur qazanır, bu qanunlardan kənara çıxdıqda isə uğurları azalır. Təcübələr əsasında sübut olunmuşdur ki, sosial təcrübə prosesində hər zaman insanın təbii imkanlarının inkişafı qanunlarına diqqət yetirilmir. Buda insanın sosiallaşmasını ləngidir. Nəticədə isə təlim fəaliyyətini ləngidir. Müəyyən yaş dövründə buraxılan bu səhvlər nəticəsində yaranan boşluqlar sonrakı inkişaf dövrlərində aradan qaldırılması çətinləşir. Pedaqogika şəxsiyyəti tərbiyənin obyekt fəaliyyəti isə subyekt baxımdan öyrənir. Şəxsiyyətin inkişafında tərbiyənin mövqeyini onların qarşılıqlı əlaqələrini meydana çıxarır. Bütün bunlarla bərabər şəxsiyyət probleminə müxtəlif cəhətlərdən və mövqeylərdən yanaşılmış, xeyli ciddi

əsərlər yazılmış və ardıcıl olaraq da bu sahə tətbiq edilməkdədir. Şəxsiyyət dedikdə şüurlu fəaliyyət göstərən, sosial münasibətlərdə iştirak edən, yaxşı əməllər sahibi olan, ətraf aləmi yaxşılaşdıran və ya bu barədə düşünən xeyirxah, humanist insan nəzərdə tutulur. Müasir pedaqogika və psixologiyada şəxsiyyət anlayışına birmənalı yanaşmamışlar. Tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, həyatı boyu formalaşan özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, müəyyən təfəkkürü davranış tərzi, hisləri, ictimai münasibət və ünsiyyəti olan insan şəxsiyyət adlanır. Şəxsiyyət konkret insan olub, şüura malik, sosial inkişaf prosesində yaranan fərdilikdir. Geniş mənada sosial münasibətlərin və şüurlu fəaliyyətin subyektivi olan fərd kimi başa düşülür. Dar mənada isə sistemli keyfiyyətlərə malik, ictimai münasibətlərə qoşulan, birgə fəaliyyət və ünsiyyətdə formalaşan şəxsiyyətdir. Şəxsiyyətin inkişafı. İnsanın inkişafı mürəkkəb davamedici mütərəqqi prosesin nəticəsidir ki, bu zaman onun bioloji, psixi və sosial keyfiyyətləri dəyişir. Bu dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşması prosesində onun tərbiyəsi və təhsilinin təsiri ilə baş verir. Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafına müəyyənəddici təsir göstərir. O insanın fərdi ictimai varlıq kimi təşəkkülünü müəyyən edir. Uşaq müəyyən istedad və qabiliyyətlərlə dünyaya gəlir, lakin onların necə pöhrələncəyi təbiət və mühitdən asılı olur. Bu uşağın yaşadığı dünyada, planet baş verən hadisələr, iqtisadi, kortəbii hadisələr, ölkədə, cəmiyyətdəki hadisələrdir. Bu şəhərdə, kənddə, ailədə baş verən hadisələrdir. Bu dini təsirlər, küçənin həmyaşlıqların, məktəb və məktəbdənkənar müəssisələrin, klub və mərkəzlərin təsiridir. Mühitin təsirinə məruz qalan insan fiziki əqli və mənəvi cəhətdən dəyişir. Bu prosesdə uşaq şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Şəxsiyyətin inkişafına təsir edən amillər. Şəxsiyyət pedaqoji və psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə, ilk növbədə ictimai fəallıq, motivlərin davamlı sistemi, şəxsi mənə və münasibət kateqoriyaları ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyət insanın varlığının bir sıra keyfiyyət və vəziyyətinin təzahürü formasıdır. İnsan ümumi anlayışdır. Şəxsiyyətin sosiallaşması, şəxsiyyətin sosial təşəkkülü-insanın özünü şəxsiyyət kimi dərk etməsi prosesidir. Bu tərbiyə, təhsil və özünü tərbiyəsində baş verir.

Nəticə etibarilə, təcrübə göstərir ki, sosial pedaqogika iki elmin – sosiologiya və pedaqogikanın qovşağında əmələ gəlib. Sosial pedaqogikanın nəzəri-metodoloji problemlərinin həlli bilavasitə pedaqogika və sosiologiya ilə bağlıdır. Sosial pedaqogika nisbətən müstəqil və yeni bilik sahəsidir. Onun öz predmeti və kateqoriyaları, tədqiqat metodları vardır. Sosial pedaqogika-elə biliklər sahəsidir ki, onu öyrənməklə: birincisi, insanın həyatında bu və ya digər şəraitlərdə baş verməsi labüd olan və baş verə biləni duymaq; ikincisi, inkişafı üçün faydalı şəraitin yaradılması, onun sosiallaşması prosesində “fasilə”lərin qarşısının alınması mümkündür. Üçüncüsü, insanın düşdüyü faydasız, əlverişsiz şəraitlərin təsirini, insanın sosiallaşması prosesində baş verən arzuolunmazlığın səmərəsini azaltmaq olar.

Sosial pedaqogika insanın demək olar ki, bütün ömrü boyu həyata keçirilən sosial tərbiyəsini öyrənir. Tədris fənni kimi sosial pedaqogikanın tərkib hissəsini-sosial pedaqoq, sosial işçi, xüsusi psixologiya üçün mütəxəssis, təshihəddici və bərpaedici pedaqogika üçün sosial işçi hazırlığı təşkil edir. Müasir dövrdə sosial – pedaqoji nəzəriyyə və təcrübəyə tələbat artmış, sosial amillərin uşaqların və ayrı-ayrı insanların həyatında rolu yüksəlmiş, sosial müdafiyyə, sosial-pedaqoji köməyə ehtiyacı olan uşaq və böyüklərin sayı artmışdır. Sosial pedaqogikanın obyektivi-

sosial qarşılıqlı təsirlərin, insanın yaxın əhatəsi sahəsindəki şəxslərarası münasibətlərin bütöv bir sistemidir. Bir çox alimlər belə hesab edirlər ki, sosial pedaqogikanın obyektini insan olmaqla, onun bütün ömrü boyu nəzərdə tutulan sosiallaşması və bu prosesdə ona köməklik göstərilməsidir. Sosial pedaqogikanın predmeti sosial pedaqoji proses olub, praktik fəaliyyətin prinsiplərinin, forma, üsullarının tədqiqi və onun gerçəkləşməsi şərtləri ilə müəyyən edilir. Sosial pedaqogikanın məqsədi-şəxsiyyətin, qrupun özünəməxsusluğuna və onun yaşadığı dövlətin, cəmiyyətin sosiomədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun sosial formalaşmasına zəmin yaratmaqdır. Özünəməxsusluq bir insanın (qrupun) digərindən fərqi. Bu yaş həddi fərqi, iradi keyfiyyətlər, fərdi imkanlar fərqi. Sosial pedaqogikanın məzmunu onun vəzifələri ilə müəyyən edilir. Bu vəzifələrin hər biri onun istiqamətlərini göstərməklə məzmununu əks etdirir. Sosial pedaqogikanın vəzifələri isə-borc, fəaliyyət dairəsi, təyinatı kimi izah edilir. Bu vəzifələr onun məzmununu anlamağa kömək edir. Sosial pedaqogikanın vəzifələrini L.V.Mardaxayev-ümumi-nəzəri, praktik və xüsusi olmaqla praktik fəaliyyətin sahələri üzrə bölür. Belə vəzifələr çoxdur. Onları ayrıca istiqamətlər üzrə-nəzəri, praktik və təhsilvericilik kimi ayırmaq olar: 1) Uşağın ailədə, məktəbdə, küçədəki qrupla münasibətə mərhələsində onun vəziyyətinin öyrənilməsi; 2) Çətinliyə düşmüş uşağa köməyin göstərilməsi və böhrandan çıxmaq üçün variantların, yolların axtarılması; 3) Müxtəlif sosial sahələrdə uşağı əhatə və ona təsir edən sosial tərbiyənin vəziyyətinin təhlil edilməsi; 4) Sosial pedaqogikada müsbət təcrübənin təhlil edilməsi, ümumiləşdirilməsi, yayılması və təbliğ edilməsi; 5) Uşağın fəaliyyətinin özünə-tərbiyə, özünütəlimə və öz həyatını və davranışını müstəqil təşkil etməyə yönəldilməsi; 6) Sosial tərbiyənin müxtəlif problemlərinin tədqiqi, sosial pedaqoqların, kollektivlərin, müxtəlif pedaqoji mərkəzlərin təhlil edilməsidir. Bir sözlə, təhsilin və tərbiyənin sosial pedaqoji məsələlərinin, sosiallaşma prosesinin təhlili və şəxsiyyətin formalaşması prosesinin intensivləşdirilməsi, kollektivin sosial-pedaqoji problemləri, ünsiyyət və asudə vaxt məsələləri, uşaqların tipologiyası və diferensial yanaşma, ailə tərbiyəsinin sosial-pedaqoji məsələləri, sosial tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası kimi bu gün xüsusi aktuallıq kəsb edən problemlərin öyrənilməsi onun vəzifələri sırasında xüsusi yer tutur [1].

Ali məktəbdə sosial pedaqoji işin yaxşı təşkili şəxsiyyətin formalaşmasına müsbət amillər təsir göstərir. Göstərilən amillərin təsir dərəcəsi də müxtəlifdir. Şəxsiyyətin formalaşması müxtəlif dövrlərdə aktual olmuş və hal-hazırda aktual olaraq qalmaqdadır. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, o ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir və bundan da onun mənəvi aləmi daha çox zənginləşir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika, Bakı, 2013.
2. İbrahimov F.N., Hüseyinzadə R. "Pedaqogika", I cild, Bakı-2012, "Mütərcim".
3. Kazımov N.M. "Məktəb pedaqogikası" Bakı, "Çıraq", 2011.
4. Cəfərova Nahidə "Şərqdə və Azərbaycanda sosial pedaqoji fikrin inkişaf tarixi" [http://ldhk.edu.az/eldhk/uploads/Sosial%20pedaqogika%20\(M%C3%BChazir%C9%99l%C9%99r\).pdf](http://ldhk.edu.az/eldhk/uploads/Sosial%20pedaqogika%20(M%C3%BChazir%C9%99l%C9%99r).pdf)

Summary

SOCIAL PEDAGOGY AS A THEORETICAL AND PRACTICAL FACTOR IN THE EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

The role of pedagogy in the education of the younger generation is great. Pedagogy plays an important role in the formation a person as an individual in society. As a person is vaccinated, their self-confidence increases. They are more confident in their future careers. They develop themselves with confidence. Thus, due to the correct interpretation of social pedagogy, young people are formed as individuals. This manifests itself in the development, self-confidence and education of young people. As a result, a disciplined, educated and educated young generation is growing up.

Резюме

СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА КАК ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ И ПРАКТИЧЕСКИЙ ФАКТОР В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Велика роль педагогики в воспитании подрастающего поколения. Педагогика играет важную роль в формировании человека как личности в обществе. По мере вакцинации у человека повышается уверенность в себе. Они более уверены в своей будущей карьере. Они уверенно развиваются. Таким образом, благодаря правильной трактовке социальной педагогики молодежь формируется как личность. Это проявляется в развитии, уверенности в себе и воспитании молодежи. В результате подрастает дисциплинированное, воспитанное и воспитанное молодое поколение.

Rəyçi: dos.V.P.Bəşirov

Humay Mehdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÇƏTİN UŞAQLARLA İŞ

Açar sözlər: *psixologiya, uşaqlar, psixoloq, davranış, tədbirlər*

Ключевые слова: *психология, дети, психолог, поведение, меры*

Keywords: *psychology, children, psychologist, behavior, measures*

Giriş.

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda tez-tez çətin uşaqlar ifadəsinə rast gəlinir. Müəllimlər əksər vaxtlar bəzi uşaqların çətinliyindən şikayət edirlər. Bu cür uşaqların pedaqoji baxımsızlıqdan meydana gəldiyini xüsusilə vurğulayırlar. Adətən çətin uşaqların xüsusiyyətləri ən çox yeniyetmə yaşlarında özünü büruzə verir. Bu dövr uşaqlarda çətinliklərin yaranmasına şərait yaradır. Bir çox hallarda çətin uşaqların meydana gəlməsi ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlarla bağlıdır. Ailədə uşağın tərbiyəsi və onun inkişafında müvafiq şəraitin olmaması, valideynlər arasında baş verən mübahisələr, valideynlərin rəftarında uşaqlarda travma yarada biləcək qüsurların olması, ailədə əxlaq, ictimai münasibət normalarına uyğunlaşmayan sərvətlər sisteminin formalaşması və s. çətin uşaqların yaranmasına səbəb olur. Çətin uşaqlarla iş görmək və onlarda mövcud çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktika və psixokorreksiya vasitələrindən istifadə etmək məqsəduyğundur. Bu məqamda iş xüsusilə psixoloqların üzərinə düşür. Burada birinci növbədə əsas diqqət şəxsiyyəti sosial cəhətdən dağınıqlığa uğramış uşaqların zamanında diaqnostikasını verməyə istiqamətlənmişdir [1, s.32]. Bu zaman uşaqlarda ola biləcək çətinliklərin meydana gəlmə səbəblərinin ortaya çıxarılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bunlara uyğun olaraq və uşağın fərdi xüsusiyyətləri diqqətə alınmaqla onunla aparılmalı olan iş rejimi müəyyən olunmalıdır. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün psixoloq və müəllimlər müasir psixologiya sahəsinin nailiyyətlərinin tətbiq olunma nəticələrinə istinad edərək etməlidirlər.

Əsas hissə.

“Çətin uşaqlar” ifadəsinə tez-tez psixoloji ədəbiyyatlarda rast gəlinir. Bu söz ən çox müəllim və tərbiyəçilər tərəfindən işlədilir. Buna səbəb olan bir sıra amillər mövcuddur.

Dərsi pozan, dərstdə səs salan, sözə qulaq asmayan uşaqlar adətən “çətin” uşaqlar adlandırılır. Bu qrupa həm də pedaqoji baxımsızlıqdan meydana gələn uşaqlar aiddir [3, s.36]. “Çətin” uşaqlar psixoloji yöndən aşağıdakı kimi təhlil edilir:

- hərəkətində və rəftarında çətinlik olan uşaqlar,
- dünyagörüşündə, əxlaqında, əqidəsində baxımsızlıqdan meydana gələn çətinliyi olan uşaqlar,
- çətin, əlverişsiz mühitdə tərbiyə olunmuş uşaqlarda baş verən çətinlik dərəcəsi olan uşaqlar.

Məhz belə şagirdlərlə müəllimlərin, tərbiyəçilərin, valideynlərin düzgün olmayan və ya düzgün təşkil olunmamış tərbiyə sisteminə görə meydana gəlmiş çətinlik dərəcəsi olan uşaqlar.

– düzgün münasibət qurulmaması nəticəsində meydana gəlmiş çətin uşaqlar.

“Çətin” uşaqları L.D.Stolyarenko aşağıdakı 3 əsas qrupa bölür: [2, s. 21].

1. Təcavüzkar uşaqlar – əslində bu tərz hərəkətlər bütün uşaqlara xasdır. Bunun səbəbləri isə müxtəlif ola bilər. Məsələn, yaş və ya da inkişaf etdikləri sosial mühitin təsiri buna şərait yarada bilər. Yenədə yuxarıda sadalanan səbəblərdən meydana gələn uşaqları təcavüzkar adlandırmaq olmaz. Çünki, təcavüzkar hərəkətlər belə uşaqlarda əksər hallarda mühitlə əlaqəli olmur. O uşaqları təcavüzkar adlandırmaq olar ki, belə hərəkətlər həmişə özünü biruzə verir və xarakterik hal alır. Ancaq qeyd olunan halda belə uşaqları təcavüzkar adlandırmaq doğru olar.

2. İdarə olunma bilməyəcək səviyyədə olan, yüksək emosionallığı olan uşaqlar – belə uşaqlar hərəkətləri çox böyük həyəcanla qarşılayır və bu hissləri ətrafdakı insanlara da keçirirlər. Belə uşaqlar yüksək həyəcanla kədərlənir və sevinirlər. Yəni, diqqətləri özlərinə çəkməyi xoşlayırlar və bu tərz hərəkətləri bu səbəbdən edirlər.

3. Hər şeydən tez təsirlənən, qorxaq, küsəyən, həyəcanlı, həddindən artıq utancaq – bu cür uşaqlar əksinə diqqət çəkməyi xoşlamırlar. Buna görə də utanırlar, problemlərini heç kimə demirlər.

“Çətin” uşaqların psixoloji yöndən təhlili müxtəlif səbəblərə əsaslanır. Çünki, bu cür uşaqların yaranma səbəbləri olduqca fərqli olur. Ailə tərbiyəsində baş verən səhvlər bunlar içərisində birinci yeri tutur.

Ailədə uşağın inkişafı üçün şəraitin normal səviyyədə olmaması, valideynlərin əxlaq tərbiyəsinin anormal səviyyədə olması, ailənin yarımçıq olması, valideynlər arasında baş verən münaqişə – bunun əsas səbəbləridir. Ailədə deyilən sözlər, edilən hərəkətlər uşağın psixologiyasına təsir edir. Bunlar da uşağın gələcək inkişafına, onun təhsil həyatına, yoldaşları ilə münasibətinə özünəməxsus təsirini göstərir. Təcavüzkar hərəkətləri az olan uşaqların sözü diqqətə alınır, onunla xoş rəftar edilir, həmçinin düzgün münasibətlər qurulur [4, s.39].

Çətin uşaqlarla iş aparılan zaman əsas öhdəlik başlıca olaraq məktəb psixoloqlarının üzərinə düşür. Bu məqamda məktəb psixoloqlarının əsas vəzifələri bunlardır: uşaqlarda belə halların meydana gəlmə səbəblərini diaqnostik metodlardan istifadə edərək zamanında araşdırmaq, səbəbi gec olmadan aşkar edərək ona uyğun olan psixoprofilaktik işlər görmək. Psixoprofilaktik işlərin təşkili zamanı şagirdlərin özünəxas xüsusiyyətləri mütləq şəkildə diqqətə alınmalıdır [3, s.45]. Adətən müəllimlər bu tərzdə uşaqlarla işləmək istəmir, onlardan və bu işlərdən boyun qaçırmğa çalışır. Bu cür vəziyyətlərdə isə müəllimlər tərəfindən hər hansı tərbiyə yönümlü tədbirlər həyata keçirilmir.

Bu sahədə təcrübəsi olmayan müəllimlərin uşaqlarla apardığı işlər də məqsəd yönümlü olmadan və plansız şəkildə aparıldığına görə də heç bir müsbət nəticə əldə olunmur və hətta əksinə vəziyyət daha da gərginləşərək uşaqların tərbiyəsinin pozulması ilə nəticələnir. Müasir psixologiya elminin bu sahədə imkanları olduqca genişdir. Belə ki, şagirdlərdə belə halların qarşısını məhz bu imkanlara əsasən almaq olar.

Şagirdlərdə meydana gələn bu cür nöqsanları ortadan qaldırmaq üçün bir neçə istiqamətlər mövcuddur. Belə bir vəziyyətdə aşağıdakılardan istifadə olunması məqsədə uyğundur:

– müəllimin təhsil həyatına yenicə addım atmış şagirdin psixoloji xarakteristikası ilə maraqlanması, orada qeyd olunan çətinlikləri özünə uyğun şəkildə sistemləşdirməsi,

– belə məqamlarda və bu tərz işlərin aparılmasında birlik olaraq mövcud olan gərgin situasiyanı ortadan qaldırmaqla, bu uşaqlarla işlərin aparılması yollarını araşdırmaq.

– bu şagirdləri məktəb həyatına və sinif yoldaşlarına yaxınlaşdırmaq və onlarla doğru münasibətlər qurmasına şərait yaratmağa çalışmaq.

– belə şagirdlərin hərəkət və davranışlarında meydana gələn çətinliklərlə əlaqədar müəllim və yaxud da pedaqoji heyət tərəfindən onlara verilən məsləhətləri diqqətə almaq.

Bu işdə olduqca vacib məqamlardan biri də məktəb kollektivinin, ən əsası da uşaqların valideynləri və məktəb psixoloqunun işi birgə aparmağa səy göstərməsidir [6, s.55].

Məlumdur ki, hər bir şagirdin özünə xas emosional stabilliyi, idrak fəaliyyəti, iradə və xarakteri olur. Hər bir uşağa fərdi yanaşma tələb olunur. Əksər müəllimlərin isə buna ya gücləri çatmır, ya da verdikləri məsləhət və tövsiyələr qeyri-səmərəli olur. Bu isə onların psixoloji məlumatlarının kifayət qədər olmaması ilə bağlıdır. Bu və bu kimi hallar isə məktəblərdə psixologiya elminin özünə yer etməsi və psixoloji xidmətin yaranması zərurətini ortaya çıxardı. Psixoloji xidmətin yaranmasının əsas məqsədi məktəbdə şagirdlərin psixoloji sağlamlığını qorumaq və qeydinə qalmaqdır. Məktəblərdə fəaliyyət göstərən praktik psixoloq güclərinin kifayət qədər az olmasına baxmayaraq bu yöndə işlər görülür. Ancaq görək psixoloqların fəaliyyəti pedaqoji kollektiv tərəfindən qiymətləndirilirmi? Şagirdlərin psixoloji sağlamlığı pedaqoji kollektivi düşündürürmü?

Fikrimi “çətin uşaq” adlandırılan pedaqoji mühitdəki problemlə əsaslandırmaq istəyirəm. Ümumilikdə götürsək, çətin uşaq olmur. Uşağın çətin olması sosial şərait birinci növbədə ailə, uşağın yaş və xarakterik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Mənim fikrimcə, uşağın özünü çətin uşaq kimi göstərməsində böyüklərin “rolu” daha çoxdur. Bu cür uşaqlar özlərindən böyüklərin onlara münasibətinin nəticəsi kimi yaranırlar. Əksərən bu kateqoriyadan olan uşaqlara aiddir: rəftarında müəyyən qüsurları olan, müəllimləri ilə tez-tez münaqişəyə girən, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş qaydaları pozan uşaqlar. Əgər uşaq özünü yaxşı aparmırsa, demək olar ki, uşaqla qarşı tərəf arasında anlaşılmazlıq ola bilər. Əksər hallarda müəllimlər bu cür anlaşılmazlıq olduğunun fərqinə varmadan özlərinin dominant mövqelərindən istifadə etməklə şagirdlərin fərqli üsullarla cəzalandırılması, şəxsiyyətin aşağılanması kimi hallara yol açırlar. [5, s 48]. Düşünürəm ki, uşaqların rəftarında müsbət yönlü dəyişikliklərə bu tərzdə münasibətlə nail olmaq mümkün deyil. Əgər müəllimlərin istəyi uşaqlara yardım etməkdirsə, onda birinci növbədə çətin adlandırdığı uşaqlara diqqət göstərməli, maraqlanmalı, söhbət etməli, onları dinləməli və anlatdıqlarını başa düşməyə çalışmaq uşağın yaşadıklarını, keçirdiyi hissləri anladığını, onların problemlərinə ortaq olduğunu hiss etdirmələri lazımdır.

dır. Ələxsus da, yeniyetmə yaş dövründə bu sadalananlar çox vacibdir. Çünki, yeniyetməlik dövrü bir çox psixoloqa görə xoşa gəlməyən halın yaranması üçün hər nə qədər təhlükəli və gərgin olmasına baxmayaraq, görülən profilaktik tədbirlərin öz müsbət təsirini göstərməsi, şəxsiyyətin inkişafına düzəlişlər edilməsi və eləcə də xoşa gəlməyən davranış və hərəkətlərin aradan qaldırılması üçün kifayət qədər əlverişli dövrüdür. Əksər məktəb kollektivi düşünür ki, məktəbə psixoloq gəldisə, deməli, qısa zamanda onların hal-hazırkı problemləri öz həllini tapacaq. Əlbəttə məlumdur ki, problemlərin öz həllini tapmasında psixoloq yönləndirici yardımını göstərəcək. Ancaq düşünürəm ki, psixoloq-müəllim birliyinə əsaslanmaqla məktəbdə mövcud problemlərin daha sürətli və daha səmərəli həllinə nail olmaq olar.

Ədəbiyyat:

1. Əmiraslanova S.F. "Çətin" uşaqlar və onlarla aparılan işin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin aktual məsələləri. Bakı, 1998.
3. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı, 1993.
4. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, 2006.
5. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
6. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003.

Summary

WORKING WITH DIFFICULT CHILDREN

The word "difficult children" can often be found in psychological and pedagogical literature. Teachers often complain about the difficulty of some children. They especially point out that this type of children is caused by pedagogical neglect.

Usually, the characteristics of difficult children show themselves most during adolescence. This period encourages the emergence of difficulties in children.

Often, the emergence of difficult children is connected with mistakes in family upbringing. The absence of a single requirement in the upbringing of children between the parents in the family, the lack of appropriate conditions for the upbringing of the child and the development of his personality, the presence of a serious conflict between the parents, the presence of defects in the behavior of the parents that will negatively affect the child, the formation of a system of wealth and norms that do not correspond to the norms of morals and social relations in the family, and etc. is the main reason for the birth of difficult children. It is necessary to systematically use psychoprophylaxis and psychocorrection tools to work with difficult children and to eliminate the defects that manifest in them. Psychologists have a special role in this field. Here, first of all, it is focused on timely diagnosis of children whose personality is socially deformed. At this time, special attention should be paid to revealing the causes of difficulties in the child. Based on all this and taking into account the child's individual characteristics, the work system to be carried out with him should be determined. To get out of this situation, psychologists and teachers should refer to the results of applying the achievements of modern psychology to school life.

Резюме **РАБОТА С ТРУДНЫМИ ДЕТЬМИ**

Слово «трудные дети» часто можно встретить в психолого-педагогической литературе. Учителя часто жалуются на трудность некоторых детей, особо отмечают, что причиной такого типа детей является педагогическая запущенность.

Обычно характеристики трудных детей больше всего проявляются в подростковом возрасте. Этот период способствует возникновению трудностей у детей.

Часто появление трудных детей связано с ошибками в семейном воспитании. Отсутствие единой потребности в воспитании детей между родителями в семье, отсутствие надлежащих условий для воспитания ребенка и развития его личности, наличие серьезного конфликта между родителями, наличие пороков в поведении родителей, негативно влияющем на ребенка, формировании системы ценностей и норм, не соответствующих нормам морали и социальных отношений в семье и т.д. является основной причиной рождения трудных детей. Необходимо систематически использовать средства психопрофилактики и психокоррекции в работе с трудными детьми и устранять проявляющиеся у них дефекты. Особую роль в этой области играют психологи. Здесь, в первую очередь, ориентирована на своевременную диагностику детей, личность которых социально деформирована. В это время особое внимание следует уделить выявлению причин затруднений у ребенка. На основании всего этого и с учетом индивидуальных особенностей ребенка должна быть определена система работы с ним. Чтобы выйти из этой ситуации, психологам и педагогам следует обратиться к результатам применения достижений современной психологии в школьной жизни.

Рәүғи: dos.V.P.Бәширов

PSIXOLOGİYA

6114.01

Xəyalə Muradova
Azərbaycan Dillər Universiteti

HƏKİM-XƏSTƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ KONFLİKTLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Açar sözlər: *həkim, xəstə, konflikt, empatiya*

Keywords: *doctor, patient, conflict, empathy*

Ключевые слова: *врач, пациент, конфликт, эмпатия*

Cəmiyyətdə baş verən konfliktlərdən qaçmaq mümkün deyildir. Konfliktlərlə üzləşən insanlar onun müxtəlif yollarla həlli üsullarını axtarıb tapırlar. Bir çox alimlər konflikt anlayışına müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif təriflər vermişlər və eyni zamanda onun yaranma səbəblərinə əsasən həlli yollarını da göstərməyə çalışmışlar. Konflikt insanlar arasında, şəxsiyyətdaxili, qruplararası, fərd və qrup arasında, qrupdaxilində ola bilər. Rəqabət də konfliktin bir növü kimi götürülür. Kiçik yaşlarda uşaqlar arasında rəqabətin və ya konfliktin əsası ailədə qoyulur, məsələn, uşaqlar məktəbdə daha yaxşı qiymət almaq və ya valideynlərinin rəğbətini qazanmaq üçün öz aralarında konfliktə girirlər və s. Konfliktlər konstruktiv və destruktiv olurlar və məqsədi insanların bir-birinə zərər verməsi, bəzən də öz dəyərini artırmaq, özünü təkmilləşdirmək olur. “Sosial psixologiya” kitabında uşaq qruplarında konfliktlərin aradan qaldırılması yollarından bəhs edən prof. Ə.Əlizadə qeyd etmişdir: “...konflikti həll edərkən kollektivin mənafeyini, bənzərsiz əxlaqi dəyərləri nəzərə almaq zəruridir” [2, s.255]. Yəni istər həkim kollektivi, istərsə də pasiyentlərlə münasibətdə, müalicə işində onlar üçün önəmli olan əxlaqi dəyərləri nəzərə almaq önəmli məsələlərdən biridir.

Konfliktin mahiyyəti bir neçə formada açıqlanır: açıq müharibə, mübarizə; şəxsiyyətlərarası harmoniyanın, ideya və maraqların dağılması, əksliklərin toqquşması; basdırılmış istək, arzu və meyllərin üzə çıxması ilə yaranan şəxsiyyətdaxili və ya psixi mübarizə; xarakterlərin və ya güclərin qarşıdurması [8].

Həkimlər arasında rəqabət daha çox məşhur olmaq, tanınmaq, sevilmək, rəğbət qazanmaq, pasiyent əldə etmək istiqamətində olur. Həkim-xəstə arasında konfliktlər isə əsasən empatiya hissini zəifləməsi, pasiyentin həkimin tapşırıqlarına əməl etməməsi ilə baş verir. Nəzərə alsaq ki, konfliktli tərəflər bir-birinə qarşı neqativ hisslər bəsləyir, həkim-xəstə arasında baş verən bu neqativ hisslər müalicə işinin uzadılmasına və effektivliyinin zəifləməsinə gətirib çıxarda bilər.

Azərbaycan alimlərindən A.N.Abbasbəyli, E.Yusifov, M.Ramazanov, Ə.Əlizadə, Ə.Bayramov, B.Əliyev, K.Əliyeva, R.Əliyev, R.Cabbarov və digərləri konfliktlərin psixoloji mahiyyəti, şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərəarası, qrupdaxili və qruplararası, ailədaxili konfliktlər və digər sahədə araşdırmalar aparmışlar.

Qərb alimlərindən Z.Freyd, K.Xorni, E.Erikson, M.Doyç, M.Şerif, K.Levin, A.R.Luriya, V.S.Merlin və digərləri konfliktlərin müxtəlif formalarının, eləcə də, motivasiyaedici konfliktlər, koqnitiv konfliktlər, rol konfliktləri və digərlərinin psixoloji təhlilini aparmışlar.

Konfliktlərin müxtəlif növləri vardır, lakin həkim-pasiyent münasibətlərində yaranan konfliktlərdə ən az iki tərəfin iştirak etdiyini nəzərə alaraq şəxsiyyətlərəarası konfliktlərin araşdırılması məqsədmüvafiq hesab olunur. Şəxsiyyətlərəarası konflikt iki, üç və daha çox insan arasında baş verən konfliktlərdir. Həkim-pasiyent münasibətlərində pasiyentlə yanaşı onun qohumları, yaxın ətrafı da iştirak edir. Bəzən həkimin ailənin hər bir üzvünə izahat verməsi, bəzən də həkimdən daha çox gözləntiləri olması halları da onda psixoloji rahatsızlıqlar yaradır. Halbuki, burada iki tərəf – həkim-xəstə iştirak edirsə, deməli gözləntilər birtərəfli deyil, qarşılıqlı olmalıdır. Həkim də öz növbəsində, xəstənin qaydalara riayət etməsini, müalicəyə əməl etməsini, problemə aid olmayan sualların verilməməsini gözləyir.

Hər bir konfliktin baş verməsinin əsasında müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər durur. Fərd konflikt situasiyasının obyektiv səbəblərini qavrayanda da, onun reaksiyası öz fərdi qavrayışından irəli gəlir. Başqa sözlə, konfliktin kökündə psixoloji gərginlik dayanır, burada fərdin keçmiş təcrübəsi, özünənəzarəti, mədəniyyəti, daxil olduğu qrupun normaları, dəyərləri və digər amillər təsir göstərir.

Herson stomatoloji klinikalarından birində konfliktlərin təhlili ilə bağlı tədqiqat aparılmışdır. Həkimlərin peşəkarlıqlarının səviyyələrinə olan şikayətlə onların pasiyentə qeyri-etik yanaşmasına olan şikayətlərin miqdarı müqayisə olunmuşdur və nəticə 1:8-ə olmuşdur. Pasiyentlərin şikayətlərinin yaranmasının səbəbləri bir tərəfdən emosional gərginlik, digər tərəfdən həkimlərin səriştəliliyinin zəifliyi və pasiyentlərlə qarşılıqlı münasibətlərində anlayış göstərməməkləri olmuşdur [6, s.110]. Konfliktlər hər şəraitdə yarana bilər və onların həlli yollarını bilmək üçün həkimlərdə kommunikativ səriştəlilik və şəxsiyyətlərəarası münasibətlərdə empatiya və düzgün ünsiyyət qura bilmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək zəruri məsələlərdən biridir. Pasiyentin və həkimin rol gözləmələri, fərdi xüsusiyyətləri, emosional vəziyyəti, bir-birləri ilə münasibətdə formalaşdırdıqları keçmiş təcrübələri və s. konfliktlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Konfliktlərin yaranması qaçınılmazdır, əsas odur ki, konflikt situasiyalarının yaranmasının qarşısının alınması və ya yaranan konfliktlərin həlli yollarının tapılmasıdır.

Konfliktlərin effektiv həlli və profilaktikası üçün O.N.Qromovanın qeyd etdiyi konfliktsiz davranışların qaydalarından istifadə etmək olar [5, s.304]:

- ikili standartlardan qaçmaq, necə deyərlər “öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə tük axtarır;
- qarşı tərəfin mövqeyini anlamaq üçün hadisələrə onun gözü ilə baxmaq;
- mübahisəli məsələlərə səriştəsi az olan opponenti də dəvət edərək, onun mövqeyinə hörmətlə yanaşdığımızı və hər iki tərəfin də cavabdeh olduğunu bildirmək;

– opponentlər ünsiyyətə girərkən mənfi emosiyaların ötürülməsinin qarşısını almaq və ya belə halda özünə nəzarəti ələ alana qədər söhbəti yarıda kəsmək və digərləri.

Həkim-xəstə münasibətlərində həkimin konflikt situasiyaların qarşısını alması daha önəmlidir, çünki həkimə müraciət edən pasiyent xəstəliyin özündən, keçirdiyi ağrıların şiddətindən və narahatlığından asılı olaraq emosional diskomfort yaşaya bilər.

Eyni zamanda həkim xəstənin intim-şəxsi ünsiyyət zonasına və psixoloji məkanına da müdaxilə edir, bu da pasiyentdə narahatlıq hallarının artmasına səbəb ola bilər, məsələn kişi qinekoloqlar, stomatoloqlar, praktoloqlar qadın xəstəyə baxarkən belə hallar yaşana bilər.

Ünsiyyətin psixoloji cəhətlərinin öyrənilməsi, həkim-xəstə arasında yarana biləcək məna maneələrinin qarşısını almağa və konfliktlərin həllinə kömək edə bilər. Həkim-xəstə münasibətlərində səmimi ünsiyyətin qurulması qaydalarını bir çox dövrlərdə alimlər araşdırmışlar. Onlardan Silverman C., Kyorç S., Dreyper C. həkimlərin konsultasiya zamanı pasiyentlə düzgün ünsiyyətin qurulması qaydalarını bir neçə mərhələyə bölürlər [7, s.39]:

- 1) Konsultasiyanın strukturlaşdırılması;
- 2) Münasibətlərin qurulması;
- 3) Konsultasiyanın başlanması;
- 4) Məlumatın toplanılması;
- 5) Fiziki müayinə;
- 6) İzahat və planlaşma;
- 7) Konsultasiyanın yekunlaşdırılması;

Silverman və həmkarları qarşılıqlı, effektiv ünsiyyətin qurulmasını önəmli amillərdən biri kimi göstərmişdir.

Müşahidə: Covid19-a yoluxmuş və ümidini itirmiş xəstənin yanına gələn həkim qeyd etdi ki, həkimin işi müalicənin 10%-ni, pasiyentin inamı, əzmi və iradəsi 90%-ni təşkil edir. Bu sözlərdən sonra pasiyentin psixoloji vəziyyəti nisbətən düzəldi, əhval-ruhiyyəsi yüksəkdir, qısa müddətə sağaldı və rahatlıqla xəstəliyin öhdəsindən gələ bildi.

Həkim xəstə arasında olan səmimi münasibət və xoş ünsiyyət müalicə işinin davamı kimi yerinə yetirilərsə nəticə də tez və effektiv ola bilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ünsiyyətin psixoloji cəhətlərinin, düzgün kommunikasiyanın qurulması qaydalarının öyrənilməsi önəmli məsələlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, konfliktlərin həyatımızın hər sahəsini əhatə etdiyini nəzərə alsaq, konfliktəzsiz yaşamağı deyil, onun vaxtında və düzgün həlli yollarını axtarıb tapılması daha rəşional yanaşma sayılır. Həkim və pasiyent arasında xoş ünsiyyətin olması, konfliktli situasiyanın yaranmasının qarşısını ala bilər və onların hər ikisi üçün də müalicə profilaktika işinin effektivliyini artırır. Müalicə işi pasiyent yönümlü, şəxsiyyət yönümlü olmalıdır. Son zamanlar Azərbaycanda peşəkar, eləcə də uzman həkimlərin sayının artdığını nəzərə alsaq, onlar arasında rəqabətin də gücləndiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, düzgün ünsiyyət quran peşəkar həkim daha çox pasiyent cəlb edir və xoş ünsiyyət pasiyentlərin sağlamlığını da sürətləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasbəyli A.N. Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. – B: BDU nəşriyyatı, 2006. – 292 səh.
2. Əlizadə Ə., Bayramov Ə. Sosial psixologiya. Dərslik. Bakı, “Qapp-Poliqraf” Korporasiyası, 2003 – 356 səh.
3. Yusifov E., Ramazanov M. Konfliktologiya. Dərslik. B: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2018. – 459 səh.
4. Дерябо С., Ясвин В. Гроссмейстер общения. – Спб.: Смысл, 2004. – 192 с.
5. Громова, О.Н. Конфликтология: курс лекций / О.Н.Громова. – Москва: Ассоциация авторов и издателей «Тандем», изд-во ЭКМОС, 2000. – 320 с.
6. Ларенцова Л.И., Смирнова Н.Б. Психология взаимоотношений врача и пациента: учеб. пос. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 152 с.
7. Сильверман Дж., Кёрц С., Дрейпер Дж. Навыки общения с пациентами. Пер. с англ. – М.: Гранат, 2018. – 304 с.
8. Grolier Multimedia Encyclopedia, Electronic Resource, USA, 1998.

Summary

**THE SUBSTANCE OF THE CONFLICT IN THE DOCTOR-PATIENT
RELATIONSHIP AND WAYS TO RESOLVE IT**

Conflicts are part of people's everyday life. But relationships between doctor and patient is very important. In order to avoid conflicts doctors must be able to evoke feelings of compassion and mercy in patients. That is why pleasant communication must be a priority for the doctors as it can be the half of health.

Резюме

**СУЩНОСТЬ КОНФЛИКТА В ОТНОШЕНИЯХ ВРАЧ-ПАЦИЕНТ
И ПУТИ ЕГО РАЗРЕШЕНИЯ**

Конфликт является частью повседневной жизни людей. Но отношения между врачом и пациентом очень важны. Во избежание конфликтов врачи должны уметь вызывать у пациентов чувства сострадания и милосердия. Вот почему хорошая коммуникация должна быть приоритетом для врачей, потому что это может быть полдела.

Rəyçi: dos. Ə.Ə.Əliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

Bədirə Kərimova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNFORMASIYA AGENTLİKLƏRİ VƏ ABŞ MEDIA MƏKANINDA ONLARIN ROLU

Açar sözlər: *media, informasiya agentliyi, ABŞ, xəbər təşkilatı*

Keywords: *media, news agency, USA, news organisation*

Ключевые слова: *медиа, информационное агентство, США, новостная организация*

İnformasiya agentliyi mətbuata xidmət edən ixtisaslaşmış informasiya təşkilatıdır. İnformasiya agentliyinin əsas məqsədi qəzetlərə, jurnallara, televiziya, radio, eləcə də digər media qurumlarına, agentliyin məhsullarına abunə təşkilatlara siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahədə olan məlumatları verməkdir. İnformasiya agentlikləri xəbər toplamaqla məşğuldur. İnformasiya agentlikləri məlumatların toplanması, yaradılması, təmin edilməsi və emalı üçün çox geniş xidmət növlərini əhatə edir. Tədbirlər və xidmətlərin həcmi adətən agentliyin ölçüsü (müxbirlərin, redaksiyaların, nümayəndəliklərin sayı) və idarəetmə siyasəti ilə müəyyən edilir. İnformasiya agentliyinin yerləşdiyi ölkənin daxili və xaricində redaksiya və müxbir şəbəkələri olur. İnformasiya agentlikləri məlumatları həm öz strukturları (vəb sayt, dövrü nəşrlər, televiziya kanalı və s.), həm də tərəfdaşlarının köməyi ilə paylaşırlar. İnformasiya agentliklərinin strukturuna fotostudiyalar, arxivlər, veb və audiovizual məhsulların hazırlanması üçün şöbələr, analitik şöbələr, PR-şöbələri və s. daxildir.

İnformasiya agentlikləri medianın digər sahələrindən məlumatın istehsalı və paylanmasına görə fərqlənir. Böyük qəzetlərin, milli informasiya jurnallarının, milli radionun və tele şəbəkələrin şəhərdaxili və şəhərxarici müxbirləri vardır. İnformasiyanın paylanmasının qalan hissəsi informasiya agentlikləri və beynəlxalq xəbərlərlərin payına düşür. İnformasiya agentliklərinin dünyanın müxtəlif bölgələrindən xəbərləri çatdırmaqla məşğul olan xüsusi müxbirləri olur. Onlar əldə etdikləri foto, hekayə və digər media materialları peyk vasitəsilə yayımlayır. Dünyanın məşhur informasiya agentliklərinə Röyter (Birləşmiş Krallıq), Agence Frans Press Agentliyi (Fransa), Xinhua (Çin), Kyodo (Yaponiya), İtar-Tass (Rusiya), Associated Press (ABŞ) aid etmək olar.

Beynəlxalq media qurumlarının tarixinə qısaca nəzər salmaq dünya informasiya məkanında cərəyan edən prosesləri bir qədər də dərinlən anlamağa yar-

dımçı ola bilər. Dünya Xəbər Agentliklərinin ilk Konqresi Rusiyanın TASS agentliyinin təşəbbüsü ilə 2004-cü ilin sentyabrında Moskvada keçirilib. Buna qədər isə xəbər agentliklərinin dünyanın əsas regionlarını əhatə edən beynəlxalq qurumları yaradılmışdı. İlk olaraq 1956-cı ilin avqustunda Strasburqda yeni media texnologiyalarına həsr edilmiş konfransda Avropa Xəbər Agentlikləri Alyansı – EANA təsis olunmuşdu. Bundan beş il sonra – 1961-ci ildə UNESCO-nun təşəbbüsü ilə Asiya və Sakit Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatı (OANA), 1964-cü ildə isə Ərəb Xəbər Agentlikləri Federasiyası (FANA) fəaliyyətə başlamışdı [9]. Bu regional təşkilatlar üzv agentliklər arasında əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirmək, informasiya mübadiləsi aparmaq, ortaq mənfələri müdafiə və təşviq etmək istiqamətində nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərsələr də, dünyanın bütün informasiya agentliklərini birləşdirən vahid platformaya ehtiyac getdikcə daha çox hiss olunurdu. Dünya Xəbər Agentlikləri Konqresi məhz bu zərurətdən yarandı.

Dünya Xəbər Agentlikləri Konqresinin əsas orqanı Şuradır (NACO). Şuraya Konqresin hazırkı prezidenti, iki sabiq prezidenti, növbəti Konqresin təşkilat komitəsinin baş katibi və sədri, regional xəbər təşkilatlarının, habelə Associated Press və Reuters agentliklərinin rəhbərləri daxildir.

Dünyada informasiya axınının üçdə iki hissəsi OANA-ya üzv agentliklərin payına düşür. Asiya və Sakit Okean Ölkələri İnformasiya Agentlikləri Təşkilatı ən böyük regional media qurumudur. Bu təşkilat 1961-ci ildə UNESCO-nun təşəbbüsü ilə regionun xəbər agentlikləri arasında informasiya mübadiləsinə kömək məqsədi ilə yaradılıb. Təşkilata 35 ölkədən 44 informasiya agentliyi daxildir. Qurumun üzvü olan agentliklər dünyada bütün informasiya axınının üçdə iki hissəsini təmin edir. OANA-nın məqsədi region ölkələrində informasiya axınına təkan vermək, inkişaf etmiş və inkişafda olan dövlətlər arasındakı informasiya fərqi aradan qaldırmaq, xəbər agentliklərinin redaktə, təlim, kommunikasiya və texniki imkanlarını təkmilləşdirməkdir.

Təşkilatın ali orqanı üç ildən bir keçirilən Baş Assambleyadır. Assambleyada informasiya agentliklərinin qarşılaşdıqları problem və çağırışlar müzakirə edilir, media sahəsində innovasiyalar barədə fikir mübadiləsi aparılır. OANA-nın ilk Baş Assambleyası Taylandda, sonrakı toplantılar Yaponiya, İndoneziya, Malayziya, Hindistan, Çin, İran, Rusiya, Türkiyə və digər ölkələrdə keçirilib.

Dünyada mövcud olan yüzlərlə informasiya agentlikləri içərisində ABŞ informasiya agentliklərinin özünəməxsus yeri vardır. ABŞ-ın üç informasiya agentliyi – “Associated Press”, “United Press International” və “United States Information Agency” dünya əhəmiyyətli agentliklərdir. Agentliklər bütün dünyaya informasiya yayma və qəbuletmə imkanına malikdirlər.

“Associated Press” 1846-cı ilin mayında Nyu-York şəhərinin beş rəqib qəzetinin nümayəndələri tərəfindən yaradılmışdır. Vətəndaş Müharibəsindən sonra bu qəzetlərin sahibləri başa düşdülər ki, onlar öz qəzetləri vasitəsilə, mahiyyətcə eyni məlumat üçün müxbirlərə əlavə pul ödəyirlər. Vətəndaş müharibəsinin döyüş yerlərini işıqlandıran reportyorlar öz xəbərlərini göndərmək üçün teleqrafdan istifadə edirdilər. Qəzet sahibləri teleqraf şirkəti vasitəsilə məlumatların bir dəfə toplanması və ödəməsini həyata keçirən xidmətin yaradılmasının daha ucuz başa gələcəyini anlayır. Avropadan xəbərləri daha ucuz və asan əldə etmək üçün mətbuat orqanlarını birləşdirərək “Harbour News Association” şirkətini yaratdılar [10].

Onun formalaşmasında hərəkətverici qüvvə “New York Sun” qəzetinin naşiri Moses Yale Beach idi. Nəticədə beş Nyu-York qəzeti “Sun”, “Journal of Commerce”, “Courier and Enquirer”, “Herald” və “Express” birləşməyə razılıq verir. 1856-cı ildə “Harbour News Association” şirkətinin adı dəyişərək “Associated Press” olur.

Bir müddət sonra məşhur naşir Edvard Scripps ilk amerikan qəzetləri zəncirini yaradır. O, 30-dan çox qəzeti satın alaraq nəşr etdirə bilmişdi. Hearst isə 25 qəzetə sahib olaraq digər qəzet zəncirini yarada bilmişdir. Scripps və Hearst xəbər xidmətini yaradırlar. Scripps 1907-ci ildə Birləşmiş Mətbuat Assosiasiyası (United Press Association), Hearst isə 1909-cu ildə Beynəlxalq Xəbər Xidmətini (International News Service) yaradırlar. Sonradan xidmətlər birləşərək Birləşmiş Beynəlxalq Mətbuat (United Press International) agentliyini yaradırlar [7].

“Associated Press” ABŞ-ın ən böyük xəbər agentliyi olmaqla yanaşı, həm də dünyanın ən böyük xəbər təşkilatıdır. Agentlik böyük xəbər təşkilatlarının başçıları arasından seçilmiş direktorlardan ibarət şura tərəfindən idarə olunur. Agentlik ABŞ-da qəzetlərə, radio və televiziya stansiyalarına məxsus kooperativdir, həm onları xəbər hekayələri ilə təmin edir, həm də bu təşkilatların işçiləri tərəfindən yazılmış materiallardan istifadə edir. Dünyanın bir çox qəzet və tele-radio yayım stansiyaları agentliyin abunəçisidir, lakin kooperativin üzvü hesab olunmurlar. Agentlik yazı üslubunda “yalnız faktlar”a əsaslanaraq bütün dünyada baş verən hadisələrin əsas xəbərlərini dünyaya təqdim edir. Texnologiyanın, xüsusən də internetin inkişafı agentliyin hesabatlarının üslubuna da təsir göstərmişdir.

“Associated Press” agentliyinin baş ofisi Nyu York şəhərində yerləşir. Bu agentlik qəzet naşir və sahibkarlarının, radio-televiziya stansiyalarının birliyidir. Bu informasiya agentliyinə 1700 qəzet, 5000 radio-telestansiya daxildir. Dünyanın 121 ölkəsində təqribən 8500 abunəçisi vardır. Agentlik Amerika media kompaniyalarının birgə himayəsi altındadır. Britaniya KİV-lərinə beynəlxalq xəbər xidməti göstərir və Britaniyada Amerika və digər müştərilər üçün xəbər toplayır. Agentliyin bütün xərclərini ciddi tarif sistemi ilə müəyyən olunmuş qaydalara əsasən müştərilər ödəyir. “Associated Press” nəhəng, məlumatlı və etibarlı agentlik hesab edilir. Yüksəkrentabellidir. Gün ərzində 20 milyon sözdən ibarət ingilis və ispan dilində məlumat və fotoillustراسiya yayımlayır. Agentlik foto illustrasiya, məqalə və digər çap məhsulları yayan üç nəhəng press-sindikata malikdir: “Associated Press illustrated news features”, “Weirdfotos” və “Wide world”. Agentliyin baş ofisi Nyu-York şəhərində yerləşmişdir. Agentliyin “Ap-Dou-Cons” (bu xidmət 1982-ci ildən fəaliyyətə başlayaraq Avstraliya, İngiltərə, İtaliya, Tayvan və Honkonq bazarına daxil olaraq neftin qiyməti haqqında məlumatları abunəçilərinə çatdırır) kommersiya xidməti Nyu York və Londonda filialları olan dünyanın ən nəhəng fotoxidməti varır. “Associated Press” agentliyinin aparıcı orqanı – direktorlar şurasıdır, şura 3 il müddətinə seçilir.

“United Press International” ABŞ-ın ikinci ən böyük dövlət agentliyidir. Agentlik nəinki ABŞ-da, eləcə də dünyada tanınmışdır. Agentlik 1907-ci ildə E.U.Scripps tərəfindən United Associations Incorporated adı ilə yaradılmışdır. Bir müddət sonra agentlik qəzet maqnatı olan Hirstin International News Service agentliyi ilə birləşmişdir.

“United Press” fəaliyyətinə böyük radiokorporasiyalara informasiya paylaşmaqla başlamışdır, 30-cu illərdə burada ABŞ-ın gələcək Mərkəzi Kəşviyyat İdarəsinin direktoru Riçard Xelms işləmişdir. “United Press”-in media məhsullarından 1936-cı ildə “Who” radiostansiyasının komentatoru ABŞ-ın gələcək prezidenti Ronald Reyqan istifadə edirdi. 1960-cı ildə “United Press” rəqiblərindən geri qalmağa başladı, bunun əsas səbəbi son zamanlar ABŞ-da “ailə biznesinin” zəifləməsi idi. Bununla yanaşı Associated Press agentliyi kompaniyaya güclü rəqib idi. “United Press”-in baş ofisi Vaşinqtonda yerləşir. Agentliyin Nyu York, Naşville, Dallasda informasiya xidməti agentlikləri yerləşmişdir. 1982-ci ilə qədər kompaniyanın aksiyaları Skripsin kompaniyasına, bir hissəsi isə Hirstin trestinə məxsus idi. 1982-ci ilin iyunundan “Media news corporation” şirkətinə verilmişdir. 1985-ci ildə kompaniyanı iki gənc sahibkar Duqlas Rue və Vilyam Qeyssler almışlar. Həmin il kompaniyanın alıcıları kompaniyanın aksiyalarının 90%-ni borclara ödəyir. 1986-cı ildən Nyu-United Press kompaniyasının rəsmi sahibi meksikalı qəzet maqnatı Mario Vaskes Ranyedir. “United Press International” 100-dən çox ölkədə 1000-ə qədər amerika qəzeti, 3600 radio və 55 tekestansiya; 800 xarici qəzet, 300 radiostansiyaya sahibdir. United Press gün ərzində ingilis, ispan və portuqal dillərində 13 min söz informasiyanı paylaşır. İspaniyanın aparıcı radio stansiyası Agensia EFE ilə birgə ispan dilində dünya əhəmiyyətli radio agentlik yaratmışdır [7].

“United Press” radioelektron sənaye, o cümlədən rəqəmsal radio və teleyayım ilə sıx əməkdaşlıq edir. İctimai yayıma dəstək göstərir. Dünyada ən böyük fotoxidmət, iqtisadi informasiya xidməti və kabel televiziya şəbəkəsinə sahibdir. Baş ofisi Dallas şəhərində yerləşmişdir. İnformasiyanın ötürülməsi peyk vasitəsilə həyata keçirilir.

Hal-hazırda “United Press International” (Beynəlxalq Birləşmiş Mətbuat) agentliyi təcili xəbər hekayələri, canlı yayımlanan audio, video yayımları təklif edir. Bu xəbər agentliyi əsasən Yaxın Şərqi əhatə edən biznes, idman, xəbər, siyasi hadisələr təklif edir.

ABŞ-ın digər informasiya agentliyi “ABŞ informasiya agentliyi” (United States Information Agency) – 1947-ci ildə amerikanın xarici siyasət təbliğatının effektivini öyrənmək məqsədilə ABŞ konqresinin nümayəndə heyəti xaricə səfərə göndərilmişdir. Bu heyətin fəaliyyəti nəticəsində 402 nömrəli qanun qəbul edilmişdir. Bu qanun ABŞ təbliğat və təşviqat aparatının yenidən təşkil olunmasını nəzərdə tuturdu [4, s.53].

Əvvəllər ABŞ-da xarici siyasət təbliğatı ilə məşğul olan Psixoloji müharibə idarəsi var idi, lakin Harry Trumanın prezidentliyi dövründə bu idarənin əvəzinə Əməliyyatların Koordinasiyası Ofisi yaradılmışdır ki, bu ofis ABŞ İnformasiya agentliyinin əsasını təşkil etmiş oldu. Rəsmi olaraq agentlik ABŞ konqresi tərəfindən 1 avqust 1953-cü ildə yaradılmışdır.

Amerikalı tədqiqatçı T.Sorensen qeyd etmişdir ki, ABŞ İnformasiya agentliyi soyuq müharibə dövründə yaranmışdır [5, s.103]. Prezident Ronald Reyqanın hakimiyyəti dövründə agentliyin əvvəlki adı qaytarılmış, funksiyaları dəyişdirilmişdir. ABŞ İnformasiya agentliyi Milli Təhlükəsizlik agentliyi ilə birgə fəaliyyət göstərirdi. Agentliyə ABŞ-ın daxilində informasiya yaymağa icazə verilmirdi. Agentliyin

ölkənin xaricində informasiya postları, mərkəzləri və informasiya şöbələri vardır. Agentlik və işçilərinin fəaliyyətinə səfir tərəfindən nəzarət olunurdu [6, s.5].

1999-cu ildə agentlik ləğv edildikdən sonra, onun vəzifələri Yayım Rəhbərləri Şurası (yayım funksiyası) və Dövlət Departamentinin İctimai Əlaqələr və İctimai Diplomatiya üzrə Katibliyi (məlumat və mübadilə funksiyaları) arasında bölündü.

Müstəqil agentlik kimi yaradılmış Yayım Rəhbərləri Şurası federal hökumətin beynəlxalq mülkü yayımla əlaqədar vəzifələrini yerinə yetirir. Şura Beynəlxalq Yayım Bürosunun və beş yayım qurumunun – Amerikanın Səsi, Azad Avropa/Azadlıq Radiosu, Radio/TV Marti (Kuba Yayım Ofisi), Azad Asiya radiosu və Yaxın Şərq Yayım Şəbəkələrinin fəaliyyətinə rəhbərlik edən əlaqələndirici orqandır.

Müasir dövrdə ABŞ-da yerli informasiya agentlikləri ilə yanaşı bir sıra ölkələrin informasiya agentliklərinin filialları da fəaliyyət göstərir. Reuters (Böyük Britaniya) – bütün dünyada 100-dən artıq filiallara malik olaraq yayım və çap KİV-lərini etibarlı xəbərlərlə təmin edir. Reuters 24 saatlıq xəbər xidmətinə malikdir və informasiyanı peyk vasitəsilə birbaşa yayımlayır, eyni zamanda bu agentliyin internet vasitəsilə həyata keçirilən analogi online xidmətləri vardır. Böyük Britaniya, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın media konsernləri ilə əməkdaşlıq edir.

Xəbər agentlikləri ilə yanaşı ABŞ-da və dünyanın digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən filial agentlikləri də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- ABC (American Broadcasting Company) News;
- CBS (Columbian Broadcasting System) News;
- CNN (Cable News Network) Headline News;
- Fox News;
- Google News;
- NPR (National Public Radio);
- US News [8].

Xəbər təşkilatlarına ölkədə olan bütün mövcud mətbuat, radio, televiziya korporasiyaları daxildir. Ölkədəki bütün federal və dövlət mətbuatı, radio və telekompaniyalar, digər media mənbələri tərəfindən istifadə olunabiləcək informasiyaya malikdir. ABŞ-da mövcud olan əsas xəbər təşkilatları, New York Times, New York Globe, USA Daily, USA Today, The Washington Post, The Washington Times, International Herald Tribune, The Wall Street Journal-dır.

ABŞ-da xəbər agentlikləri strukturlarına görə bir-birindən fərqlənir. Onlar informasiyanı satan korporasiyalar (məsələn, Reuters və Agence France Press), bir-biri ilə informasiya materiallarını paylaşan kooperativ struktura malik olan (məsələn, Associated Press), əldə etdikləri informasiyanı digər təşkilatlara yaymaq üçün həvalə edən kommersiya xidməti (məsələn, Business Wire və PR Newswire) strukturuna malik ola bilərlər [3, s.76].

Xəbər agentlikləri adətən ciddi xəbər hekayələri üzərində ixtisaslaşmış olur və onların hazırladıqları xəbər hekayələri digər təşkilatlara satıla bilər və ya cüzi dəyişikliklər edilərək təşkilatlar tərəfindən istifadə oluna bilər. Adətən xəbər agentlikləri materiallarını elektron formada hazırlayır və aidiyyəti olan təşkilatlara İnternet vasitəsilə yayır. Bəzi avtoritar rejimlə idarə olunan ölkələrdə xəbər agentliklərinə dövlət nəzarəti vardır. Məsələn, Çində Xinxua və ya keçmiş SSRİ-də İtar Tass agentliyini buna misal göstərmək olar. Avstraliya, Britaniya, Kanada və bir

sıra müstəqil dövlətlərin müstəqil fəaliyyət göstərən agentlikləri ilə yanaşı dövlət agentlikləri də ola bilər.

Xəbərləri çatdırmaq KİV-in ən mühüm funksiyalarından biridir [1, s.398]. Dünyamız daha da mürəkkəbləşdiyindən cəmiyyətdə fəaliyyət göstərmək üçün ətrafımızda baş verənlər haqqında məlumatlardan daha çox asılı oluruq. Xəbər agentlikləri digər informasiya vasitələri kimi məlumatı adi vətəndaşlardan daha sürətli və dəqiq toplama və yayma imkanına malikdir. Bu baxımdan ABŞ-da mövcud olan xəbər agentlikləri və təşkilatlarının rolu danılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Hiebert, Unqurait, Bohn. Kütləvi informasiya vasitələri. Müasir kommunikasiyaya giriş., IV. Xəzər Universitetinin nəşri, 2005.
2. Князев А.А. Энциклопедический словарь СМИ. – Издательство КРСУ, 2002.
3. An introduction to Journalism: Essential Techniques and Background Knowledge, Focal Press, R.Rudin, T.Ibbotson, 2005.
4. Bogart, Leo, Premises for Propaganda: The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War, ISBN 0-02-904390-5.
5. Cull, Nicholas J. "The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945-1989.
6. William M. Chodkowski The United States Information Agency. November 2012.
7. Информационные Агентства США. <http://evartist.narod.ru/text6/083.htm>
8. Сивакс Анна Николаевна. Краудсорсинг как способ оптимизации функционирования предприятий ФГБОУ ВПО «Самарский государственный экономический университет» Россия. https://naukovedenie.ru/PDF/52_EVN115.pdf.
9. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/SC/pdf/IOC_Brochure_WEB_Spreads.pdf.
10. "AP is older than was thought, papers show," //Associated Press, January 31, 2006.

Summary

THE NEWS AGENCIES AND THEIR ROLE IN THE US MEDIA SPACE

This article deals with the work of news agencies in the world, also news agencies and news organizations of the USA. The three major news agencies of the USA - "Associated Press", "United Press International" and "United States Information Agency" are analyzed in the article. The article discusses the role of these agencies in the US media space. It can be helpful for the people who are interested in the USA journalism and media.

Резюме

ИНФОРМАЦИОННЫЕ АГЕНТСТВА И ИХ РОЛЬ В МЕДИА ПРОСТРАНСТВЕ США

Данная статья посвящена деятельности информационных агентств в мире, а также информационных агентств и информационных организаций США. Дается анализ крупных информационных агентств таких как «Ассошиэйтед Пресс», «Юнайтед Пресс Интернэшнл» и «Информационное агентство США». В статье рассматривается их роль в медиа пространстве США. Статья может быть полезна людям интересующимся журналистикой и мидией США.

Рәуфи: N.Ç. Qurbanlı

Fidan Ələsgərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

ÇİNDƏ UYĞUR MƏDƏNİYYƏTİ

Açar sözlər: *muzeý, musiqi alətləri, geyim, muğam, KİV*

Keywords: *museum, musical instruments, dress, mugham, mass media*

Ключевые слова: *музей, музыкальные инструменты, платье, мугам, средства массовой информации*

Çində 56 etnik qrup mövcuddur. Çin hökuməti bu etnik qrupların hər birinin öz mədəniyyətlərini yaşatması və turistik baxımdan təbliğ etməsində daha çox maraqlıdır. Bu etnik qrupların hər birinə siyasi nöqtəyi-nəzərindən çox güclü nəzarət var. Çinin xan, qanqsi, hui və mancurlardan sonra ən böyük etnik qrupu islam dininə sitayiş edən uyğur türkləridir.

Uyğur türkləri arasında muğam müəyyən qayda və qanunlar içində sistemləşdirilmiş irihəcmli musiqi əsərləri üçün istifadə olunur. Uyğurların ili, dolan, kumul və turfan adlı yerli muğam sahələri vardır. Uyğur musiqisində daf, dutar, tambur, satar, ravar, ghijen, khushtar, chang, nay, balaman, qalun, sapaya, sunay və naghra adlı musiqi alətləri var. Kumul rak muğamı yerli dildə “sayrang bulbulum” adlanır. Kumul muğamı güclü beş pərdəli musiqi bazasına sahibdir. Burada ravap, çang və daf kimi musiqi alətləri müşahidə olunur. Sincan Uyğur Muğamı UNESCO tərəfindən İnsanlığın Mədəni Mirasının bir parçası olaraq qəbul edilmişdir. Muğam ustadlarından biri də 1526-1560-cı illərdə yaşamış, Saidiyyə xanlığının ikinci hökmdarı Sultan Əbdürrəşid Xanın həyat yoldaşı, tanınmış musiqiçi, şairə və muğamın 12 növünün mahir ifaçısı olan müğənni Amannishahan idi. O indiki Kaşqar vilayəti ərazisində kasıb bir odunçunun qızı olmuşdur. Rəvayətə görə Əbdürrəşid Xan meşədə ov ovlayarkən odunçunun 13 yaşlı qızının mahnı oxuduğunu görmüş, onun səsinə aşiq olmuş və onunla evlənmişdir. Amannishahan 34 yaşında dünyaya uşaq gətirərkən vəfat etmiş və Yarkənd yaxınlığındakı qəbristanlıqda dəfn olunmuşdur [1; 2].

Ümumiyyətlə, Sincan vilayəti Çinin “mahnı və rəqs məmləkəti” olaraq tanınır. Qərb-şərq mədəniyyətlərinin qaynaq-qarışması nəticəsində Sincanda formalaşan bənzərsiz mədəniyyətdə mahnı və rəqlərin əhəmiyyətli yeri vardır. Burada başda uyğur və qaxaxlar olmaqla müxtəlif etnik qruplara məxsus insanlar uşaqlıqdan müğənni və rəqqaslar kimi yetişdirilirlər.

Sənəm uyğurların ənənəvi rəqs növlərindən biridir. Bu rəqsi, tək başına olduğu kimi 2, 3 və hətda daha çox sayda insanlarla da oynamaq mümkündür. Müəyyən qaydaları olmayan bu oyun həm toyda, həm də digər tədbirlərdə əvəz olunmaz rəqs hesab olunur. Məşrəb isə uyğurların ən çox sevdiyi kollektiv əyləncə vəziyyətində rəqs növüdür. Uyğurca “dəvət”, “əyləncə” və “yığıncaq” mənasına gələn məşrəb, tədbir salonları, üzüm bağları və ya alma bağlarıyla yanaşı hər

yerdə ifa olunur. Ümumilikdə bir solo mahnıyla başlayan məşrəb sonra musiqi və rəqs əyləncəsiylə davam etdirilir [2].

Uyğur qadınların ənənəvi geyimi pambıq parçadan düz və yaxasız olaraq tikilir. Qolu geniş və uzun olan köynəyin sağ tərəfinə çiyin tikişindən aşağıya doğru kənar ip bağı tikilir. Paltarın ətək hissəsi vücuda yapışmayacaq şəkildə olur. Uzunluğu ayaq topuqlarına qədər uzanır. ətək hissənin rəngi köynəyin rəngi ilə həmahəng olur. Qatlanan yaxalıklı, qolu uzun və geniş olan bu köynəklər hər cür parçadan tikilir. Kaşqar qadınları bu köynəyi dar, uzunluğu ayaq topuqlarına qədər uzanan, aşağı hissəsinə bəzək olaraq naxış basılan don ilə birlikdə geyinirlər. Köynəklə ətəyin rəngləri bir-biriylə ahəng təşkil edir. Limçə isə bu qadınların köynəyin üstündən geyindikləri incə paltodur. Bel hissəsi daraldılmış və uzunqollu geyimdir. Qolu aşağı doğru daralır, belindən aşağı doğru bir və ya 2 düyməylə bağlanır. Limçə həm astarlı, həm də astarsız olaraq hər cür atlasdan tikilir. Cüyaza adlı jilet, gödəkçəyə bənzər, uzunluğu beldən aşağıya qədər uzanan, qolu qısa və uzun olan bir çeşid qadın geyimidir. Çiyin hissəsi geniş, qol hissəsi dardır. Yaxası qatlanan, dik və yandan düyməlidir. Cüyazanın qolları bir-birinin üzərinə örtülmədən düymə köməyiylə birləşdirilir, önü və yanları açıq olur. Uyğur baş geyimlərinin ümumi sayı 250-dən çoxdur. Bu baş geyiminə uyğur xalqının ənənələri, zövqləri onu icad edənlərin sənət və ustalıqlarını nümayiş etdirir. Millətlər bir-birini baş geyimlərinin kənarlarına və üstlərinə naxış olunan motivlərdən və geyindikləri libaslardan hansı etnik qrupa mənsub olduğunu ayırd edirlər. Üzərindəki naxışın növü və yerləşməsinə, parçanın xüsusiyyətinə görə baş geyimləri çeşidlənir, qruplara ayrılmışdır. Uyğurların ayaq geyimləri qalın parçalardan (Lata paypak), keçələrdən (Pima), dəridən (ötük, tofli, tərə paypak, keşə), rezindən (kalaş) hazırlayıb geyinmişlər. Dəri malından buğa, qoyun və keçi dərilərindən istifadə olunur. Buğa, qoyun və keçi dərisindən hər keyfiyyətdə dəri emal edirlər [2; 7].

Uyğur geyimləri qədim və zəngin bir keçmişə sahibdir. Qoz, üzüm və ərək ağaclarından hazırlanan alətlərin köməyiylə iplər ayrılır, parçalar hazırlanır, dərilər işlənir və digər işlər görülürdü. Uyğur xalq toxuculuq və naxışbasma ilə əlaqədar qədim terminlərin bir çoxu unudulduğu üçün müasir dövrdə gəlib çıxmasa da, bəziləri hələ də geniş istifadə olunur. Badam, gül badam, anar, anargül bunlardan bəziləridir. Parça boyamada, libas və baş geyimləri işləmədə bitki motivlərindən geniş şəkildə istifadə olunur. Nar, badam gülü, qoz, qızılgül, leyli gül və sairə motiv olaraq parçalarda geniş şəkildə yer almışdır. Nəticə olaraq bu motivlər Uyğur Milli Naxışları olaraq qəbul olunub, bir simvol olaraq mənimsənmişdir. Usta qadınlar yalnız ipi işləmədə istifadə etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda, inci, kiçik muncuq, qiymətli daşlar və qızıl, gümüş ipləri də işləməklə istifadə etmişlər [8].

Uyğurların KİV sahəsində mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsində Çin hökuməti maraqlıdır. Bildiyimiz kimi Çində nəşr olunan qəzetlərin böyük əksəriyyəti Çin dilindədir. Buna baxmayaraq bəzi dövlət qəzetləri həm Çin dilində, həm də monqollar, tibetlilər və uyğurlar kimi etnik azlıqların dilində çap edilir. Eyni zamanda Sincanda nəşr olunan bəzi qəzetlər həm də, Uyğur və kazak dilində də nəşr olunur. İnternetin uyğurlar tərəfindən istifadəsi 1993-cü ilə təsadüf edir. 28 may 2000-ci ildə Çinin əsas xəbər agentliyi olan Xinxua tərəfindən Sincan xəbər agentliyi yaradılmışdır [6].

Çinin mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində muzeylərin rolu danılmazdır. 1951-ci ildə Çin Mədəniyyət naziri muzeylərin inqilabi hərəkətlər üçün vətənpərvər maariflənməni gücləndirdiyini, onların insanların öz ölkələrinin tarixi və mədəniyyəti haqqında maariflənməsinə, ölkələrinin siyasi və iqtisadi bütövlüyü istiqamətində fəaliyyət göstərməsinə kömək etdiyini vurğulamışdır.

Çindəki etnik qruplara aid edilən “minzu muzeyləri” 1956-cı ildən rəsmi olaraq “Millətlərin Mədəniyyət Sarayı” (Cultural Palace of Nationalities) adlanmışdır. Çin Milli Minzu Muzeyi Komitəsinin 1984-cü ildə yaradılmasıyla ona 2009-cu ildən bugünədək fəaliyyətində dəyişikliklər edilməsinə, digər kiçik səviyyəli minzu muzeylərinin fəaliyyətinə nəzarət etməsi səlahiyyəti verilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu muzeylərin nüfuzu daha zəifdir. Bu muzeylərdə insan resursları səviyyəsi çox zəifdir. Bugün Çindəki minzu muzeyləri Çin Mədəni Miras Dövlət Assosiasiyasına tabedir. Müasir dövrdə Çin hökuməti minzu muzeylərinin fəaliyyətindəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün sistemli şəkildə çalışır [5].

Sincan Uyğur Muxtar Rayonunun paytaxt şəhəri Urumçidə yerləşən və 40 mindən çox əsərin nümayiş olunduğu Urumçi muzeyi regionun 4000 illik tarixini işıqlandırır. Muzeydə e. ə. V əsrdən indiyədək ən qədim türk qövmlərindən biri olan uyğur türklərinin həyat izləri canlandırılır. Muzey başda uyğurlar olmaqla bölgədə yaşayan etnik qrupların da həyat tərzini işıqlandırır [3; 4].

Ümumiyyətlə, Çin hökuməti nəinki uyğurların, həmçinin digər bütün etnik qrupların öz mədəniyyətlərini konstitutsiya normalarına zidd olmaması şərti ilə yaşayıb təbliğ etmələrinə şərait yaradır. Belə ki, Çin hökuməti Çinin 56 rəngarəng mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmaqla Çinin turizm sahəsində inkişafına, beləliklə də iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə nail olur.

Ədəbiyyat:

1. Nathan Light. *Intimate Heritage; Creating Uyghur Muqam Song in Xinjiang*, Berlin Lit Verlag, 2008, p. 352.
2. Mackerras, Colin. (1985) *Traditional Uyghur Performing Arts*, Asian Music. Vol. 16, No.1 (1985) p. 29-58.
3. Ben She Yi Ming, *Xinjang Uyghur Autonomous Region Museum-Museum series. 9*, Cultural Relics Publishing House, 2000, p.236.
4. Chinadaily.com.cn, Urumçi museum preserves Xinjiang's multi-ethnic, cross-civilization history
https://www.chinadaily.com.cn/a/202106/25/WS60d58936a310efa1bd65dfc6_1.html
5. Museum of Ethnic Cultures, Minzu University of China
<https://www.hisour.com/museum-ethnic-cultures-minzu-university-china-7485/>
6. Mehmet Emin Begtimur, *Uyghur Basın Tarihi*, Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi, 2018. [https://dergipark.org.tr/tr/download/article_file/499625#:~:text=Bunlardan%20en%20g%C3%B6ze%20C3%A7arpanlar%C4%B1%20ise,\(Muhammet%202011%3A%2077\)](https://dergipark.org.tr/tr/download/article_file/499625#:~:text=Bunlardan%20en%20g%C3%B6ze%20C3%A7arpanlar%C4%B1%20ise,(Muhammet%202011%3A%2077)).
7. İslamcan Kasimiy, *uyghur milli giysileri*, Ankara, 1996.
8. Uyghur milli giysileri, Gökbayrak Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği resmi web sitesi <http://www.gokbayrak.com/sayfa/uyghur-milli-giysileri>

Summary
UYGHUR CULTURE IN CHINA

This article is focused on the culture of Uygur ethnic minority. Uygurs are one of the biggest ethnic minorities in China. Uygurs` dress culture, music taste, mugham history and famous musical instruments are analyzed in this research. Besides this, uygur mass media culture, Urumchi museum importance in uygur culture are given in this article. As a result, in the frame of uygur culture in every field Chinese government shows a great interest in the cultural propoganda of uygurs and other ethnic minorities to improve China`s tourism sector.

Резюме
УЙГУРСКАЯ КУЛЬТУРА В КИТАЕ

Данная статья посвящена культуре Уйгурского этнического меньшинства. Уйгуры являются одним из крупнейших этнических меньшинств в Китае. В исследовании анализируются культура одежды уйгуров, музыкальные вкусы, история мугама и известные музыкальные инструменты. Кроме того, в статье указывается значение уйгурских средств массовой информации в развитии культуры, музея Урумчи в Уйгурской культуре. В результате, в рамках уйгурской культуры во всех областях китайское правительство проявляет большой интерес к культурной пропаганде уйгуров и других этнических меньшинств для улучшения туристического сектора Китая.

Rəyçi: t.ü.f.d. R.Q.Rəcəbli

Günay Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYADA SOSIAL SİYASƏTİN GENDER ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *sosial siyasət, gender problemi, sosial sığorta, insan hüquqları, qadınların statusu*

Keywords: *social policy, gender problem, social insurance, human rights, status of women*

Ключевые слова: *социальная политика, гендерная проблема, социальное страхование, права человека, статус женщин*

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində gender bərabərliyinin təmin olunması bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Rusiyanın da sosial siyasətində aparıcı istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Rusiyada 90-cı illərdə hökumətin gender bərabərliyinin təmin olunması və qadınlarla bağlı siyasəti, əsasən, “qadınların sosial və iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması” sovet modelinə uyğun davam edirdi. Sonradan bu tədbirlər radikal düşüncəli gender mütəxəssisləri tərəfindən tənqid edildi. Lakin bu gün bu dövr çox rəğbətlə xatırlanır, çünki dövlət heç olmasa rəsmi səviyyədə gender bərabərliyi prinsiplərini dəstəkləyirdi. Beləliklə, Rusiya Federasiyası Prezidentinin 4 mart 1993-cü il tarixli 337 nömrəli “Qadınlara dair dövlət siyasətinin prioritet vəzifələri haqqında” fərmanı ilə ölkənin gender siyasəti müəyyənləşmiş oldu. Bu siyasətin məqsədini qadınların və kişilərin ölkənin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatında faktiki bərabərliyi təşkil edirdi. Fərmanın icrası çərçivəsində Nazirlər Şurası tərəfindən Rusiya Qadınları federal proqramı təsis edildi və BMT-nin Dünya Qadınlar Konfransı üçün tələb etdiyi Milli Şura (Pekin, 1995) yaradıldı. 1993-cü ildə Prezidentin Qadın, Ailə və Demografiya üzrə İctimai Komissiyası da yaradıldı [4].

Rusiya Federasiyasının 1993-cü il Konstitusiyası, bir çox maddəsi ilə qadın və kişilərin bərabər hüquqlarını təmin etdi. Bütün beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri, habelə Rusiya Federasiyasının beynəlxalq müqavilələri ölkənin hüquq sistemində daxil edildi. Bundan əlavə, beynəlxalq insan hüquqları normalarının milli hüquqdan üstünlüyü elan edildi. Rusiya ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və ləğvi ilə əlaqəli İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və onun Könüllü Protokolu, Qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında BMT Konvensiyası, BƏT-in 100% kişi və qadınlara bərabər iş üçün bərabər mükafat verilməsi haqqında Konvensiyası, Təhsildə ayrıseçkiliyə qarşı YUNESKO Konvensiyası, Əmək və peşə sahəsindəki ayrıseçkiliyə dair BƏT-in 111 sayılı Konvensiyası, BƏT-in 156 sayılı işçi kişi və qadınlara bərabər rəftar və bərabər imkanlar haqqında Konvensiyası: Ailə vəzifələri olan işçilər, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqla-

rın müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası və s. kimi beynəlxalq müqavilələrə və konvensiyalara tərəfdar oldu:

1996-cı ildə qadınların sosial-iqtisadi vəziyyətinə, o cümlədən, Rusiya Federasiyasında qadınların inkişafı Konsepsiyasının qəbuluna dair Prezidentin və hökumətin bir sıra fərmanları verildi. Pekin Fəaliyyət Platformasında müəyyən edilmiş 12 problem sahəsindən yalnız beşi Rusiya Federasiyasının Konsepsiyasında öz əksini tapmışdı: qadın hüquqlarına insan hüquqları və əsas azadlıqlarla vəhdətdə hörmət, qadınların bütün səviyyələrdə qərar qəbul edilməsində iştirakı, əmək bazarında bərabər şəraitin təmin edilməsi, qadınların sağlamlığının qorunması, qadınlara qarşı zorakılığı aradan qaldırmaq və s. 1996-cı ildə Rusiya Federasiyası Hökumətinin Fərmanı ilə qadınların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və cəmiyyətdəki rolunun 2000-ci ilə qədər artırılması üçün Milli Fəaliyyət Planı qəbul edildi; onun həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət müxtəlif nazirliklərə və idarələrə həvalə edildi.

1997-ci ildə hüquq sahəsini inkişaf etdirmək üçün kişilər və qadınlar üçün bərabər hüquqlar və bərabər imkanlar təmin etmək üçün qanunverici fəaliyyət konsepsiyası hazırlanaraq Rusiya Federasiyası Federal Məclisinin Dövlət Duması tərəfindən təsdiq edildi [1, s.14].

Bütün bunlara baxmayaraq, son illərdə Rusiyada qadınlar və kişilər üçün bərabər hüquqlar prinsipinə, ölkə Konstitusiyasına və bir sıra beynəlxalq öhdəliklərə zəmanət verilməsində boşluqlar müşahidə olunur: qadınların maaşları hələ də kişilərə nisbətən orta hesabla 30% aşağıdır; hamilə qadınların kütləvi şəkildə işdən qovulması müşahidə edilir; demoqrafik siyasətdə atalar “unudulmuşdur” və yalnız ana-qadına müraciət olunur; zorakılıq vəziyyətində qadınlara kömək mərkəzləri inkişaf etmir; ənənəvi olaraq “qadınların siyasətdə və menecmentdə yeri yoxdur”, “qadınların işi yalnız uşaq dünyaya gətirməkdir” prinsipi üstün tutulur. Rusiyada qadınlar ölkə əhalisinin 54%-ni təşkil edir [1, s.16]. Bu gün onların aldığı təhsil səviyyəsi kişilərdən daha yüksəkdir. Lakin qadınlar hələ də əmək, ailə, reproduktiv və siyasi hüquqlarını qorumalıdır. Bəli, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası kişi və qadının bərabər hüquqlarını elan edir. Ancaq realıqda qadınlar demək olar ki, bütün sahələrdə gender mənsubiyyətinə görə birbaşa və dolayı ayrıseçkilik yaşayırlar. Göründüyü kimi, Konstitusiya qadın hüquqlarını qorumaq üçün kifayət deyil. Məsələn, ali təhsili olan qadının nisbəti kişilərə nisbətən daha yüksək olsa da, qadınların əmək haqqı kişilərin orta əmək haqqının yalnız 73 faizini təşkil edir. Başqa sözlə, maaş baxımından cinslər arasında ayrıseçkilik realdır. Sovet dövründən miras qalmış və qərb mədəniyyətinə açılan bərabərlik ənənəsi olan bir ölkə üçün qadınların səsi və cəmiyyətdə iştirakı ilə əlaqəli göstəricilərdəki boşluqlar dəyişməz olaraq qalır. Məsələn, qadınların həm siyasi sahədə, həm də firma idarəçiliyi və mülkiyyət sahəsindəki iştirakı son dərəcə aşağı səviyyədə qalmaqda davam edir. Bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, savadlılıq dərəcəsinə görə dünya ölkələri içərisində qabaqcıl yer tutan (98%) Rusiya Federasiyasında qadınların 37%-i ali təhsillidir. Kişilər arasında isə bu göstərici 29% təşkil edir. Qadınlarla müqayisədə, bu aşağı göstərici olsa da, qadınların hələ də iş sənayesində ayrıseçkilik yaşadığını xüsusi vurğulaya bilərik. Bundan əlavə, məişət zorakılığı mövzusu bütün dünyada aktual olaraq qalır. Qadın zorakılığı ilə mübarizə isti-

qamətində dünyanın hər yerində tədbirlər görülür. Rusiyada Böhran mərkəzləri, xidmətlər və kömək telefonları inkişaf etdirilir. Rusiya Federasiyasının təsis qurumlarında fəaliyyət göstərən qadınlar üçün böhran mərkəzlərində hər il 60 minə yaxın qadın və zorakılığa məruz qalan 10 mindən çox qız yardım alır. QHT-lər bu problemlə fəal məşğul olurlar. Prezident Təqaüdləri Fondu zorakılığın qarşısının alınması da daxil olmaqla on iki sahədə QHT-lərə qrant verir. 2018-ci ildə QHT-lərin layihələrini dəstəkləmək üçün səkkiz milyard rubldan çox vəsait ayrılıb. Rusiya 1980-ci ildə Qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin aradan qaldırılması haqqında BMT Konvensiyasını ratifikasiya etdi, lakin Rusiyada gender bərabərliyi haqqında qanun qəbul olunmasa da, dövlət aparatı Konstitusiyada gender bərabərliyi ilə bağlı maddənin öz əksini tapmasına nail olub, artıq 19.2-ci maddədə öz əksini tapdığı kimi cinsindən asılı olmayaraq, hər bir vətəndaş dövlət tərəfindən qorunan bərabər hüquq və azadlıqlara malikdir [9]. Gender bərabərliyinin təmin olunması bir çox ölkələrdə aktual problem olaraq qalmaqdadır. Bu problemin mövcudluğu ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə maneə yaradır və həmçinin İnsan İnkişafı İndeksinin göstəricisini aşağı salır, cəmiyyətdə sosial ədalətsizliyin əsasını qoyur. Məqalənin sonunda fikrimi BMT-nin keçmiş baş katibi Kofi Annanın fikirləri ilə tamamlamaq istəyirəm: “Gender bərabərliyi özü-özlüyündə bir məqsəd olmasından əlavə, həm də yoxsulluğun azaldılması, davamlı inkişafın təmin olunması və səmərəli idarəçiliyin qurulması üçün zəruri olan şərtidir” [8]. Cəmiyyətdə sosial bərabərliyin təmin olunmasının əsasını gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılması təşkil edir. Bu baxımdan insan inkişafına yönəlmiş sosial siyasət yürüdən hər bir dövlət ilk növbədə gender bərabərsizliyini aradan qaldırmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Воронина О. А. Политика гендерного равенства в современной России: проблемы и противоречия. Теория и методология гендерных исследований. Российский научный журнал, № 3(68) – 2013. стр. 12-20.
2. Гендерное равенство в современном мире: роль национальных механизмов/ отв. ред. О. А. Воронина. М.: Макс-Пресс, 2008. 768 с.
3. Конституция Российской Федерации. М.: 14 марта 2020 г. No 1-ФКЗ. 76 с.
4. Российская газета. 1993. 16 марта.
5. Попова И.П. Гендерное равенство как фактор профессиональной карьеры в сфере науки и технологий. Мир России. 2021. № 2. стр. 98-122.
6. Протоиерей Дмитрий Смирнов о гендерном беззаконии. <https://www.pravmir.ru/protoierej-dmitrij-smirnoj-o-gendernom-bezzakonii/>
7. Путин: Необходимо добиваться равноправия между мужчинами и женщинами в РФ. <https://er.ru/activity/news/putin-neobhodimo-dobivatsya-ravnopraviya-mezhdu-muzhchinami-i-zhenshinami-v-rf>
8. Gender əsaslı ayrı-seçkilik. <https://alpaninfo.com/gender-%C9%99sasli-ayri-seckilik/>
9. Rusiyada gender bərabərliyi. <https://az.unistica.com/gender-b%C9%99rab%C9%99rliyi-bu-n%C9%99-dem%C9%99kdir-%C9%99sas-meyarlar-mif-v%C9%99-ya-realliq/>

Summary
GENDER ASPECTS OF SOCIAL POLICY IN MODERN RUSSIA

This article is focused on the social reforms implemented in modern social policy to ensure gender equality in Russia. The results obtained in accordance with the laws and decrees adopted to improve the social and economic situation of women are also analyzed in this article. According to this research, the author came to the conclusion that the Constitution of the Russian Federation declares the equal rights of men and women. However, in reality, women face direct and indirect gender discrimination in almost all areas.

Резюме
ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ
В СОВРЕМЕННОЙ РОССИИ

В статье рассматриваются социальные реформы, реализуемые в современной социальной политике по обеспечению гендерного равенства в России. В статье также анализируются результаты, полученные в соответствии с законами и постановлениями, принятыми для улучшения социально-экономического положения женщин. По результатам исследования автор пришел к выводу, что Конституция Российской Федерации декларирует равные права мужчин и женщин однако. На самом деле женщины подвергаются прямой и косвенной гендерной дискриминации практически во всех сферах.

Rəyçi: t.ü.f.d. N.N.Əsgərova

Самир Сафиев
Азербайджанский Университет Языков

ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И РОЛЬ ПРАВА В РЕГУЛИРОВАНИИ ОТНОШЕНИЙ В ЭТОЙ СФЕРЕ

Ключевые слова: *политика мультикультурализма, права человека, правовой обычай*

Açar sözlər: *multikulturalizm siyasəti, insan hüquqları, hüquqi adət*

Keywords: *multicultural policy, human rights, legal customs*

Одним из направлений политики мультикультурализма является установление стабильности и общественного порядка в политике отношений с этно-национальным меньшинством, что создает правовой порядок, как в самом государстве, так и за его пределами, потому что в мире все время происходят интеграционные процессы в зависимости от кризисных ситуаций как в политике так и в экономике; сюда можно включить и военные конфликты. И поэтому государство и общество должно быть готово в области правовых отношений к мультикультуральным изменениям.

Многообразие культур оказывает влияние на правовые процессы, особенно на процессы внутри общества и в целом государства. Политика ассимиляции различных культур имеет различные мотивы и интересы в политике, экономике и социальных вопросах.

Правовое регулирование политики мультикультурализма должно находить всегда золотую середину в конфликте интересов, как основного населения, так и множества этно-национальных сообществ проживающих в стране, особенно это касается мусульманских стран в которых особое внимание в формировании норм права нужно обратить на обычаи, нормы религиозной морали населяющих территории народов, для создания гибкой правовой системы, а особенно в политике мультикультурализма.

Гибкая правовая политика в этой области может создать условия, когда даже неписанные законы нормы обычаев будут хорошо применяться и эффективная политика мультикультурализма по причине адаптированности будет работать лучше императивных норм и подерживается по доброй воле национальных меньшинств. Ведь волю и желания этих меньшинств определяет место проживания, состояние социальной и религиозной политики государства, наличия различного вида очагов напряженности и урегулирование этих проблем со стороны государства с помощью гибкой правовой политики.

В современном мире со всем многообразием человеческих ценностей нет единого подхода к этике или понятиям о добре и зле который бы создал универсальный способ морального воздействия на людей, они конечно же формируются в зависимости от места, времени, религиозны и других мораль-

ных устоев каждого народа и этно-национального меньшенства. И в этих современных условиях правотворческая и правоприменительная политика государства в сфере мультикультурализма должна иметь универсальную форму и отвечать как интересам индивида так и интересам этно-национальных меньшинств, которые хотят жить и развиваться без утери национальной идентичности.

Главная цель мультикультурализма в обществе состоит в создании социальной гармонии, и нормы права в данном случае играют важную роль как современный способ регулирования государством политики мультикультурализма в стране.

Но, все же рассматривая философский подход, и в этой области история данных отношений нам дает традиционный подход развития отношений от простого к более сложному; то есть международное право дает нам основной эталон норм права «Декларацию прав и свобод человека и гражданина», которая показывает основные принципы и стандарты норм права, но уже на уровне национального права происходит адаптация более сложного правового регулирования на уровне Конституции и других нормативно правовых актов данной страны.

Но в этом подходе есть и свои проблемы, а особенно это касается стран СНГ или же мусульманских государств, которые в большинстве случаев негативно реагируют на попытки насаждения западных стандартов прав человека на образ жизни этих народов.

И поэтому должен быть более деликатный подход к изучению исторических, правовых, культурных, религиозных обычаев народа, а также национальных меньшинств проживающих на данной территории.

И все таки надо признать, что несмотря мультикультуральное многообразие в современных демократических обществах общий международный подход – это прежде всего:

- универсальные для всех государств – права человека;
- статус правовых норм как международного уровня, так и на уровне национального права.

Так же основным источником в этой области является достижение толерантности, касающееся конечно морали, которая сформировалась в течении определенного исторического времени.

Представители этно-национального сообщества в любом случае могут рассчитывать на взаимопонимание и помощь со стороны государства, а так же местной диаспоры.

И безусловно государство с немалым количеством этно-национальных меньшинств должно понимать, что нормы права отчасти должны быть гибкими, и в какой-то степени адаптированы к обычаям этих меньшинств, хотя и в большинстве случаев органы власти и так опираются на свое национальное законодательство, где уже заложена доминирующая культура.

В заключении наших не последних размышлений в отношении политики мультикультурализма и роли права в регулировании этих отношений, мы попытались рассмотреть некоторые аспекты и подходы к этой проблеме.

Ведь мир и общество все время развиваются; и нормы права, нормы обычаев, международные правовые стандарты должны по необходимости меняться и создавать гармоничную систему мультикультуральных отношений в мире, государстве и обществе.

Литература:

1. Куропятник А.И. Мультикультурализм. Проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ. СПб. 2000.
2. Малахов В.Р. Мультикультурализм и интеграция. Неприкосновенный запас. 2002, №5.
3. Новоженова И.С. Французская модель интеграции иммигрантов и мультикультурализм. 2014.
4. Агита Мисане. Что такое мультикультурализм и следует ли его опасаться? 2016.
5. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. Логос, Москва, 2003.
6. Осколков П.И. Мультикультурализм и Европейские правые: В поисках другого. 2019.
7. Русских Л.В. Мультикультурализм: Интеграция или раскол? 2013.
8. Подберезский. И.С. Мультикультурализм и религия 2012.

Xülasə

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ VƏ HÜQUQUN BU SAHƏDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MÜHÜM ROLU

Yuxarıda göstərilən mövzu ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki muasir beynəlxalq və dövlətlərin daxili multikultural siyasətin əsas tənzimləyici amil hüquq normalarıdır və onun əsas tərkibi insan hüquqlarından ibarətdir.

Bu məqalə dövlətin multikulturalizm siyasətinin keçirilməsində hüququn mahiyyəti barədə oxuculara təqdim olunur.

Summary

THE POLICY OF MULTICULTURALISM AND ROLE OF LAW REGULATING RELATION IN THIS AREA

In accordance with the before-mentioned theme, it should be noted that the main regulatory factor of modern international and domestic multicultural policy is rule of law, and its composition consist of human rights.

In accordance with the before-mention presents the role of legal norms in the implementation of multiculturalism policy of states.

Rəyçi: dos. Ş.B.Cabarova

TİBBİ BİLİKLƏR

Səfurə Mirsalamova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YENİYETMƏLƏR VƏ GƏNCLƏR ARASINDA PİYLƏNMƏNİN SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: *gənclər və yeniyetmələr, piylənmə, xəstəliklər*

Keywords: *youth and adolescents, obesity, diseases*

Ключевые слова: *подростки и молодежь, ожирения, болезни*

Piylənmə-dərialtı qatda, orqan və toxumalarda piy toxumasının həddindən artıq toplanması ilə xarakterizə olunur. Piy yığıntıları hesabına bədən kütləsi orta göstəricilərlə müqayisədə 20% və daha çox yüksəlir. Piylənmə psixofiziki diskomfort törədir, cinsi pozğunluqlara, onurğa və oynaq xəstəliklərinə səbəb olur. Ateroskleroz, ürəyin işemik xəstəliyi, hipertoniya, miokard infarktı, insult, şəkərli diabet, böyrək və qaraciyər zədələnmələrinin inkişaf riskini, eləcə də bu xəstəliklərdən əlillik və ölüm ehtimalını artırır. Piylənmənin müalicəsində pəhriz, fiziki yüklənmə və pasiyentin psixoloji vəziyyətinin korreksiyası müştərək formada aparıldıqda daha yüksək nəticələr əldə edilir.

Kişilərlə müqayisədə qadınlar piylənməyə 2 dəfə artıq məruz qalır. Artıq çəkinin yarandığı kritik dövr 30-60 yaş arasındadır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının beynəlxalq ekspertlərinin fikrincə piylənmə peşə, sosial, milli, coğrafi, cinsi və yaş qrupundan asılı olmayaraq, planetimizin milyonlarla əhalisini əhatə edən global epidemiyadır.

Artıq çəkili insanlar normal bədən kütləsinə malik şəxslərə nisbətən hipertoniyadan 2-3, stenikardiya və ürəyin işemik xəstəliyindən isə 3-4 dəfə çox əziyyət çəkirlər. Belə pasiyentlərdə bütün xəstəliklər, hətta KRVİ, qrip və ağciyərlərin iltihabı daha ağır formada gedir, fəsadların yaranma riski yüksək olur [2].

Piylənmə əksər hallarda orqanizmə qida vasitəsilə daxil olan enerji ilə onun sərfi arasındakı disbalans nəticəsində əmələ gəlir. Artıq kalori piyə çevriləcək, depozit şəklində dərialtı qat, piylik, qarın divarı və daxili orqanlarda toplanır. Piy ehtiyatlarının artması bədən kütləsinin yüksəlməsinə və bir çox sistemlərin fəaliyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Piylənmə hallarının 90%-i izafi qida qəbulu, 5%-i isə metabolik pozğunluqlarla bağlı olur.

Piylənmənin yaranmasına təkan verən amillər aşağıdakılardır:

- Az hərəkətli həyat tərzii;
- Ferment aktivliyinin irsi pozğunluğu (lipogenezdə iştirak edən fermentlərin fəallığının yüksəlməsi, yağları parçalayan (lipoliz) fermentlərin aktivliyinin zəifləməsi);
- Qidalanma rejimində və xarakterində yol verilən xətalər (karbohidrat, yağ, qənnadı məmulatları, duz və spirtli içkilərin həddindən artıq qəbulu, axşam saatlarında qidalanma və s.);
- Bəzi endokrin patologiyalar (hipoterioz, hipofonadizm, insulinoma, İtsenko-Kuşinq xəstəliyi);

• Psixogen mənşəli izafi qidalanma;

• Fizioloji vəziyyətlər (laktasiya, hamiləlik, klimaks);

Piylənmənin səbəbləri:

- Məktəblərdə az kalorili və daha sağlam qida növlərinin, eləcə də isti yeməklərin və ya standartlaşdırılmış sağlam qidalardan ibarət menyuların olmaması.
- Kafeterilərdə daha çox yüksək yağ tərkibli, yüksək kalorili qida növləri və şirinləşdirilmiş (şəkər tərkibli yüksək olan) içkilərin satılmasına üstünlük verilməsi.
- Məktəblərdə verilən qidalar arasında milli mətbəximizə aid yeməklərin demək olar ki, olmaması.

• Az təminatlı və ya yoxsul ailələrin sağlam qida məhsullarını əldə etmək imkanının məhdudluğu (hər bir uşaq və yeniyetmənin gündə 200 qram meyvə və 200 qram tərəvəz yeməsi məsləhət görüldüyü halda, bir çox ailələrdə bu tövsiyəni həyata keçirmək mümkün deyil).

• Sosial cəhətdən çətin şəraitdə yaşayan ailələrdə valideynlər bəzən bir neçə iş yerlərində və/və ya uzun saatlar çalışdığından, evdə yeməklərin bişirilməsinin həmişə mümkün olmaması (bu səbəbdən, həmin ailələr yeməkləri yaxındakı mağazalardan polufabrikatlar, yağ turşuları ilə zəhginləşdirilmiş qida məhsulları şəklində alır və ya nisbətən ucuz olan “fast-food” restoranlarından əldə etməyə məcbur olurlar).

• Yeniyetmələrin və hətta az yaşlı uşaqların gündəlik passiv və ya “hərəkətsiz” həyat tərzii keçirməsi (“Sağlam təhsil – Sağlam millət” məktəbləri istisna olmaqla, ölkəmizdə uşaqlar günün böyük hissəsini məktəbdə oturaq vəziyyətdə, evdə həmçinin oturaq şəraitdə ev tapşırıqlarını edir, gününü TV, planşet, kompüter və ya smartfon qarşısında keçirirlər).

• Sovetlər dönəmindən fərqli olaraq (həmin illərdə Azərbaycanda valideynlər tərəfindən qızların bədən tərbiyəsi və ya idmanla məşğul olmalarına məhdudiyyətin qoyulmasını da nəzərə alsaq), son illər bədən tərbiyəsi dərslərinin saatları azaldılması, keyfiyyət və məzmun baxımından xeyli zəifləmiş və qey-prioritet dərslər sırasına daxil edilmişdir.

Səhiyyə Nazirliyi və Təhsil Nazirliyinin 2014-cü ildə Bakı məktəblərində birgə apardığı tədqiqat bir daha göstərdi ki, uşaqlar məktəbdə keçirilən bədən tərbiyəsi dərslərində ya tamamilə iştirak etmir, və ya idman dərsləri ümumiyyətlə keçirilmir, və yaxud da keyfiyyət çox aşağı səviyyədədir (qızların idman dərslərində çox az iştirak etmələri də həmçinin müəyyən olunmuşdur).

• İnternet, TV, Radio, mağaza stendlərinin, küçələrdə reklam güşələrinin yağ tərkibi yüksək olan zərərli qida növlərinin reklamı ilə zəngin olması (bəzi ölkələrdə aparılan hesablamalar göstərib ki, uşaqlar hər gün ən azı 17 dəfə konfet, şirniyyat və ya digər qeyri-sağlam qida növlərinin, məs. çipslərin reklamını seyr etməyə məcbur olurlar. Meyvə, tərəvəz və sağlam qida növlərinin reklamına isə heç rast gəlinmir.

• Əksər hallarda uşaq və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş qida növləri, o cümlədən, “fast-food” restoranlarında verilən yeməklərin porsiyaları çox böyük olur. Həmin qidalarda olan kalorinin yandırılması normal fiziki aktivliyi olan uşaq və yeniyetmələr üçün belə mümkünsüzdür. “Fast-food” restoranlarında satılan burgerlər 1200 kalori verir, 1 L və 2 L şirinləşdirilmiş içəcəklər isə artıq “ailə üçün normaya” çevrilib. Bir çox restoranlarda verilən “starterlər” 1600 kalori təşkil edir [3].

Yadda saxlamaq lazımdır ki, yeniyetmənin gündəlik kaloriyə ehtiyacı: **2.300-2.500 kilokaloridir.**

Artıq çəkining səbəbləri mürəkkəb olduğundan, piylənmənin mualicəsində yalnız pəhriz saxlama aspektlərdən biri hesab edilir.

Bədən çəkisinin artıqlığına səbəb olan problemlər:

- qidalanma rejiminə riayət etməmək;
- həddən artıq yemək;
- fiziki aktivliyin olmaması və ya azlığı;
- ailə üzvləri arasında piylənmənin rast gəlməsi;
- stresli həyat tərzini və ya hadisələr (məs, valideynlərin boşanması, başqa yerə köçmə, yaxınların ölümü, zorakılıq və s.);

- ailədaxili münasibətdən və ya dostlarla (rəfiqələr) ünsiyyətdə yaranmış problemlər;

- özünə inamın aşağı olması;
- depressiya və digər psixi pozğunluqlar.

Yeniyetmələr çoxlu kalori alsalar da, qidalanmanın səviyyəsi ümumiyyətlə aşağı olur. Yeniyetməlik dövründə bədən sürətli inkişafı getdiyindən məhz bu dövrdə balanslaşdırılmış qidalanmanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həyatın ikinci dekadasında (onillik) yeniyetmə orqanizmi bütün sümük kütləsinin 50%-ni əldə edir.

Sosial durumu aşağı olan təbəqələrə malik (çətin həyat şəraitində yaşayan, dövlət uşaq müəssisələrində tərbiyə alan, yoxsul ailələrdən olan və s.) yeniyetmə və gənclər qeyri-sağlam qidalanmanın fəsadlarından daha çox əziyyət çəkirlər. Bu qrupdan olan yeniyetmələrin qida rasionu əsasən yüksək kalorili və yüksək yağ tərkibli qida məhsullarından ibarət olduğu üçün onlarda artıq çəki və ya piylənmə riski daha yüksək olur.

Piylənmənin əlamətləri:

Piylənmənin spesifik əlaməti artıq bədən çəkisidir. Piy yığıntılarına çiyin, qarın, kürək, bud və çanaq nahiyəsində, eləcə də gövdənin yan hissələrində rast gəlinir. Pasiyentlərdə əzələ sisteminin zəifliyi nəzərə çarpır. Xəstənin xarici görünüşündə dəyişikliklər baş verir: buxar formalaşır, psevdoginekomastiya inkişaf edir, qarın nahiyəsindəki piy büküşləri önlük şəklində sallanır, bud qalife formasını alır. Göbək və qasıq yırtıqları xarakterikdir.

Piylənmənin I və II dərəcəsində insanların xüsusi bir şikayəti olmur. Piylənmə ifadəli şəkildə yuxululuq, zəiflik, tərləmə, əsəbilik, tənqəfəslik, ürəkbulanma, qəbizlik, periferik ödemlər, onurğa və oynaqlarda ağrı meydana çıxır.

III-IV dərəcələrdə ürək-damar, tənəffüs, həzm sistemlərinin fəaliyyəti pozulur. Hipertoniya, taxikardiya, kar ürək tonları izlənilir. Diafraqma gümbəzinin hündürdə dayanması tənəffüs çatışmazlığı və xroniki ağciyər ürəyinin formalaşmasına səbəb olur. Qaraciyər parenximasının piy infiltrasiyası, xroniki xolesistit və pankreatit əmələ gəlir. Onurğa ağrıları, diz və aşıq-baldır oynaqlarının artrozunun əlamətləri müşahidə edilir. Bir çox hallarda piylənmə aybaşı siklinin pozğunluqları (hətta amenoreyaya qədər) ilə müşayiət edilir. Həddindən artıq tərləmə dəri xəstəlikləri (ekzema, piodermiya, furunkulyoz), akne, qarın, bud və çiyin nahiyələrində çatlar, boyun və dirsəklərin hiperpigmentasiyası ilə nəticələnir [4].

Piylənmənin diaqnostikası:

Pasiyentləri müayinə edərkən anamnezə və irsi meyliyə xüsusi diqqət yetirilir, 20 yaşdan sonra çəkinin minimal və maksimal göstəriciləri, piylənmənin müddəti, aparılan tədbirlər, yanaşı gedən xəstəliklər, pasiyentin qida vərdişləri və həyat tərzi aydınlaşdırılır. Piylənmənin olmasını və onun dərəcəsini müəyyən etmək üçün bədən kütləsi indeksi (BKİ), ideal bədən kütləsi hesablanır.

Piy toxumasının bədəndə paylanma xarakteri bel dairəsinin bud dairəsinə nisbətində əsasən təyin edilir. Bu əmsalin qadınlarda 0,8, kişilərdə isə 1-dən yüksək olması abdominal piylənməyə dəlalət edir. Bel dairəsi kişilərdə 102, qadınlarda isə 88 sm-dən çox olduqda yanaşı xəstəliklərin yaranma ehtimalı artır.

Piy toxumasının lokalizasiyası, həcmi və onun ümumi bədən çəkisinə nisbətən faizini daha dəqiq müəyyən etmək üçün köməkçi üsullardan: USM, nüvəmaqnit rezonansı, kompüter tomoqrafiya, rentgenoloji densitometriyadan istifadə edilir. Belə pasiyentlər psixoloq, dietoloq və müalicəvi bədən tərbiyəsi üzrə təlimçi tərəfindən konsultasiya olunmalıdır.

Piylənmənin səbəb olduğu dəyişiklikləri aşkar etmək üçün aşağıdakı göstəricilər təyin edilməlidir:

Arterial təzyiq (arterial hipertenziyanı üzə çıxarmaq məqsədilə);

Hipoqlikemik profil və qlükozaya tolerantlıq testi (2-ci tip şəkərli diabeti aşkarlamaq üçün);

Triqliserid, xolesterin, aşağı və yuxarı sıxlıqlı lipoproteidlərin səviyyəsi (lipid mübadiləsini qiymətləndirmək üçün);

EKQ və ExoKQ-məlumatlar (ürək-damar sisteminin fəaliyyətini izləmək məqsədilə) [1];

Qanın biokimyəvi analizində sidik turşusunun səviyyəsi (hiperuremiyanın təyini üçün).

Piylənmənin müalicəsi:

Piylənmədən əziyyət çəkən hər bir insanda bədən çəkisini azaltmaq üçün müəyyən bir stimül olmalıdır: kosmetik effekt, əmək qabiliyyətinin yaxşılaşması, sağlamlığın qorunması, gözəl görünüş və s. Lakin bu məqsədlər və çəkinin azaldılma tempi real olmalı və ilk növbədə ağırlaşmaların yaranma ehtimalının minimuma endirilməsinə yönəldilməlidir. Müalicəyə pəhriz və idmanla başlanılır.

BKİ – 35 olan pasiyentlərə hipokalorili qidalanma – qidanın kalorisinin 300-500 kkal azaltmaq, fiziki aktivliyi artırmaq məsləhət görülür. Gündəlik kalori piy (xüsusən heyvan mənşəli), karbohidratların (əsasən rafinə olunmuş) qəbulunun məhdudlaşdırılması hesabına azaldılır. Qaynadılmış və ya buxarda bişirilmiş məhsullara üstünlük verilir. Qıda qəbulu sutkada 5-6 dəfə təkrarlanmalı, rasiondan ədəvalar və spirtli içkilər çıxarılmalıdır [6].

Piylənmə müasir cəmiyyətin ciddi tibbi, həm də sosial və iqtisadi problemdir. Mövzunun aktuallığı, ilk növbədə, bu halın geniş yayılması ilə əlaqədardır. Piylənmədən Yer kürəsi əhalisinin 7%-i əziyyət çəkir. Qərbi Avropa ölkələrinin əksəriyyətində yaşlı əhalinin 9%-dən 20%-ə qədərini piylənməsi, 25%-dən çoxunu artıq bədən çəkisi var. ABŞ-da isə bu, müvafiq olaraq, 25 və 50%-dir. Azərbaycanda da əmək qabiliyyətli insanların orta hesabla 30-40%-nin piylənməsi, 25-30%-nin isə artıq çəkisi var. Son illər əksər ölkələrdə piylənmənin yayılmasının həm böyüklərdə, həm də uşaqlarda əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə son on ildə piylənmənin yayılması 2 dəfə artıb.

Dietoloqlar deyir ki, yaş fərqi götürəndə isə 15-18 yaşlarında olan gənclərin əksəriyyətində də piylənmə geniş yayılıb. Buna səbəb qida rejiminin pozulmasıdır, yəni səhər, günorta heç nə yeməyən insanlar axşam yetərindən artıq yeyirlər. Qida rejiminin pozulması isə öz növbəsində, maddələr mübadiləsinin pozulmasına səbəb olur və nəticədə piylənmə yaranır. Azərbaycanlı xanımlar həmçinin şirniyəyə çox meyllidirlər, onlarda xolesterinin səviyyəsi çoxdur. Bu da piylənmənin yaranmasına səbəb olur. Yeniyetmə qızlarla yanaşı, oğlanlarda da piylənmə probleminin yaşanmasını deyir: 15-18 yaşında olan oğlanlarda piylənmə çox müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, kişilər yağlı yeməkləri daha çox sevir. Avropalı güclü cins nümayəndələri bizim kişilərlə müqayisədə həddən artıq arıqdırlar, onların da normal bədən forması var.

Bu gün həm qadınların, həm də kişilərin 70-80%-i piylənmədən əziyyət çəkir. Hətta 18 yaşında olan gənc qızların çəkisi 35-40 yaş arasında olan xanımların çəkisinə bərabərdir. Halbuki bu yaşda olan qadınların normal çəkisi 50-52 kq, 22-28 yaş arasında olan xanımların çəkisi isə 57-58 kq. olmalıdır. Amma təbii ki, burada boy mütləq nəzərə alınır. Məsələn, 160 sm. boya malik qadının çəkisi 58 kildursa, təbii ki, bu, artıq piylənmədir. Belə olduğu təqdirdə xanımın normal çəkisi 52 kq. olmalıdır [5].

Dietoloqlar internetdən götürülən arıqlama reseptlərinin istifadəsini düzgün saymırlar. Hər bir insanın öz qida rejimi olmalıdır. Yanlış reseptlərlə arıqlamada bədəndəki su da gedir, piy isə yenə də yerində qalır. Müəyyən vaxtdan sonra iki qat piylənmə baş verir.

Ədəbiyyat:

1. <http://diabet.az>
2. modern.az
3. uptodate.az
4. medportal.az
5. <http://andop.az>
6. <https://wikimed.az>

Summary

THE CAUSES OF OBESITY AMONG YOUTH AND ADOLESCENTS

The principles of obesity among youth and adolescents are well represented in this paper. It is also shown that the women are more susceptible to obesity than the men. The paper also clarified that obese people carry diseases hardly than others.

Резюме

ПРИЧИНЫ ОЖИРЕНИЯ СРЕДИ МОЛОДЕЖЬ И ПОДРОСТКОВ

В статье широко представлены причины ожирения среди подростков и молодежи. Также показано, что женщины больше склонны к ожирению, чем мужчины. Также в статье отмечается, что люди с ожирением намного тяжелее переносят болезнь, чем здоровые.

***Рәүғи:** dos. S.X.Zamanova*

Yeganə Məmmədova
Nərgiz Ələkbərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

YADDAŞ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *yaddaşın zəifləməsi, beyin zədələnməsi, diqqətin yayılması, psixi pozğunluq, fiziki və zehni yorğunluq*

Keywords: *memory loss, brain damage, distraction, mental disorders, physical and mental fatigue*

Ключевые слова: *потеря памяти, поражение головного мозга, рассеянность, психические расстройства, физическая и умственная усталость*

Unutqanlıq, diqqətin zəifləməsi yaşlı insanlara aid edilir. Bununla belə, gənclərdə yaddaş problemləri getdikcə daha çox baş verir. Bu fenomenin səbəbləri müxtəlifdir – qeyri-sağlam həyat tərz, həddindən artıq fiziki və zehni yüklənmə, və daxili orqanların işində ciddi pozğunluqlar.

Yaşlılarda yaddaşın zəifləməsi adətən orqanizmdə yaşa bağlı dəyişikliklərdən qaynaqlanır. Ateroskleroz, mikro insultlar, Alzheimer xəstəliyi – bu patologiyalar idrak funksiyalarına mənfi təsir göstərir.

Gənc yaşda unutqanlıqın səbəbləri müxtəlifdir, onları 4 qrupa bölmək olar:

1. Beyin zədələnməsi;
2. Daxili orqanların xəstəlikləri;
3. Xarici amillərin əlverişsiz təsiri, gündəlik rejimin pozulması;
4. Bədənin xroniki intoksikasiyası.

Beyin fəaliyyətinin pozulması yaddaşın pisləşməsinin əsas səbəbidir.

Beyin zədələnməsi. Beyin qabığı uzunmüddətli yaddaş üçün cavabdehdir. Gicgah paylarında yerləşən Hippokamp hipokamp qısamüddətli məlumatların uzunmüddətli yaddaşa çevrilməsi proseslərində iştirak edir. Beyində başqa yaddaş mərkəzləri də var. Buna görə də, bu orqanın hər hansı bir zədələnməsi unutqanlıqın, diqqətsizliyin inkişafına səbəb olur.

Gənclərdə yaddaş problemlərinin səbəbləri:

1. Travmatik beyin zədəsi. Təsirə məruz qalan nahiyədən asılı olmayaraq hər hansı insultdan sonra qısamüddətli və ya uzunmüddətli yaddaş itkisi, retrograd və ya antegrad amneziya müşahidə olunur.

2. İnsult. Qan dövranı pozulduqda yaddaş mərkəzlərinin funksiyaları pozulur.

3. Bədxassəli və xoşxassəli yenitörəmələr. Şişlər yaxınlıqdakı toxumalara, o cümlədən onlarda yerləşən yaddaş mərkəzlərinə təsir göstərir.

4. Ensefalit, meningit. İnfeksiya beyin funksiyasına və yaddaşa mənfi təsir göstərir.

5. Əməliyyatdan sonrakı astenik sindrom.

Beynin hər hansı zədə və xəstəliklərindən sonra daim nevroloqun nəzarətində olmaq lazımdır. Bu, yaddaş pozğunluğunu və koqnitiv pozğunluqları vaxtında müəyyən etməyə kömək edəcəkdir.

Beynin normal fəaliyyəti əsasən bütün orqanizmin əlaqələndirilmiş işindən asılıdır. Bir çox disfunksiya dolayı yolla konsentrasiyaya və yaddaşa təsir edə bilər.

Hormonal fon yadda saxlama prosesinə təsir göstərir. Testosteron, vazopressin, prolaktin, estrogen qısamüddətli yaddaşı uzunmüddətli yaddaşa çevirməyə kömək edir. Oksitosin yaddaş prosesini pozur.

Əsas xəstəliklər:

1. Hipertoniya, ürək-damar sisteminin digər xəstəlikləri. Beynin qan təchizinin pisləşməsinə səbəb olur.

2. Metabolik proseslərin pozulması. Maddələr mübadiləsi pozulduqda, beyin toxuması qida çatışmazlığından əziyyət çəkir. Resurslar həyati vacib sahələrə ayrılır və yaddaş mərkəzi bu siyahıda prioritet deyil.

3. Angiopatiya – patologiya şəkərli diabet fonunda inkişaf edir. Damar divarları qalınlaşır, kiçik damarlar tutulur və fəaliyyətini dayandırır. Bütün orqanlarda və beyində qan dövranı pozulur.

4. Hipotiroidizm – qalxanabənzər vəz hormonunun çatışmazlığı yod çatışmazlığının inkişafına səbəb olur.

5. Psixi pozğunluqlar - şizofreniya, epilepsiya, depressiya.

6. Boyun fəqərələrinin osteoxondrozu. Deformasiyaya uğramış fəqərə qan damarlarını sıxır, beyin oksigen və qida çatışmazlığından əziyyət çəkir.

Böyrək xəstəliyi ilə şifahi yaddaş pisləşir. böyrəklərdə filtrasiya sürətinin azalması kreatinin səviyyəsinin artması ilə müşahidə olunur və bu da koqnitiv funksiyalara təsir edir.

Xarici amillərin mənfi təsiri, həyat tərzi də gənclərdə yaddaş problemlərinin yaranmasına səbəb olur. Amma bu səbəbləri, xəstəliklərdən fərqli olaraq, aradan qaldırmaq daha asandır. Həyat tərzində dəyişikliklər unutqanlıq probleminə tədricən aradan qaldırır. Yaddaşın xarici amillərin mənfi təsiri, həyat tərzi nəticəsində pozulmasının səbəbləri:

1. Məlumat yüklənməsi. İnsan beyni alınan bütün məlumatları emal edə bilmədikdə donur. Çoxşaxəlililik prinsipi artıq səmərəsiz kimi tanınıb, çünki bu, yaddaş imkanlarının, diqqətliyi və sinir xəstəliklərinin pisləşməsinə səbəb olur.

2. Avitaminoz. Beynin normal fəaliyyəti üçün B vitaminlərinin ehtiyatını daim artırmaq lazımdır. Bu maddələr hüceyrələri yaşlanmadan və həddindən artıq yüklənmədən qoruyur, oksigen mübadiləsində və müəyyən neyromediatorların sintezində iştirak edir, mərkəzi sinir sisteminin normal fəaliyyətini təmin edir.

3. Stress, həddən artıq əsəbi və emosional iş. Belə şəraitdə yaddaşa bağlı fizioloji proseslər bloklanır. Uzun müddət davam edən stress zamanı məlumat ümumiyyətlə yadda qalmır.

4. Xroniki yuxu çatışmazlığı. Yuxu zamanı yeni hüceyrələr sintez olunur. Əgər insan daima kifayət qədər yuxu almırsa, beyin bərpa olunmağa vaxtı olmur, məlumatın yadda saxlanması və çoxaldılması prosesi pozulur.

5. Zərərli yeməklərdən sui-istifadə. Qida boyası olan qidalarda alüminium var. Maddə bədəndə toplanır, zəif xaric olunur. Nəticə yaddaşın, düşüncənin, diqqətin pisləşməsidir.

6. Kofeinli içkilər. Beynin daimi stimullaşdırılması yaddaşın azalmasına səbəb olur.

7. Qurğuşun, civə, digər ağır metallarla zəhərlənmə.

8. Trankvilizatorların (nevroz, depressiya, yuxu pozulmasında təyin olunur), sedativlərin (sinir sisteminə sakitləşdirici təsir göstərən) və antihistaminlərin (allergiya əleyhi), neyroleptiklərin (nevrozlar zamanı təyin edilir) uzunmüddətli və nəzarətsiz qəbulu, xolinolitiklər (parkinsonizm), antidepressanlar, barbituratlar beyin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Siqaret beyini məhv edir. Güclü siqaret çəkənlər yaddaş problemlərindən əziyyət çəkir, yeni məlumatları qavramaq qabiliyyəti, məntiqi təfəkkür pisləşir. Eyni dərəcədə təhlükəli aktiv və passiv siqaretçəkmə yaddaş göstəricilərini 25-30% azalır. Gündəlik 36 q təmiz spirt istiqəbul etdikdə yaddaşın erkən pozulmasına gətirib çıxarır. Narkotiklər—neyrotoksik maddələrdir. Onlardan istifadə məlumatın qəbulu, qavranması və göndərilməsi prosesini pozur. Bir dəfə istifadə olunsun belə, beyin serotonin sistemində geri dönməz zədələnmələr baş verir.

Unutqanlıq, məlumatı yadda saxlamaq və təkrar yada sala bilməmək yaddaş zəifliyinin yeganə əlamətləri deyil.

Aşağıdakı simptomlar müşahidə olunarsa mütləq həkimə müraciət edilməlidir:

- şəxsi dəyəri olmayan məlumatlar mənimsənilməmişdir;
- yaddaşdakı boşluqlar – keçmişdən iri və ya kiçik fraqmentlər unudulur;
- keçmişlə indiki arasındakı bağlılıq itdikdə;
- yalançı xatirələrdən narahat olmaq, tez-tez dejavü tutmaları;
- qısamüddətli yaddaşla bağlı problemlər, insan hara getdiyini xatırlaya bilmir, doğru şeyi tapa bilmir;
- düzgün sözü yadda saxlamaq mümkün olmadığı üçün konsentrasiyada, fikirlərin formalaşmasında çətinliklər;
- insan tez-tez özünü təkrarlayır, həftənin günlərini aylarla qarışdırır;
- qapını bağladığını, ütünü, suyu söndürdüyünü xatırlamaq mümkün olmadığından narahatlığın artması.

Çox vaxt yaddaş problemləri miqren tutmaları, qulaqda küy, eşitmə və görmə pozğunluğu, ürək ritminin pozulması və xroniki yorğunluqla müşayiət olunur.

Unutqanlıq tez-tez təkrarlanarsa nevroloqa müraciət etmək lazımdır. Müayinə, anamnez toplamadan və ilkin diaqnozdan sonra ümumi terapevt, neyropsixoloq, psixoterapevt, onkoloqla məsləhətləşmə tələb oluna bilər.

Neyromonitorinq nevroloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi ilə başlayır. Həkim beyin sinirlərin işini müayinə edir, göz almalarının hərəkətinin amplitudunu, dilin simmetriyasını və diş qıcamasını yoxlayır, mimik və könüllü hərəkətləri qiymətləndirir.

Eşitmə, görmə, qoxu, reflekslər, nitq qiymətləndirilir. Yaddaş pozğunluqlarının diaqnostikası üçün yeni məlumatları yadda saxlamaq və bərpa etmək qabiliyyətini göstərən testlərdən istifadə olunur. Koqnitiv pozğunluğu aşkar etmək üçün həkim ümumi və biokimyəvi qan testini, serebrospinal mayenin öyrənilməsini,

EEQ, MRT və beynin KT-ni təyin edir. Diaqnozun nəticələrinə əsasən müalicə üsulları və dərmanlar seçilir.

Yaddaş problemləri həmişə gənc yaşda ciddi xəstəliklərdən xəbər vermir. Yaxşı dincəlməyə, yatmağa, əsəbi olmamağa, pis vərdislərdən qurtulmağa çalışmaq lazımdır. Pəhrizə B vitamini ilə zəngin qidaları daxil etmək və bol su içmək lazımdır. Heç bir yaxşılaşma müşahidə edilmirsə, mütəxəssislə məsləhətləşmək lazımdır və heç bir halda müalicə üçün dərmanları özbaşına qəbul etmək olmaz.

Ədəbiyyat:

1. <https://medastrum.ru>
2. <https://cmzmedical.ru/>
3. <https://www.msdmanuals.com/>

Summary
MEMORY DISORDERS

Forgetfulness, distraction are attributed to the people of advanced age. However, memory problems occur more often in young people. The reason for this is multi-varied – from an unhealthy lifestyle and overwork to serious brain disorder and diseases of internal organs.

If your memory slips often, it is necessary to visit a neurologist. The need for consultation with physician, neuropsychologist, psychotherapist, and oncologist can arise after collecting anamnesis and initial diagnosis.

Резюме
РАССТРОЙСТВА ПАМЯТИ

Забывчивость, нарушения внимания приписывают людям преклонного возраста. Однако проблемы с памятью возникают все чаще и у молодых. Причины этого явления разнообразны – от неправильного образа жизни и переутомления до серьезных нарушений в работе головного мозга и внутренних органов.

Если память часто подводит, необходимо посетить невропатолога. После осмотра, сбора анамнеза и первичной диагностики может потребоваться консультация терапевта, нейропсихолога, психотерапевта, онколога.

Рәуфи: *dos. S.X.Zamanova*

PERSONALİLƏR

XURŞİDBANU NATƏVAN – 190

Azərbaycanın görkəmli şairəsi Xurşidbanu Natəvan 15 avqust 1832-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşəsi, qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada anadan olmuşdu. Qarabağ xanlığının sonuncu varisi Xan qızı Natəvan mənbəyini doğma təbiətin gözəlliklərindən alan ədəbi yaradıcılığını xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə ahəngdar şəkildə uzlaşdırmış, yaşadığı Şuşa şəhərinin abadlığı və mədəni həyatının canlılığı üçün böyük zəhmət sərf etmiş, humanist təbiətinə və nəcibliyinə görə tanınmış fədakarlıq və mərhəmət mücəssəməsi kimi sevilmişdir. Onun başçılıq etdiyi ədəbi məclis öz ətrafında dövrün qabaqcıl ziyalılarını toplamış və Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Sarayda onu “Dürrü yekta” (yəni tək inci), el arasında isə “Xan qızı” çağırmışlar.

Xurşidbanu ilk təhsilini dövrünün alim və sənətkarlarından almışdır. O, həmçinin “Quran” ayələri və dünyəvi elmlərlə yaxından tanış olmuşdur. O, doğma dili ilə yanaşı ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənmiş, klassik şeir qayda-qanunlarının dərinliklərinə yiyələnmişdi. Xurşidbanunun fitri istedadının üzə çıxmasında Şuşa ədəbi mühiti böyük rol oynamışdı. Natəvan şairliklə yanaşı, istedadlı rəssam da

olmuşdu. Onun çəkdiyi “Gül”, “Ağac”, “Budaq”, “Üzüm salxımı”, “Ev”, “Çiçək” rəsmləri təbii, inandırıcı və lirikdir. Xurşidbanunun həyatında yaddaqalan tarixi hadisələrdən biri də böyük fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə Bakıda görüşüdür.

O, yaradıcılığa 1850-ci illərdən ənənəvi şərq mövzusu və şeirlərlə başlamışdı. Qəzəllərində məhəbbət, insani gözəlliklər, təbiət gözəllikləri əsas yer tutur. Füzuli yaradıcılığından bəhrələnən şairə insani keyfiyyətləri hər şeydən uca tutmuş, bu dünyanın fani olmasına inanmışdı. Natəvan yaradıcılığı boyu Füzulinin poetik cazibəsindən uzaqlaşa bilməmişdi.

Klassik şeirlə yanaşı, aşıq yaradıcılığı da Natəvan irsində özünəməxsus yer tutur. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Qurbanidən bu günə qədər bir çox şairlər, ustalar baharın elçisi olan bənövşə gülü haqqında şeirlər yazmışlar. Ətirli, zərif olduğu qədər də vəfalı, sevimli olan bu çiçək nakamlıq rəmzi kimi də tanınır. Natəvan bənövşə kimi kövrək, qəmli hisslərini “Bənövşə” şerində dilə gətirmişdir.

Övladının vaxtsız ölümü ilə dərin iztirablar, mənəvi böhranlar keçirən şairə “Ağlar”, “Əfsus”, “Getmə” rədifli qəzəllərini yazmışdır.

Natəvan 1897-ci il oktyabrın 1-də Şuşada vəfat etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev görkəmli şairə və xeyriyyəçi Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.

ADU Elmi xəbərlər

XRONİKA

***

28 aprel 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” V Beynəlxalq elmi konfrans keçirilib. Konfransda Rumıniya, Əlcəzair, Qazaxıstan Gürcüstan və başqa ölkələrdən məruzəçilər iştirak edib.

ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirib, artıq ənənə şəklini alan tədbirin müxtəlif dünya universitetlərində maraqla qarşılandığını diqqətə çatdırıb.

ADU-nun Elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru, professor Novruz Məmmədov konfransın elmi və siyasi əhəmiyyətindən danışib, universitetdə multikulturalizm istiqamətində aparılan davamlı işlərdən, elmi əlaqələrin gücləndirilməsindən danışib.

Rumıniyanın Aleksandr İoan Kuza adına Universitetinin professoru Lyudmila Bejenaru, Əlcəzairin Mərkəzi Səlhi Əhməd Universitetinin professoru Kaid Nurəddin, AMEA-nın Tarix İnstitutunun təmsilçisi Mais Əmrahov, Polis Akademiyasının ictimai elmlər kafedrasının rəisi Rəhim Məcnunov, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun əməkdaşı Moisey Bekker, Qazaxıstanın Kostanay Regional Universitetinin dosenti Qaziz Şaymerden və başqaları müxtəlif mövzular ətrafında məruzə ilə çıxış ediblər. Konfrans bölmə iclasları ilə davam edib.

ADU Elmi xəbərlər

***

6 may 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetinin və Bakı Slavyan Universitetinin Germanistika İnstitutlarının birgə təşkilatçılığı ilə Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Germanistikanın yeni yolları. Avropa və Qafqaz arasında ədəbiyyat və mədəniyyət mübadiləsi” adlı beynəlxalq simpoziumun açılış mərasimi keçirilib.

Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdulla simpoziumun əhəmiyyətindən danışib, qloballaşma prosesinin akademik elmə nüfuz etməsi, bilik və tədqiqat sahələri arasındakı sərhədlərin azalması kimi faktorlar, mədəni mübadilə proseslərini öyrənən yeni bir istiqamətin – mədəniyyət transferi sahəsinin yaranması ilə bağlı fikirlərini bölüşüb.

Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Anar Nağıyev simpozium iştirakçılarına yeni elmi istiqamətlərin və elmi tədqiqatların önəmindən, gənc alimlərin bu simpoziumda iştirakının vacibliyindən söz

açılıb. Gələcək elmi əməkdaşlıq və müəllim-tələbə mübadiləsi yönündə görüləcək işlərin bu simpozium vasitəsilə ilkin başlanğıc olacağını qeyd edib.

Simpoziumda Avstriyanın Azərbaycandakı səfiri Aleksandr Bayerl çıxış edərək qarşılıqlı əməkdaşlığın faydalarında söhbət açıb. Səfir universitet rəhbərliyini və kollektiv üzvlərini universitetdə beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi münasibətilə təbrik edib və tədbirin təşkilatçılarna təşəkkürünü bildirib.

Almaniyanın Azərbaycandakı səfirinin müavini Hayko Şvars bildirib ki, tədbir yüksək səviyyədə təşkil olunub. Elmi tədqiqat üçün əlverişli imkanlar yaradılıb. Qeyd olunub ki, konfransın beynəlxalq tərəfdaşlıq çərçivəsində keçirilməsi yeni elmi biliklərin və təcrübələrin əldə olunmasına köməklik etmiş olacaq.

Simpoziumda Almaniya, Avstriya, İtaliya, Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan və s. ölkələrin müxtəlif universitetlərdən olan alim və professorlar, gənc tədqiqatçılar və media nümayəndələri iştirak ediblər.

ADU Elmi xəbərlər

***

Pakistanın ən nüfuzlu universitetlərindən biri olan Müasir Dillər Universitetində Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) təşəbbüsü və təşkilatçılığı, eləcə də ölkəmizin Pakistandakı səfirliyinin dəstəyi ilə Azərbaycan Dil və Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı olub.

Bu münasibətlə keçirilən tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Pakistandakı səfiri Xəzər Fərhadov, ADU-nun elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru professor Novruz Məmmədov, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin üzvü, ADU-nun sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektoru Tamam Cəfərova, ADU-nun xarici mərkəzlərlə iş bölməsinin müdiri Anar Rəhimov, Pakistanın Müasir Dillər Universitetinin rektoru Məhəmməd Cəfər, bu universitetin prorektorları, müəllim və tələbə heyəti, eləcə də Səfirlik əməkdaşları iştirak ediblər.

Pakistanın Müasir Dillər Universitetinin (NUML) prorektoru Zubair İqbal tədbirdə çıxış edərək Pakistanda səfərdə olan Azərbaycan nümayəndə heyətini salamlayıb və onları NUML-da görməkdən məmnun olduqlarını bildirib. Azərbaycan və Pakistanın iki qardaş ölkə olduqlarını ifadə edən prorektor Azərbaycan Dillər Universitetində Pakistan Mədəniyyət Mərkəzinin, NUML-da isə Azərbaycan Dil və Mədəniyyət Mərkəzinin fəaliyyət göstərməsinin ölkələrimiz arasındakı əlaqələrin bundan sonra da möhkəmlənməsində xüsusi rol oynayacağını qeyd edib.

Azərbaycan Dillər Universitetinin elm və innovasiya məsələləri üzrə prorektoru, professor Novruz Məmmədov tədbirdə çıxış edərək dərin tarixi köklərə malik Azərbaycan-Pakistan münasibətlərindən danışmış və bu əlaqələrin strateji səviyyəyə çatmasında hər iki ölkə rəhbərlərinin rolunu xüsusi qeyd edib. Pakistanın Ermənistanı işğalçılıq siyasətinə görə dövlət kimi tanımadığını qeyd edən Novruz Məmmədov bu illər ərzində, həmçinin, 44 günlük vətən müharibəsi zamanı qardaş Pakistanın Azərbaycana göstərdiyi siyasi və mənəvi dəstəyi vurğulayıb və bu ölkənin Hökumətinə və xalqına təşəkkürünü çatdırıb. Novruz Məmmədov Pakistanın Müasir Dillər Universitetində Azərbaycan Dil və Mədəniyyət Mərkəzinin açılı-

masının tarixi bir hadisə olduğunu bildirib və bu Mərkəzin iki ölkə arasındakı əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə öz müsbət töhfəsini verəcəyini diqqətə çatdırıb. Ortaq elmi tədqiqat işlərinin aparılmasının önəminə toxunan professor urdu və azərbaycan dillərində mövcud olan eyni sözlərin tədqiqatlarının aparılması üçün birgə komissiyanın yaradılmasının vacibliyini vurğulayıb.

Tədbirdən sonra Azərbaycan Dil və Mədəniyyət Mərkəzinin açılışını bildirən rəmzi qırmızı lent kəsilib və Mərkəzdə yaradılmış şəraitlə tanış olunub.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşü-naslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəlli-fin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Mə-sələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.
Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:
Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rə-yi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
  - a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.
Reference must be written in the following way:
Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.
Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594-609.
7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
  - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
  - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
  - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.06.2022.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com